

mного i mnogo žrtava. Ista ta rulja ugnjezdila se u vašim planinama i pokušala među Vama da izvede satanske planove jevrejsko-komunističkih propagatora. Vreme je da pogledamo istini u oči i da se zapitamo što je zapravo taj komunizam dao našem narodu.

Pojedini leci su potpisani imenom autora. Tako Božo Dragičević potpisuje opširan tekst štampan na tri stranice pod naslovom *O rode lukavi, još je tvoje carstvo...* Upućen je rodu jevrejskom, koji još pakost i mržnju svoju otrovnu širi svetom. *Seme razdora, seme bogoborstva i hristoborstva posejao si na plodnoj i 'kulturnoj' njivi Evrope. Hoćeš da pobediš Hrista. Kao što si ga na krst raspeo pre dvadeset vekova, tako da ga opet raspinješ u dušama hrišćanskih naroda. Ali, da li ćeš uspjeti? Pakleni su tvoji planovi i genijalno su spremljeni, lukavi Izraelju, ali opet ja vjerujem da će te hod svjetske istorije vratiti na put Božijeg promisla. Kako da verujem kad si ti, Izraelju, tako spleo ovu svetsku igru*

... Vekovni cilj je svetska revolucija. Tri moćne sile su u njegovoj ruci: Boljševička Rusija, Demokratska Amerika i demokratska Engleska. Ali postoji prepreka svetskoj revoluciji. Jedno značajno pitanje u ovoj drami nameće se: Da li će Engleska do kraja ostati poslušno oružje te revolucije? Neće li ona sklopiti sporazum sa Nemačkom? Neće li u Engleskoj nadvladati nacionalni osećaj nad jevrejskim masonskim interesima. Ali, jevrejski uticaj još prevlađuje nacionalni engleski osećaj. Engleska otvara front, i to na Zapadu, a ne na Balkanu, da bi na Balkanu imao određene ruke verni Staljin. Engleska se izvlači iz drugog fronta, ona je Balkan predala boljševicima i sovjetsko-balkanskom maršalu Titu pružila moralnu i materijalnu pomoć.

Dvije države ističu se danas u borbi protiv jevrejstva i komunizma. Jedna spasava Evropu, a druga Balkan. Jedna je slobodna i velika zemaljska sila Nemačke, a druga je MALA I POROBLJENA ALI HRISTONOSNA SRBIJA. Nemačkoj se dadeše svi materijalno-tehnički uslovi u borbi protiv komunizma. Porobljenim Srbima dade se to u vrlo maloj meri. Njihovo najjače oružje to je duh Hristovski i Svetosavski. Taj duh se ne može pobediti. Tvoje čedo Tito naći će svoj grob u srpskim planinama. Zar ne čuješ na sve strane borbu? Ono Srbi svoju zemlju brane. Ono Srbi čeraju pobesnele horde Moše i Tita. Neće oni Hrista pobediti. Neće uspjeti. VAN HRISTA NEMA SPASENJA.

I četnički pokret i njegova propaganda stavljala je svakome do znanja da ko nije s nama taj je protiv nas. Takve će četnička čizma zgaziti. Oni će socijalno pitanje rešiti na nacionalnoj osnovi.

Svestan narod neće dozvoliti da se naše društvene nevolje rešavaju na osnovu ideja koje su nikle iz jevrejskog semena, a odrasle na đubrištu zapada i potom kao dotrajale prebačene preko raznih protunarodnih agenata na našu narodnu njivu. Mi ćemo s malo dobre vere rešiti sve ono što ne vredi, ali ne na internacionalnim načelima već na nacionalnim. Treba da smo svesni svih žrtava što su ih dali naši prvoborci boreći se goli, bos, gladni i žedni. Neka svako upamti da ćemo mi četnici našu neobrađenu njivu uzorati i mačem ako ustreba.

Leci odvrćaju svoje čitaoce da ne pomažu svoje neprijatelje - čivutske slugе. *Dokora će rat završiti. Do sada ste sačuvali glavu, a zar želite poginuti baš*

u zadnje dane rata? Ne zaboravite, da se ne borite za Srbiju, nego za mrskog dušmanina. Srbija je u nevolji, a vas čivutske slugе šalju da ludo gubite glavu u Hrvatskoj. Dok vaša braća ginu i junački se bore na Kopaoniku, na Rudniku u borbi protiv komunističke tuđinske gamadi, vi pomažete svoje neprijatelje.

I u lecima upućenim seljacima ne izostaju Jevreji i njihove slugе. Oni su seljacima *sisali telo i trouvali dušu* - piše u četničkom letku. To seljakovo telo i njegovu dušu sisani su i trovani za vreme nenarodne Jugoslavije. Autori letka, napadajući nenarodnu predratnu Jugoslaviju, neposredno primjenjuju jednu od instrukcija za nacionalnu propagandu sa Ravne gore. U toj instrukciji se sugerše distanciranje od predratnih režima. I daje, kako se kaže u tom dokumentu *kritika prošlosti* naravno najbliže prošlosti nipošto ne dirajući u monarhiju i dinastiju Karadorđevića. Tu kritiku je najlakše izvršiti na doratnom životu seljaka kao najmasovnije populacije u toj zemlji.

Šta je dužnost srpskog seljaka? Prvo da čuje četnike, koji ga još ne napustiše. Da posveti pažnju svojoj zemlji. Posije i obradi svaku stopu njenu, ne radi sebe, nego radi Tebe i celoga srpskog naroda. Savjetuje mu se to zbog toga što je mnogo nesretnih i zabludelih sinova naroda našega, koji ga odvlače od ognjišta i polja Tvoga. Oni Te upućuju na borbu protiv rođene braće, koja pod slavnom četničkom zastavom danas spasavaju poslednje ostatke srpskoga naroda. A za koga? Za Jevreje i njihove slugе, za Moše Pijade i Tite... Za one iste koji su sisali telo Tvoje, i trouvali dušu tvoju za vreme nenarodne Jugoslavije. Za one koji Ti nikada nisu dali da uživaš plodove svoga rada i znoja. Za one koji su Te hristovskim mukama mučili u prošloj tvojoj državi, koji su na Tvojim grbači, na Tvojim mukama, na Tvojim naporima, zidali sebi bogatstvo, kojim danas finansiraju i pomažu sve one koji idu protiv Tebe i srpskog naroda. Zašto to, brate naš tužni? Zato što je najveći deo Tvoga bogatstva bio u rukama tih prokletih jevrejskih Moša i Tita. Tih koji Te i danas upropašćuju, učeći Te da ne radiš svoje polje, da ne siješ svoje useve, da napuštaš svoju porodicu i da ideš sa njima u šumu.

Ne slušaj ih! Nisu jevreji Tvoji prijatelji! Osvesti se jednom. Što ćeš jesti ako ih poslušaš, pa ne obradiš svoju zemlju. Propašćeš i Ti i mi sa Tobom. Lažu oni koji Ti govore da će rat biti brzo završen. Pogledajmo jednom samo srpskim očima. Razmislimo samo srpskom glavom. Poruči zavedenoj braći da se povrate kući svojoj i polju suome da ga obrade, jer time se najviše koristi Otadžbini u ovom vremenu. (Četnički proglas seljaku).

Na Jevreje kao tobožnje glavne krivce za srpsku nesreću sručili su se i mnogi drugi leci od početka pa do kraja rata. Jedan je potpisan *Srpski četnici* i potiče iz prvih ustaničkih dana. *Komunističke razbesenele horde, predvođene Jevrejima, odvojiše vas od nas, a što je najgore zavedoše vas i uvukoše u strašnu borbu protiv rođene braće vaše - protiv SRPSKIH ČETNIKA. Danas nam je jasno da ova partizanska borba od početka do kraja imala je svoj tajanstveni cilj: Upropastiti Srpstvo i lomiti kičmu srpskog nacionalizma.*

Jevrejima je pripisivano *predvođenje komunističkih hordi*. Slično ostalim pomagačima okupatorima četnici su imali i rasni pristup zločinu. To otkriva i

dr. Igor Graovac, koji je istraživao nacionalnu strukturu stradalih od četnika u Drugom svjetskom ratu. Osim što su kao civilno stanovništvo stradali u holokaustu, Jevreji su i kao partizani bespoštedno na udaru četničke kame. Od četnika su stradali u partizanima čak 94 odsto. Četnička zločinstva su činjena prema pripadnicima svih nacionalnih manjina, posebno prema Jevrejima, Romima, Ukrajinacima i Poljacima. Naročito je njihova masovnija likvidacija karakteristična na onim područjima koja su planirana da uđu u sastav Velike Srbije. I nacionalne manjine su morale nestati sa onih teritorija što su uplanirane i velikodržavnu tvorevinu *svih Srba u jednoj državi*.

Zestoko je četnička propaganda usmjerena prema Jevrejima. Svi židovi koji su mogli uvijek su izbjegli glavom bez obzira sa teritorija na koje su nastupali ravnogorci ili su ih nadzirali. Sve uhvaćene ili zarobljene Jevreje četnici su u načelu ubijali. Na primjer, od 34 uhvaćena i zarobljena Jevreja u Bosni i Hercegovini, pripadnika NOP-a, četnici su 32 odmah ubili i zaklali, a dvojicu su predali Nijemcima koji su ih potom strijeljali.⁸⁴⁸ Na isti način je postupano i prema Romima. U Gornjem Kamenu kod Foče četnici su uhvatili 43 Roma (Cigana) čerगाša iz Velčeva krajem decembra 1941. Sve su ih poklali.⁸⁴⁹

Srpska pravoslavna crkva i njeno sveštenstvo u četničkoj propagandi

SVEŠTENICI I RAVNOGORSKI POKRET

Četnički pokret u Jugoslaviji 1941-1945. u osnovi je bio velikosrpski, po red ostalog, i zbog toga što nije priznavao druge nacije osim srpske, hrvatske i slovenačke, niti potrebu bilo kakve autonomije Bosne i Hercegovine, ili Crne Gore u njihovim istorijskim granicama u okviru Jugoslavije. Crkva mu je bila snažan oslonac. O tome svjedoči sljedeći podatak: Kad je četnička grupacija od 7.000 vojnika i starješina počela povlačenje iz Podgorice 6. decembra 1944. godine pod komandom Pavla Đurišića pridružili su im se mitropolit cetinjski Joanikije sa 56 sveštenika.⁸⁵⁰

Bilo je sveštenika pravih rodoljuba. Mnogi su se uključili u NOR. Neki od njih su junački poginuli kao borci partizanskih jedinica ili su strijeljani od okupatora i kvilinga, ili rat proveli u internaciji. Ipak, bilo ih je znatno manje od onih koji su do kraja rata ostali uz četnike.

Slično prosvjetnim radnicima i njihovom okupljanju na liniji propagande vojno-političkih ciljeva četničkog pokreta ta akcija zborovanja nije mogla mimoći ni pravoslavno sveštenstvo. Sakupljeno ih je 35 iz zapadne Bosne, Like, Dalmacije, Korduna, Banije takođe na Kosovu 17 dana nakon skupa prosvjetnih radnika - 31. avgusta 1944. godine. F. J. Butić je, uvidom u arhivske fondove, posebno pozive i odgovore pozvanih na taj sastanak, dovela u sumnju broj sveštenika na tom skupu. Mnogi pozvani se nisu odazvali. Zbog toga je falsifikat navođenje 35 imena sveštenika kao potpisnika Izjave objavljene na konfederaciji.⁸⁵¹

I na toj konferenciji je donesena Izjava usvojena i potpisana od svakog učesnika. Po sadržaju tog dokumenta, sveštenstvo Tromede je pozdravilo izjavu prosvjetnih radnika. Polazi se od konstatacije *sa bolom u duši i srcu da su ustaše, a po tom i komunisti izazvali bratoubilačku borbu i poubijali dvije trećine pravoslavnog srpskog naroda*.

U vojnoj emisiji BBC-a 24. septembra 1942. major Živan Knežević obavještava jugoslovensku javnost da je *u nedelju Velika Britanija, Amerika i ceo slobodni svet uputio molitve Svevišnjem za Jugoslaviju. Prenos službe iz Vestminsterske katedrale čuli ste u nedelju uveče - čita major Knežević, a major Roždalovski kao drugi spiker nastavlja o nedostojnim sinovima Svetosavskog pravoslavlja. Saznajemo da su 18. avgusta u Nikšiću organizovali blagodarenje sveštenici Bogdan Burić i Arso Jakšić i da su sa amvoma srpske pravoslavne crkve držali anacionalnu propoved. Ovom prilikom hoćemo da ukažemo celom našem narodu na držanje poglavara Svetosavske crkve Patrijarha Gavriila 14. aprila prošle godine. Kada mu je jedan visoki dvorski funkcioner ponudio da avionom izide iz zemlje, sedi patrijarh je odgovorio: 'Ja neću da izidem iz zemlje, jer ako mi sveštenici napustimo narod danas taj isti narod može se upitati, a šta ćemo sutra'. Tako se držao sedi Patrijarh... Mi ukazujemo našem narodu pažnju na sveštenike Burića i Jakšića i verujemo da će narod da ih prezre kao nedostojne sinove Svetosavskog pravoslavlja*.

Od početka rata sklonjeni u zatišju londonskog BBC-a, majori, dakako, ne govore zašto su oni, vlada s kraljem i Vrhovna komanda pobjegli iz zemlje u aprilu 1941. godine prelažući taj narod u ruke silama Osovine. Nisu se, pri tome, upitali: *A šta će narod reći sutra? Hoće li nas prezreti kao nedostojne svoje sinove?* Kad je riječ o SPC-u (Srpskoj pravoslavnoj crkvi) i pravoslavnom sveštenstvu, naročito o njihovom mjestu u četničkoj propagandi, od početka su oni u partizanima pronalazili dežurne krivce za sve ratne nedaće.

848 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnoslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 307-511, Spisak učesnika NOR-a.

849 Dio objavljen u knjigama: V. Dedijer-A. Miletić, S. Čekić, Z. Dizdarević-M. Sobolevski.

850 Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 1977., str. 594.

851 AII, CA, kut. 1, 31, VIII 1944.

Komunisti su uspjeli svojom razornom propagandom da potpuno odvoje narod od crkve i unesu pometnju u religioznim shvatanjima naroda. Bilo je dosta popova koji su sa oltara govorili protiv crkve i hulili sve svetinje. Tučenjem komunistički narod je očekivao da će ispravni sveštenici pohrliti crkvi i objasniti zabunu nastalu komunističkom propagandom. Međutim se dešava da posle 3 meseca još pojedine crkve ne rade, a popovi beže iz parohija. Neophodno je da se narod vrati crkvi, i da se sveštenici nateraju na vršenje službe predanije i savesnije nego ikada dosada.⁸⁵²

U ostvarivanju utvrđenih političkih i ratnih ciljeva Draža i četnički pokret su imali podršku vrhova Srpske pravoslavne crkve (SPC). Ona se tradicionalno identifikovala sa snagama iza kojih je stajala monarhija sa vladajućom dinastijom i izbjeglička vlada koju su vodili Srbi. Tri četvrtine pravoslavnog sveštenstva bilo je privrženo pokretu Draže Mihailovića - ustvrdio je dr. Đura Đurović na suđenju u ljeto 1946. godine. On je od juna do septembra 1944. godine bio generalni sekretar (Centralnog nacionalnog komiteta) CNK (Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, 80-82). Ta podrška nije bila uvijek transparentna, dok je znatan broj otvoreno iskazivao svoju podršku četničkom pokretu.

Šezdeseta sekunda dvanaestog sata izbija - Ko ima uši da sluša, neka čuje: Umesto da si našao pravi lek i izabrao pravi put - ti si, Srbine, uzeo smrtonosni otrov i pošao putem koji vodi pravo u ambis. Cela Srbinova istorija je u znaku borbe za Krst časni i kada je trebalo da gine, on je u tom znaku, u Hristu, i ginuo da večno živi. Kakva je kob naterala ovog puta Srbe da se odreknu crkve i Boga, čak i posle nesreće?

I crkvi su nametana stanovitna ograničenja - od sumnjičavog gledanja Nijemaca koji su internirali svakog, pa i najvišeg crkvenog dostojanstvenika ako nije htio da saraduje s okupacionim i kvislinškim vlastima, SPC je uključivala crkvu, osim u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, i na onom području ili teritoriju koji je od aprila 1941. godine postao dijelom NDH. Imala je i više episkopa u inostranstvu. Na područjima u sastavu NDH pravoslavno pučanstvo je sistematski proganjano. Mnogi sveštenici su ubijeni, brojne crkve i manastiri razoreni, a masovno je ubijano pravoslavno stanovništvo, prisilno prekrštavano i preobraćano na katolicizam ili protjerivano u Srbiju. U junu 1942. je pravoslavna crkva u Hrvatskoj izdvojena i dekretom konstituisana kao samostalna Hrvatska pravoslavna crkva. Pavelić je imenovao Germogena zagrebačkim mitropolitom i poglavarom nove crkve ali su i pored toga nastavljeni progoni srpskog stanovništva.

Uz pravoslavne sveštenike koji su u Crnoj Gori i u NDH bili na četničkom strani, neki su (pop Momčilo Đujić i pop Savo Božić) bili poznati četnički komandanti.

Na svim tim područjima je, s druge strane, izvjestan broj pravoslavnih sveštenika prešao u partizane. NOP je ublažavao antiklerikalnu doktrinu komunističke ideologije. U partizanima i na oslobođenoj teritoriji su dopušteni regularni vojni sveštenici i obavljanje vjerskih obreda. Različite su procjene o broju poginulih pravoslavnih sveštenika. Dušan Kašić u *Srpskoj crkvi u tzv. NDH* iznosi podatak o 515 poginulih sveštenika. Navodi se i broj od 219 pravoslavnih sveštenika ubijenih u marionetskoj hrvatskoj državi tokom rata. Drugdje izvori upućuju na spisak od 171 sveštenika uključivši i tri episkopa.⁸⁵³

Stani za trenutak i razmisli. Čuj: Dvanaesti čas tek što nije otkucao! Još malo i biće kasno! Kad to već ranije nisi učinio, trgni se u nesreći strašnoj, digni oči nebu i Bogu, velikom izbavitelju svome kroz prohujale vekove i u Bogu traži saveznika. Tu ima milosti za svakoga i ako su te vode ostavile, čobani bi se u njih pretvorili, jer je velika i neizmerna milost Božja.

Dvanaesti je čas.

U posljednjem trenutku trgni se, Srbine, i vrati se veri svojoj otačeskoj, rodu svome i porodici svojoj. Odbaci bezbožništvo i pogane jevrejsko-komunističke komesare, koji hoće robom da te učine, a onda i zemlju da ti uzmu.

Vredni srpski domaćine i deco slavnih srpskih praotaca! Vratite se vekovnom načelu svete vere pravoslavne i veličanstvene prošlosti narodne.

Bog - domaćin u vasioni,

Vladar - Domaćin u državi,

Otac - Domaćin u porodici.

Srpski Krstaški Odredi pozivaju te u sveti krstaški rat protiv svih neprijatelja Srpstva i Svetosavske pravoslavne crkve. Oni će ti uz pomoć Božju omogućiti mir u domu tuom i bditi nad životom i imovinom tvojom i tvojih milih i dragih. Oni, koji se ne budu hteli da vrata na stari srpski put, upoznaće kroz borbu naše oružje i biće listom uništeni. Jer, upamti Srbine, šezdeseta sekunda dvanaestog časa izbija!

Sveštenstvo sakupljeno na svom sastanku kod zavetne crkve sv. Lazarice na dalmatinskom Kosovu (31. avgusta 1944.) raspravljalo je razna verska, crkvena i nacionalna pitanja, a zasebno pitanje verske nastave u zapadnoj Bosni, Lici, Dalmaciji, Kordunu i Baniji. Putem letaka umnožena je pravoslavno javnosti Izjava u kojoj srpsko sveštenstvo pozdravlja odluku srpskog učiteljsstva o otvaranju osnovnih škola. Izjavljuje svoju gotovost da po svim školama na teritoriji Dinarske Četničke Oblasti predaje nauku vere i da samo otvara škole.

852 Četnički letak o slabom korišćenju crkve i sveštenstva.

853 Šire u tome, Dušan Kašić u studiji *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Srpska pravoslavna crkva, Sveti sinod*, izd. SPC 1900-1970., Beograd 1971., str. 183-184; vidjeti i *Srpska crkva pod okupacijom*, Srpska pravoslavna crkva, Sveti sinod, izd. SPC 1900-1970., str. 225-236.

Zgraža se nad bezbrojnim zločinima ustaško-partizanskim, srednjo-vekovnim mučenjima i ubistvima najboljih srpskih sinova i kćeri, nad paljevinama, zgarištima i pljačkanjima srpskih kulturnih tekovina i srpske imovine.

Sa Tromeđe kao područja dejstava Dinarske četničke divizije, osim prosvjetnih radnika i srednjoškolaca, oglasilo se i srpsko pravoslavno sveštenstvo. I ono se, ne jednom, oglašavalo lecima i proglasima. I u autorstvu sveštenika ovi oblici propagande, potpuno nalik četničkoj, izjednačuju ustaše i partizane. *Sa bolom u duši i srcu konstatujemo da su ustaše a potom i komunisti izazvali bratoubilačku borbu i poubijali dvije trećine pravoslavnog srpskog sveštenstva i na stotine hiljada srpskog naroda.*⁸⁵⁴ NOP i partizani se, uz ustaše, optužuju za zločine nad srpskim narodom, za paljevine, zgarišta i partizane srpskih kulturnih tekovina i srpske imovine. Priznaju svrstavanje pravoslavnih sveštenika *neznatnog broja* - kako kažu, među *komunističko-partizanske* borce. Odlučno traže da se u budućoj Jugoslaviji *formira jedna jedina srpska jedinica, sastavljena iz svih srpskih krajeva zajedno sa Srbijom...*

Zavetuju se da će u službi Bogu, Kralju i narodu svome ostati verno Carevom zavetu, ne skretajući ni desno ni levo sa puta Hristovog i puta Svetosavskog. U to ime stavljaju sve svoje sile i umne i moralne i materijalne na raspoloženje narodnom četničkom pokretu kao jedinom spasonosnom, koji se bori za najveće svetinje i najčistije ideale naroda svoga.

Pozdravljaju četničke borce, komandire i komandante. Osuđuju nečasni postupak komunističko-partizanski sa našim sveštenicima, koje su na raznim skupštinama prisiljavali na izdavanje nepotrebnih proglašenja, a zatim posle njihovog nazilaska falsifikovali te proglase na svoju ruku bez njihovog znanja i odobrenja i tako falsifikovane objavljivali za svoje propagandističke svrhe, htijući na taj način da kompromituju naše sveštenstvo i da ga prikažu kao svog pristalicu. Oni priznaju da postoji žalost samo veoma neznatni broj pravoslavnih sveštenika koji su se dali zavesti od neprijatelja srpskog naroda i stupili u redove komunističko-partizanske (...) i mi se takvih odričemo. Žale što su u pokolju srpskog sveštenstva i naroda, u rušenju i skrnavljenju svetih hramova uzeli vidnog učesnika sveštenici rimo-katoličke crkve i hrvatske narodnosti. Taj zločinački čin nije još ni do danas osuđen ni od predstavnika rimokatoličke crkve, niti od predstavnika hrvatskog naroda. Pozdravljaju Hrvate koji se nisu ogrešili o srpski narod i rimokatolike, koji se nisu solidarizali sa ustaškim klanjem i komunizmom, koji preko partizanstva i dalje vrši strašne pokolje nad srpskim narodom. Svoje divljenje izražavaju onoj braći Hrvatima, koji se svrstaše u četničke redove da s nama podele tešku sudbinu. Osuđuju pokušaje i planove, koji se stvaraju da bi u budućnosti pocepali jedinstvenost zemlje i nacije srpske. Žele da naš glas čuje sav srpski narod i njegovi prijatelji, a naročito naš omiljeni episkop dr. Irinej Đorđević, koji se posle mnogo stradanja i muka nalazi živ i zdrav u Italiji: pđ

*ako po teškoj sudbini srpskog naroda izginemo na ovom sudbonosnom klanecu i jadikovcu, Srpskoj Otadžbini ostavljamo pozdrav Termopiskih junaka.*⁸⁵⁵

KATOLIČKI SVEĆENICI SU - PO ČETNIČKOJ PROPAGANDI - ISTOVREMENO U SLUŽBI USTAŠA I KOMUNIZMA

Srpsko pravoslavno sveštenstvo je javno izricalo *prigovore, žaljenje i osude* zbog postupaka katoličke crkve i njenih svećenika. Iskazivalo je žaljenje što predstavnici rimokatoličke crkve, pa ni hrvatskog naroda, nisu osudili ustaška zlodjela počinjena nad srpskim stanovništvom. Ni od srpskog sveštenstva, međutim, ni u jednoj prilici nije zabilježena osuda masovnih pokolja i zločina počinjenih od četnika nad hrvatskim i muslimanskim narodom. Četnički pokret je u svojim glasilima otišao još dalje: svrstao je katoličke svećenike istovremeno u službu i ustaša i komunizma. Stavilo ih je, štaviše, i na čelo partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Bezbroy je letaka o tome. U njima se, kao dokazni materijal, često povlači istorija. Falsifikovanim povijesnim činjenicama iskrivljeno se predstavljaju pojedine ličnosti iz političke i kulturne prošlosti hrvatskog naroda. Najčešći su, ipak, četnički leci posvećeni 1941. godini *kada su Hrvati izdali zemlju, proglasili Srbiju jedino odgovornom za rat, Srbe mučki poubijali i napravili kasapnicu od srpskog naroda.* Tako je - veli Ravnogorski pokret - bilo 1941. A već 1943. godine ti isti Hrvati su *postali borci protiv svojih nemačkih zaštitnika, da bi postali partizani, da bi nam nametnuli 'maršala' Josipa Broza, da bi nam naturili 'predsednika vlade' Ivana Ribara i naterali Srbe da se bore pod njihovom zastavom i za njihov račun.*

Znamo mi ko vodi sve te mračne poslove - poručuju u lecima. To su oni isti katolički svećenici, hrvatski sveštenici, koji su 1914. godine blagosiljali Požorekovicu vojku kada je pošla na Srbiju. 'Blagosiljem vas, junaci, blagosiljem svaku puščanu cev i svaki puščani metak, kojim ćete ubiti srpskog vraga' - kazao je, kako se navodi, sa praga katoličke katedrale u Sarajevu nadbiskup Šarić uoči pohoda na Srbiju. Po četničkom letku toga istoga Šarića zajedno sa cijelim njegovim aparatom, vidimo docnije umešana u marseljski atentat na kralja Aleksandra i neuspeli sarajevski pokušaj atentata na mladog kralja Petra II.

Četnička propaganda je katoličke svećenike predstavljala *stubovima ustaškog pokreta, a njihove manastire kao stovarišta oružja i municije i sedišta tajnih radio-stanica.* U njihovim lecima se tvrdi da *četnici znaju da je Ante Pavelić kao emigrant u Italiji prije rata dolazio u manastire na Krku i na Hvaru, da su preko manastira išli kuriri, sva ilegalna propaganda i literatura.* Citira se i članak *Hrvatski svećenici i ustaštvo* objavljen u *Katoličkom tjedniku* neposredno poslije sloma Jugoslavije.

Katolički svećenici su u tim sredstvima obavještavanja javnosti proglašeni najopasnijim neprijateljima srpskog naroda. *Oni (hrvatski svećenici – n.a.) od početka do kraja rukovode i današnjim partizanskim pokretom u Jugoslaviji, koji je ustvari samo protivrpski pokret. U samostanu Male Braće u Dubrovniku koji je ustvari samo protivsrpski pokret. U samostanu Male Braće, odakle je dirigovano kada su ustaše klali dubrovačke Srbe. Tako je i sa svim drugim manastirima. Splitski biskup za vreme italijanske okupacije bio je jedan od najvatrenijih pobornika i zaštitnika partizanstva. Kada su partizani upali u Split, razume se, oni nisu ubili ni jednog katoličkog sveštenika, nego su pronašli i ubili srpskog protu Sergija Urukalo. A kada su docnije Nemci osvojili Split od partizana ustaški poglavnik Ante Pavelić odlikovao je splitskog biskupa za specijalne zasluge i hrabro držanje.*

U četničkim javnim glasilima, uz tekstove o katoličkim svećenicima, ustašama i komunizmu, uvijek se podrazumijevalo i pitanje upućeno braći Srbima: *da li ćete dopustiti da vas vodi katolička i hrvatska perfidija ili večno Svetosavlje? Uobičajen je bio i zaključak: 'Dosta više! Mi danas vidimo da smo zaista dva sveta i dva naroda'. Ali, između ta dva sveta i dva naroda – prema tim glasilima – postoji bitna razlika. Kakva? Mi danas tražimo međunarodnu pravdu, u koju nepokolebljivo verujemo, mi smo uvek bili nosioci istinske državnosti i istinske demokratije. A oni? Uvek su bili licemeri, lažovi, izdajnici i tuđi plaćenici. Mi više nećemo izvlačiti kestenje iz vatre za njih, a oni su tako bezobzirno preorali našu mučeničku grud u svojim zločinima i našim grobovima. Zato se, po ovim iskazanim shvatanjima može sve dogoditi, ali se ne može nikada dogoditi da nam vi ponovno nametnete svoju volju i uvučete nas u zajednicu koju mi ne želimo i nećemo. Jugoslavija mora postojati, ali u toj Jugoslaviji moraju biti ujedinjene sve srpske zemlje i strogo omeđene od hrvatske jedinice.*

NA UDARU KATOLIČKI VJERNICI, SVEĆENICI I CIJELI HRVATSKI NAROD

Ujedinjenje svih srpskih zemalja ili svih zemalja u kojima žive Srbi u lecima i proglasima se, kao refren, provlačila Velika Srbija iz Dražine instrukcije i Moljevićeve Homogene Srbije iz 1941. godine. Takva tvorevina je pretpostavljala očišćen od nesrpskih naroda državni teritorij koji ulazi u sastav toga velikosrpskog projekta.

Otuda i otrov mržnje prema cjelokupnom hrvatskom narodu. Između tog naroda i ustaša stavljen je znak jednakosti. Kao što je mržnja podsticana prema svim katoličkim vjernicima i svećenicima u cjelini, ona je širena i u drugim lecima i proglasima. Jedan od njih objavljen pod naslovom *Ko je imao uši čuo je, ko je imao oči video je vrvi od fra-konopaša i njihovih sledbenika koji nam jednom pa i danas ponavljaju: 'Vi ste zla djeca Božija', 'Vi ste nevjernici', jer*

u Boga ne vjerujete, 'Vi ste otpadnici naše svete vjere', 'Vi ste neprijatelji Isusa'. U letku potpisanom Pravo-Srb podsjećaju se katolički vjernici kad fra-konopaši 'predikaše' blizu oltara i na katedrama hrvatskih škola: 'Prava istinska, najveća i jedina sveta i svemoguća je naša vjera, vjera katolička. Onima koji od nje otpadnuše suđeno je da osjete kaznu Božiju. Ona će biti velika, jer su postali neposlušna djeca svoje majke – Crkve Katoličke'. Tako je bilo nekada, no danas mi reci: zar baš ti sinovi čeri svete, najveće i jedine prave Crkve Isusove ne pogaziše i ne ispljuvaše sve ono što je Hristos propovedao, čovekova spasa radi? Danas im ti isti konopaši, glavom isti, gurnuše u ruke nož i narediše: 'Ubijajte, koljite, mučite Srbe. Ubijte neprijatelje hrvatskog (ustaškog) naroda'. Konopaševa krvava ruka 'za dom spremna' pružila mu je nož. I otpoče najružnije klanje u ime svete ustaške crkve, otpočeh nezapamćena zverstva nad golorukim srpskim narodom. Nekada fra-konopaš propovedaše sa 'predikaonice': 'Draga djeco, svete katoličke majke ponizna srca primite svetu poruku: ne ubij! Ne ukradi! ne učini preljube! A danas ti nosioci 'konopa čistote' na čelu horde – vjernika fratarske svete crkve, opljačkajše iznemogli srpski narod do gole kože, sa leševa mrtvih Srba svukoše krvave košulje i odelja, da bi time popalili i poslednje ostatke srpskih sinova i obećaćene kuće.

Usljedila je, po običaju, na kraju, i prijetnja: *Za dom spremna gospodo, nikada vas nismo tako dobro poznavali kao danas! Kazna koja vas stiže delo je srpskih četnika, delo je Onih koji su... svesni da kaznu vrše mačem...*

U GROTLU RAZMIRICA GLAS RAZBORITOSTI I TOLERANCIJE

Naspram takvih javnih poruka onog dijela pravoslavnog sveštenstva koje je bilo privrženo četničkom pokretu, što je iskazano u ravnogorskoj propagandi, javljao se u toku Drugog svjetskog rata - iz redova pravoslavnih sveštenika - i bitno drugačiji glas razboritosti i tolerancije, razuma i sloge. Pozivao je na suživot i uvažavanje među narodima, protiv mržnje i razmirica otpremljena je poruka-letak pod naslovom *Uskrsnja poslanica narodu i sveštenstvu srpske vjere Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Srbije*. U letku je izražena želja da praznik vaskrsenja bude praznik vaskrsa naše slobode i na kraju napisana parola: *S vjerom u Boga - pobjeda je naša!* Potpisali su ga prota Jev. J. Karamatijević, Nova Varoš - Sandžak, prota Vasilije Jovičić, Foča-Bosna, prota Jovan Radović, Crkvice (Pivska) - Crna Gora, sveštenik Vlado Zečević, Krupanj - Srbija, sindel Amvrosije Veselinović, Cetinje - Crna Gora, jeromonah Dementijan Pavlović, Cetinje - Crna Gora i sveštenik Milan Radović Gacko - Hercegovina.

Obraćamo vam se u dane kada su sotonu Hitler i njegove sluge uprljale sve snage da zatru ne samo Srbe, već i sve Slovence. Obraćamo vam se u dane kada hiljade i hiljade slovenskih naroda svakodnevno strada od ruke Germana i Latina, od ruke izmeta naših naroda, pokvarene bezbožničke gospode Pavelića, Nedića, Ljotića,

Draže Mihailovića, Dangića, Lašića i svih onih koji su s njima. Ti plaćeni izmješari koriste našu slabost, narodnu neobaviještenost, koriste one razmirice između naših naroda, koje su baš ta gospoda punih 20 godina potpirivali, da bi mogli narod gaziti i pljačkati. Koriste to i guraju Srbina protiv Srbina, Hrvata protiv Hrvata, Hrvata protiv Srbina, Srbina na Muslimana. Dok se krvca našeg čestitog ali zavedenog naroda lije u međusobnoj borbi, dok nam najveći narodni i vjerski praznici prolaze u bijedi i sirotinji, na popaljenim ognjištima, na neopojanim grobovima, dotle se gospoda Pavelić i Nedić, siti i pijani iz prikrajka sotonski cere što sirotinja i raja umire i gine za račun Hitlera i narodnih Juda i izdajica. Obraćamo vam se, jer je naša svetinja u - opasnosti, narodna vjera koja je duboko urezana u narodnu dušu. I nju hoće da uništi sotona Hitler, kao što je prognao Hrista iz Njemačke i zaveo najernje idolopoklonstvo, klanjanje SOTONI - ČO-VJEKU, klanjanje njemu samom, jer je sebe proglasio Bogom Njemačke. Taj antihrist i kod nas u potpunosti sprovodi svoju zamisao uništenja vjera i bogomolja. On je u sadejstvu Nedića i Ljotića digao ruke na najveću svetinju srpskog naroda, starodrevnu Žiču i ostale manastire i crkve u Srbiji, koje su vjekovima bili čuvari vjere i narodne slobode. On je u sadejstvu Latina bacio bombe na svetinje Crne Gore, na ostrožni manastir svetog Vasilija. On je u sadejstvu Pavelića uništio saborni hram u Banjoj Luci i poklao na stotine sveštenika. Sotona je uništio sve narodne svetinje, koje su uvijek u danima teškim i mračnim svijetlile kao buktinje i narodu pokazivale put slobode.

Silne su nevolje navalile na tebe, narode srpski! Ali, ti koji si uvijek u svojoj istoriji znao da se preneš, da se uzdigneš na patnjama i stradanjima i da odabereš pravi put - put slobode - našeg najvećeg blaga, i danas imaš pred sobom buktinju istine, koja ti pokazuje tvoj jedini put k spasenju, a to je put jedinstva i sloge. Ni Hitlerovi strašni tenkovi, ni avioni, ni topovi nisu mogli da nas goloruke unište u onim danima kada smo mu suprotstavili naše jedino i najjače oružje jedinstvo koje je rodilo NEPOBJEDIVOST. A jedina snaga koja je pozivala na to jedinstvo, okupljala narod na borbu, i ostala tome dosledna, bili su partizanski odredi divjunaka, odredi prožeti duhom naših najvećih boraca prošlosti: Hadži Ruvima, vladike Rada, Marka Miljanića, pop Luke Lazarevića, i popa Bogdana Zimovića, odredi koji su svojom krvlju ispisali najljepšu najplemenitiju crtu našeg naroda - bolje smrt nego ropstvo! Uz partizane diže se čitav narod, niču novi odredi dobrovoljačke vojske i time se dokazuje jedinstvo našeg naroda, jedinstvo naše borbe. Sotona osjeća da je pogođen u najosjetljivije mjesto, da mu se iz ruke istrzava najubitačnije oružje po naš narod - naše svade i gloženje - pa sipa otrovne laži na račun barjaktara naše borbe, na partizanske odrede, kako oni uništavaju vjeru i crkvu. A narod vidi i zna ko uništava vjeru i sve ono što je narodu sveto i drago.

Iz Foče, u ovoj uskršnjoj poslanici, upućen je i poziv narodu i sveštenicima bez obzira na vjeru i ispovijed da pridu stadu svome, da se ujedine za očuvanje našeg naroda i naše vjere.

VJERSKI BLAGDANI I NJIHOVO JAVNO OBILJEŽAVANJE U RATNIM USLOVIMA

Još jedan Božić junaci dočekuju na položajima u svetoj borbi za svoju pradedovsku veru, za svoje domove, svoja sela i rodnu zemlju. Braćo četnici, budite uvereni i sigurni da je ovo poslednji danak u krvi koji daje srpski narod za bolju i srećniju budućnost.

U propagandno-političkim akcijama nisu izostavljeni ni vjerski blagdani. Od njih naročito proslava pravoslavnog Božića i Uskrsa. Tom prilikom se objavljuju posebni proglašeni srpskom stanovništvu, borcima i komandnom kadru u jedinicama. Njihovo glavno obilježje su pozivi na jedinstvo srpskog naroda. Ističana je potreba prevladavanja svih unutrašnjih sukoba. Objasnjavan je značaj borbe protiv NDH i ustaškog režima. Podsjećano je i na kralja Petra II Karađorđevića. U božićnim proglašima u 1941. i 1942. godini su i pozivi na borbu protiv okupatora. U narednim godinama su iščezli takvi pozivi na oružanu konfrontaciju sa njemačkim trupama. Italijani kao okupatori su potpuno zaobilježeni. Četnici su posmatrani kao vojska koja se bori za oslobođenje naroda od komunizma. Pri slavljenju badnjaka kod crkve sv. Lazarice u govornim je istaknuto da je u prijašnjim godinama tom slavlju uvijek prisustvovala naša vojska.

Uz božićne i uskršnje blagdane propagandni odsjeci četničkih korpusa, nacionalni povjerenici i referenti za propagandu su pojačavali aktivnosti. Osim redovnih, političkih pisali su i umnožavali i raspačavali i prigodne letke. I komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine major Petar Bačović iz *Slobodnih srpskih planina* izdaje u decembru 1942. godine i specijalnu naredbu. Ona je u obliku citiranog letka pod naslovom *Junaci!* Rasturana je na području njegove vojno-političke zone aktivnosti.

Obećanje je da nakon najtežeg dolazi - sloboda, blagostanje i socijalna pravda.

Prebrodili smo najteža iskušenja, dali smo najsvetije žrtve koje jedan narod može da položi na oltar svoje Otadžbine. Biće još borbi, teških i krvavih, ali prvi vesnici slobode već se pojavljuju. U novoj Otadžbini za koju se borimo, u Otadžbini koja će biti sazidana na kostima i krvlju najboljih srpskih sinova, nastaću lepši i srećniji dani. U njoj više nikada nijedan Srbin neće biti gladan, u njoj više neće biti nepravde, u njoj će carovati blagostanje, ljubav, bratstvo i socijalna pravda.

Major Bačović, umjesto božićnog dara, isporučuje četničkim junacima i čestitku našeg Vrhovnog Komandanta, našeg Mladog Kralja II, pa pozdrave i tople želje našeg hrabrog ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, armijskog generala Draže Mihailovića za potpun uspeh naše svete borbe. Umjesto božićnjeg dara, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine šalje četničkim borcima bogatiji, lepši i svetiji nego ma koji drugi, koji bi u ovom

momentu morao da im pošalje, a to je njegova poruka: *Daleko ste od crkava da čujete odjek božićnih zvona. Ali vi ćete, tamo na položajima, čuti otkucaje srpskih srca, čućete šapat toplih i iskrenih molitava koje vaše majke, vaše sestre i vaša deca zajedno sa vaskolikim srpskim narodom, upućuju Svevišnjem za pobjedu našeg oružja, za spas i sreću srpskog naroda i veličinu Otadžbine.*

Ove godine na Božić na isti način to činimo. Naša vojska je i ove godine prisustvovala, ali ne pod imenom vojske već četnika, a to je naša vojska koja brani našu slobodu i koja se bori za slobodu našega naroda. Naš narod je uvidio šta znači Četnik, i njegova vojska.⁸⁵⁶

Vaskrsenje i spas obećava četničkim borcima Prvog bosanskog korpusa njihov propagandni odsjek. Upućuje im i poziv na stradanje. U posebnom letku *Braći Bosancima čestita sveti dan, dan Hristova vaskrsenja, dan kad ga svi Srbi širom cijelog svijeta proslavljaju. U uskršnjoj čestitci se braća Bosanci pozivaju da ustraju u svojoj svetoj borbi, u mukama i patnjama, jer je i Hristos patio. Hristos je išao na Golgotu, a mi ga slijedimo. Mi smo na vrhu Golgote, dolazi Vaskrsenje, dolazi spas, Hristos je stradao da bi nas spasio 'Praroditeljskog grijeha'. Zato i mi stradajmo da bi naša buduća pokoljenja bila spašena.*

Četnički junaci se, na kraju, pozivaju da *dan Hristova Vaskrsenja provedu u veselju i sreći. Jer znamo zašto se borimo, znamo zašto stradamo. Nadajmo se da buduću dan Hristova Vaskrsenja proslavimo kod svojih kuća, kod porodica u našoj ponosnoj Bosni.*

Lecima i proglasima četnički komandanti i kuriri pridavali su odgovarajuću značaj. Zbog toga su težili organizaciji njihove što šire distribucije. Često su letak ili proglas pratili dopisi kojim je zahtijevano od nižih komandi da se oni umnože tako *da dospiju u svaku kuću - u svako selo najmanje po 50 primjeraka.⁸⁵⁷* U tim dopisima i porukama koje su prenošene kaže se *da proglas označuje naš jedini put kojim moramo ići, te u duhu istog sve jedinice i svaki pojedinac ima da uskladi svoj rad i stavi se aktivno na raspoloženje našoj akciji.⁸⁵⁸*

Petnaesti dio

PROČETNIČKA INICIJATIVA MEĐU MUSLIMANIMA KAO PROMUSLIMANSKA ČETNIČKA POLITIKA

856 AH, Ča, kut. 5, 15. I. 1942.

857 AH, ČA, kut. I.

858 AH, ČA, k. I.

Primjeri svijesti i građanske hrabrosti

ANTIFAŠISTIČKE REZOLUCIJE MUSLIMANA PROTIV TERORA NAD SRBIMA

*Memorandum banjalučkih Muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Paveličevoj vladi još u avgustu 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, prijedorskih, tuzlanskih muslimanskih prvaka primeri su svesti i građanske hrabrosti.*⁸⁵⁹

U četničkim lecima i proglasima je krivica za ustaške zločine nad Srbima svaljivana na teret cjeline muslimanskog naroda. U njima se veoma često prigovara Muslimanima da nisu protestovali protiv pogroma srpskog naroda. Poistovijetili su ih sa ustašama. Time su pravdali četničke masovne pokolje i progone muslimanskog stanovništva.

Fizičko istrebljenje muslimanskog stanovništva nije vršeno zbog toga što je ono listom bilo za ustaški pokret i režim NDH. I četnici su dobro znali da daleko najpretežniji broj Muslimana nije pristajao za ustašama. Četnici su ih, i pored toga, masovno klali. Klanjima i progonima toga naroda četničko vodstvo je htjelo da odstrani jednu od glavnih smetnji koju su Muslimani svojim opstankom činili na područjima predviđenim za Veliku Srbiju.

U toku rata od 1941. do 1945. godine svi Muslimani nisu imali jedinstveno političko mišljenje. Nisu ga, uostalom, imali ni svi pripadnici drugih naroda na prostorima doradne Kraljevine Jugoslavije. Bilo je među njima i prosrpski orijentisanih, i prohrvatski nastrojenih građanskih političara. Neki su se zalagali za autonomiju Bosne i Hercegovine, jedan broj ih je pristajao uz ljevičarske ideje. Političko opredjeljenje pripadnika toga naroda, kao i kod svih drugih, zavisio je od čitavoga niza okolnosti. Zato se ne može govoriti o političkom držanju Muslimana kao cjeline. Svaku okolnost, ili bolje rečeno, fenomen u političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana u razdoblju od 1941. do 1945. godine potrebno je posebno ispitivati, ocjenjujući njegove društveno-političke i istorijske dimenzije.⁸⁶⁰

Brojni su političari i javni radnici koji su odmah u početku iznijeli rezerve prema ustaškom pokretu i NDH. Oni su smatrali da se povoljnije rješenje položaja Bosne i Hercegovine u smislu njihove veće samostalnosti, a možda i pune autonomije, ne može postići u okviru NDH. Jednu grupu u musliman-

859 Draža Mihailović u proglasu od 1. januara 1944. godine *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa Sandžaka*.

860 R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH*, godišnjak Društva istoričara BiH, godina XVI, Sarajevo, 1965., 208-211.

skom stanovništvu predstavljali su političari i javni radnici koji su sa blagonaklonošću i simpatijama gledali na proglašenje NDH u uvjerenju da ona neće pokazati netrpeljivost prema Muslimanima.

Jedan njihov broj, uglavnom prohrvatski nastrojenih, prišao je 1941. godine ustaškom pokretu. Uvrstio se na taj način u red jugoslovenskih kvislinga. Pojedinci su zauzeli visoke političke i državne funkcije u upravnom aparatu ustaške države. Muslimani su, mimo svoje volje i bez svoga izjašnjenja, od uspostavljanja NDH u zvaničnoj politici proglašeni Hrvatima. Pripadnicima islamske vjeroispovijesti poglavnik je priznao i arijevske rasne karaktere.

U skladu s tim je i njihov tretman u ustaškoj štampi. Sijedila su *zaštitnička* i *braniteljska* obećanja poglavnika i *njegovih suradnika* koja nisu potvrđivana na djelu ne samo u zapošljavanju nego i u drugim sferama ljudskih prava. U njima je učvršćivano uvjerenje da je jedan od ciljeva politike ustaškog režima prema srpskom narodu, ustvari, raspirivanje mržnje Srba prema Muslimanima. To je unosilo strah i nespokojsvo u bosanskomuslimanskom narodu. Neće li ustaški režim, pošto se obračuna sa Srbima, oštricu svoga udara i istrebljenja usmjeriti ka bošnjačkome nacionalnom korpusu? Ta strahovanja su se pokazala opravdanima kada su uslijedili četnički pokolji muslimanskog stanovništva, koje inače nije odobravalo ustašku politiku prema srpskom narodu. U muslimanskom narodu su snažna negodovanja i nezadovoljstva izazvali masovni pokolji nad Srbima u kojima su sudjelovali i Muslimani ustaše. Time je povratno raslo i nespokojsvo muslimanskoga stanovništva za vlastitu sigurnost života i imovine. U sklopu tih previranja su i otvoreni protesti protiv terora nad Srbima, *drugim progonjenim* i progonima *nehrvatskog življa*. Donošene su i rezolucije koje su širom Bosne i Hercegovine potpisivali najugledniji predstavnici muslimanskih organizacija i istaknute ličnosti njihovog javnog života.⁸⁶¹

Već krajem ljeta i u jesen 1941. godine najveći dio muslimanskog građanstva se ogradio i distancirao od ustaške politike masovnog progona i istrebljenja Srba, Jevreja i Roma. Ogradio se i od onih u muslimanskom stanovništvu deklasiranih elemenata koji su se hvatali na ustašku propagandu kao tobožnji rasno najčistiji dio hrvatskog naroda. Kao protest protiv zločina i nasilja nad Srbima i drugim progonjenim najprije je donesena Sarajevska rezolucija u obliku zaključka ilmije (svećenstva) *El Hidaje* od 14. avgusta/kolovoza 1941. godine. Ispod njenog teksta su potpisali 97 potpisnika.

Od septembra do decembra te godine slijede i drugi protesti objavljeni u Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli i još nekim mjestima. Potpisao ih je veliki broj uglednih muslimanskih građana. Prijedorsku rezoluciju 23. rujna/septembra 1941. potpisalo je 100 predstavnika i istaknuti-

jih ličnosti javnoga života. Zatim su takav dokument 21. oktobra/listopada donijeli rodoljubivi građani Mostara. Povod bijeljinskoj i tuzlanskoj dao je četnički pokolj nad 300 Muslimana u selu Koraj (28. XI 1941.). U njima su osuđeni ustaški zločini nad nehrvatskim življem, unesena je visoka ograda prema onim Muslimanima koji su učestvovali u tim zločinima i teroru. Citat početka ovog priloga je iz proglasa Draže Mihailovića od 1. januara 1944. godine objavljenog pod naslovom *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa Sandžaka*.

Za zaštitu od progona i deportacija Roma ustalo je muslimansko stanovništvo u više mjesta Bosne i Hercegovine. U predstavkama ustaškim i njemačkim vlastima pogromi tzv. *bijelih Cigana (Arlija)* tumačen je kao teror nad Muslimanima. Zbog bojazni od daljih protesta Muslimana vlasti su obustavile deportiranje *bijelih Cigana* iz Bosne i Hercegovine. Društvo *El Hidaje* se javno ogradilo od djelovanja Akifa Handžića, *ustaškog muftije* u činu pukovnika i jednog broja tabor-imama u oružanim formacijama NDH. Mnogobrojni Muslimani su se priključili NOP-u koji je štitio muslimansko stanovništvo od progona i terora.

Postoje indicije da su antifašističke muslimanske rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i još nekim gradovima i područjima Bosne i Hercegovine. U tim se dokumentima osuđuju ustaška ubijanja, pljačke, deportiranja i uopće progona Srba i *drugog nehrvatskog življa*, odnosno i *drugih progonjenih*. Ističu ideju bratstva i dobrog susjedstva. Ograđuju se od onih Muslimana koji su sudjelovali u zločinima i njihovi počinitelji *možu biti samo ološ i kriminalni tipovi, koga ima u svakoj zajednici*. Protestuju protiv pokušaja da se na muslimanski narod kao cjelinu svali odgovornost za ustaške zločine. Navode se i podaci o progonima pripadnika muslimanskog pučanstva. Ustaški postupci su otvoreno kvalificirani zločinima koje su *činili neke ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori*. Osuđuje se pljačka srpske i židovske imovine. Muslimanima se poručuje da *žive u slozi i ljubavi sa svojim komšijama i sugradanima te da su svjesni da nas u ovim teškim vremenima može spasiti samo potpuna sloga te čvrstina naših redova*. Pod naslovom *Riječ muslimana grada i kotara Bijeljine* ističe se da je *u ovim krajevima bilo isto toliko srpskog koliko i hrvatskog utjecaja; govori se isti jezik, isti su običaji i jednaka je ljubav prema rodnoj grudi*. Zahtijeva se, potom, da *svi budemo jednakopravni pred zakonom, da nam svima bude obezbijeden i osiguran miran porodični i vjerski život i privatna imovina, te da se pruži dovoljna zaštita života i imetka državljanima u ovim krajevima*. Navode da u našim krajevima *možemo i trebamo da živimo jedni pored drugih i jedni s drugima kao braća koju je zla sudbina i neprijateljska promidžba krvno zavudila*. I u drugim rezolucijama piše da iz redova pripadnika muslimanskoga naroda među počiniteljima raznih zlodjela ima i takvih koji nose muslimanska imena. Uz takvo priznanje redovno je isticano da ti počinitelji mogu biti *naoružani ološ*. Od njih se donose oštre ograde. Rezolucije nagovještavaju i kraj nakana ustaškoga režima sa Muslimanima kao *hrvatskim cvijećem i Hrvatima islamske vjeroispovijesti*. One su označile i po-

861 Opširnije o tome Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, Zbornik, 1941. u istoriji naroda BiH, 276 i d.; Enver Redžić, *BiH u II svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998.

litičko buđenje muslimanskog pučanstva. Njihovu pojavu Muhamed Hadži-jahić objašnjava nezadovoljstvom fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije. U njima se iskazuju osjećanja sudbinske povezanosti sa ostalim narodima Bosne i Hercegovine. One su, u neku ruku, i zaokret u njegovome političkom osvješćivanju, otvarajući procese izlaska iz početne dezorijentiranosti i pasivnosti ka oružanoj borbi NOP-a. Oni nisu mogli stati samo na pisanju rezolucija. Mnogi od potpisnika tih dokumenata, uključivši još šire slojeve toga naroda, počeli su da se svrstavaju u redove pripadnika NOB-e. Na takav put ih je pozvao i proglas Pokrajinskoga komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu krajem 1941. godine. Upućen je *poštenim i rodoljubivim Muslimanima Bosne i Hercegovine. Za zločine i grijehе muslimanskih izrođa koji su se predali ustašama plaća i nedužan muslimanski živalj. Pored svih nastojanja ljudi koji su svjesni da za izrođe i njihova zlodjela nije kriv svaki Musliman, žrtava će biti svaki dan sve više, ako čestiti Muslimani Bosne i Hercegovine budu i dalje skrštenih ruku posmatrali borbu koja se sve više širi ili se budu zadovoljili pisanjem rezolucija.*

ZLOČINI ČETNIKA POD ZELENIM BARJAKOM I USTAŠA SA FESOVIMA NA GLAVAMA

U teferu jednog trgovca u Avtovcu ustanovljena je proknjižena stavka u godini 1941. o prodatih 350 komada fesova za Široki Brijeg. A iz faksimila Ministarstva domobranstva, koji nam je došao do ruku, utvrdili smo da je Sarajevska fabrika fesova prodala u godini 1941. Bjelovarskoj pukovniji 5.000 komada fesova. Noseći te fesove za vrijeme dok su vršili zločinstva, ustaški dželatli vikali su 'Udri Haso, udri Huso.'⁸⁶²

U nastojanju da privuku muslimansko žiteljstvo u svoje redove, četničko vodstvo i njegova propaganda upiru prstom na ustaše. Kažu da su oni nosili fesove dok su vršili pokolje u srpskim selima i dozivali se među sobom muslimanskim imenima. Isto kao što su i četnički koljači, istrebljujući muslimansko stanovništvo u Bjelimićima i okolini, nosili vjerski zeleni barjak u svojim rukama.

Sa fesovima na glavi ustaše iz zapadne Hercegovine ubijali su, pljačkali i progonili Srbe. U tome im je pomagao i jedan broj onih Muslimana, koji su u anti-fašističkim rezolucijama muslimanskog stanovništva 1941. godine nazvani ološem. Ubrzo nakon toga otpočeli su četnički pokolji muslimanskog i hrvatskog stanovništva, paljenje njihovih sela i naselja. Na udar ustanika

najprije su došla muslimanska i hrvatska sela i njihovo stanovništvo u Hercegovini, Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Ljudi su bacani u jame bezdanice u okolini Ključa, Bosanskog Petrovca, Sanskog Mosta, u Čavkaricu u Hercegovini, Kulen Vakufu, izvršeni masakri u Koraju kod Brčkog i mnogim drugim područjima.

OTPOR MUSLIMANA NASILJU

Ustaše kukavički pod muslimanskim imenima i u muslimanskoj nošnji ubijaju nevine Srbe i bacaju ih u jame

Muslimani! Strahovita stradanja ne smiju nas obezglaviti. Svi koji ste u redovima domobranstva i drugih oružanih sastava svrstajte se u redove Muslimanskog oslobodilačkog pokreta i borite se za dobro svoje napaćene zajednice i domovine. U svim mjestima zajednički se borimo, osnivajte kotarske narodne odbore i preuzmite vlast čvrstom rukom da bi održali red i narodu pružili punu životnu sigurnost. S vjerom u Boga i njegovu pomoć hrabro i neustrašivo u borbu za svoje životno održanje.

Mladi ljudi dorasli za pušku, ili njihov najveći broj, nisu htjeli da stupaju u borbene ustaške i domobranske jedinice. Izbjegavali su to na različite načine kad god su mogli i kad god im je to polazilo za rukom.

Izbjegavajući služenje u kvislinskim jedinicama oni su često pomagali partizanskim oružanim formacijama. Ali se oni nisu odazivali pozivima vojnih vlasti za regrutacije. Od tih odlazaka u ustaše ili domobrane spasavali su se javljanjem u lokalne milicijske snage. Posebno je to bilo rasprostranjeno u muslimanskim gradskim ali i u seoskim sredinama. U Sarajevu i njegovoj okolini, prema dosadašnjim saznanjima⁸⁶³ formirano je pet muslimanskih milicija. Prva je Vratnička (oko 400 milicionera), sa značajnim uticajem NOP-a, zatim Hrasnička osnovana u svrhu odbrane od četnika, takođe sa uticajem NOP-a, pa Nahorevska (oko 100 milicionera) uglavnom pod četničkim uticajem.

Stariješine ove milicije održali su u Nahorevu sastanak sa četničkim oficirima Borotom, da bi utvrdili da postoje uslovi i potreba saradnje Srba i Muslimana. Hasan Ljubunčić⁸⁶⁴ piše da se nekoliko dana nakon toga sastanka saznalo šta su četnički oficiri odgovorili domobranskom oficiru, inače Slovincu, na njegovo pitanje šta će biti sa Muslimanima, jer su i oni Sloveni. *S muslimanima je surseno* - odgovorili su oni. *Sto puta da su Sloveni, nećemo dušmana za kućnim*

863 M. Seferović, *Vojka za jedno ljeto*, Isto, 170.

864 Hasan Ljubunčić, *Dani nevolje i prevaranja*, 614-617, Sarajevo u revoluciji, knj. 3, Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.

862 Članak Mustafe Mulalića *Demokratija i Muslimani*, objavljen u listu jugoslovenski orijentisanih muslimana *Istok - Matrik*.

vratima. Bila je još Jarčedolska (oko 200 milicionera) donekle bliža domobranstvu, te Kotoračka (oko 2.000 milicionera), takođe bliža domobranstvu.

Ljubunčić, isto tako, piše da su neki muslimanski političari u poznatom Memorandumu Hitleru tražili da se osnuje Bosanska legija koja bi branila granice Bosne i prostor unutar ove zemlje sa zavičajima i porodicama. Nijemci su odgovorili osnivanjem 13 SS *Handžar* divizije. Nijemci nisu ništa postigli osloncem na muslimansku miliciju. U Sarajevu je osnovan odbor *Narodnog spasa* za pitanja odbrane Muslimana i njihove zaštite od četnika i drugih neprijatelja.

Spočetka ovog priloga je citat iz letka muslimanskog vjerskog i političkog građanskog prvaka hafiza Muhameda Pandže iz Sarajeva, člana Uleme Medžlisa. Tako se on potpisao i na ovom letku namijenjenom i naslovljenom *Braći Muslimanima* krajem oktobra 1943. godine u ime *muslimanskog oslobodilačkog pokreta*. U letku se Muslimani podsjećaju na dvije zadnje godine u kojima *preživljavamo najstrašnije dane svoga dugovjekog opstanka u ovoj svojoj ljepoj domovini Bosni... Ustaška zločinačka neman je po Bosni razvila barjak hrvatskog narodnog šovinizma kako bi Bosni u kojoj stanuje jedna petina Hrvata dala hrvatski pečat*. Hafiz Muhamed Pandža javno podsjeća da su *ustaše kukavički pod muslimanskim imenima i u muslimanskoj nošnji ubijali nevine Srbe i bacali ih u jame*. S njima se *našao i opaki izrod Bošnjak, njihov najamnik koji se dao upregnuti u ustaško zločinačko kolo... Djelovanjem ustaškog i četničkog banditizma poklano je i poubijano 150.000 Bošnjaka muslimana, pored nastradalih u ustaškim koncentracionim logorima*. Izloženo najvećim nevoljama i nečuvenom stradanju *250.000 naše braće ostalo je bez krova*. Zato se Muhamed Pandža zalaže za *zajednički međuvjerski mir i međuvjersku slogu*.

Pandžin proglas dospio je u ruke i velikog župana Velike Župe Vrhbosne.⁸⁶⁵ Veliki župan je jedino mogao ustanoviti da je Muhamed Pandža *odbjegao*, ali nije tada još mogao saznati da je već toga časa *odbjegli* bio u Štabu Druge krajiške brigade 27. divizije NOVJ-a. Četvrti bataljon spomenute brigade 10. novembra 1943. godine zarobio je *muslimanskog vođu Muhameda Pandžu i bandita Čebu sa još pet milicionera* pored još sedam četnika uhvaćenih istog dana sa kompletnim naoružanjem. O tome je Štab Trećeg korpusa NOVJ-a 23. novembra obavijestio i Vrhovni štab ističući jako diferencijaciju unutar legionarskog tabora i pristupanje legionara u redove vojnih formacija NOP-a.

Muslimanska reakcija, koja se danas vezuje za Nijemce, a odvajaju se od ustaša, nastoji svim silama da spriječi masovno pristupanje muslimana u redove NOV-a. U tom cilju pristupa organizaciji svoje vojske pod firmom 'Zeleni kadar'. Jedan od prvaka te reakcije - Pandža - uhvaćen je od naših jedinica na poslu okupljanja muslimana pod zelenim barjakom. Kao najuticajniji i najpopularniji te grupe, bio je poslat na teren. Na teritoriji I. Bosne tog 'zelenog kadra' ima danas 400-

865 VII, FNDH, k. 154, F. 5, d. 13/15.

500. Pandža je, odmah po dolasku kod nas bio spreman da da izjavu da pristupa narodnooslobodilačkom pokretu, da izda proglas za Muslimane u kojem bi ih pozvao da odmah pristupe u naše redove, jer je to, kako on danas kaže, jedini spas za njih. Spreman je da da izjavu u kojoj bi osudio svoje ranije postupke, tj. sluzenje Nijemcima, koje su, po njegovim riječima, muslimani skupo platili.

U tom izvještaju Vrhovnom štabu navodi se mišljenje da Muhamed Pandža ne daje danas takve izjave što se boji za svoj život, već *što se uvjerio da Hitler gubi rat neminovno i skoro, da su pozicije reakcije u našoj zemlji kod svih naših naroda uzdrmane do te mjere, da im prijete konačni i brzi slom, da je NOV postala moćan i odlučujući faktor u našoj zemlji, a možda i zbog toga što će se u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta kao opštenarodnog pokreta riješiti i sva goruća pitanja muslimana...*⁸⁶⁶

Stvaranje SS-divizije bilo je jedno od 13 pitanja na koje je hafiz Muhamed Pandža odgovorio pri saslušanju u Štabu 27. divizije. Šta je on tada rekao o ovoj vojnoj formaciji za borbu protiv NOVJ-a?

Kod osnivanja muslimanske SS-divizije predstavljeno nam je da će ta divizija biti samo kao čuvar reda i mira na području Bosne i Hercegovine i da sa toga područja neće odlaziti. Radi toga Muslimani su prihvatili ovakav način osnivanja ove divizije i vjerovali su da je ova divizija uistinu za održavanje reda i mira. Ja sam bio uvjeren, jer su mi data najveća obećanja od strane palestinskog Muftije El-Huseinija, da će ova divizija svakako ostati u Bosni i Hercegovini, da će se tu formirati i izvežbati i da će joj biti zadatak da samo čuva Muslimane od onih koji budu Muslimane napadali. Tom prilikom je obećano da će se i milicije pojačati i da će se na taj način pružiti potpuna zaštita muslimanskom življu koje je stradalo od ustaša i četnika. Još je rečeno da će ta divizija omogućiti i isključenje Bosne i Hercegovine iz NDH i stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine koja bi se uključila u novi poredak Njemačke. Ja sam u prvo doba preporučivao da muslimanski svijet, naročito onaj koji je ostao bez ikakvih sredstava za život, stupi tamo, jer su obećane i dobre potpore za porodice, dok u hrvatskom domobranstvu ovih potpora nije bilo. Osim toga, ja lično sam nastojao da razbijem ustaške formacije i da se što više iz ustaša upiše ljudi u tu diviziju, kako bi se ustaško divljanje ograničilo ili omelo. Ja se sa ustaškim predstavnicima uopšte nisam slagao i nijesam htio da saradujem, odnosno preporučujem Muslimanima upisivanje u ovu diviziju dok se ove ustaše nijesu odstranile...

Kad je vođen ovaj razgovor u partizanskom Štabu 17. divizije SS-divizija je već bila u okolini Beča. Hafiz je istakao da je *stvoreno takvo raspoloženje da, ako ona dode, okupatoru neće poslužiti, nego će poslužiti narodu*. Dometnuo je još i to da se on sa travničkim podžupanom Muhamedom Sudukom sporazumio da se otisnu u šumu, a tako isto i sa saradnikom NOP-a Hasanom Ljubunčićem, koga je zamolio da mu omogući susret sa članovima Vrhovnog štaba.

866 ZB, IV/19, dok. #1.

Muhamed Pandža je rekao da smatra da je borba protiv okupatora moguća jedino u sastavu onih formacija koje dvije i po godine vode borbu protiv Nijemaca i svih onih koji su se stavili u njegovu službu. On je objavio i Proglas braći Muslimanima Kalesije, Prnjavora, Vukovije, Jeginova Luga i bratu Nešadu Topčiću.

Situacija je jasna - kaže hafiz M. Pandža u tom proglasu. Okupator kamen smutnje ubacuje među sve nas. Hoće da uništi Srbe i muslimane i Hrvate. Krajnje je vrijeme da se osvijestimo i da mu više ne dopustimo da se igra sa našom narodnom sudbinom. Vrijeme je da svi moramo ustati protiv narodnih neprijatelja: okupatora, ustaša i četnika. To su rušilački elementi, čije smo djelovanje kroz ove dvije i po godine dana na svojoj koži prebolno osjetili. Jedini koji su narod branili od četničkog i ustaškog klanja bili su, jesu i biće Narodnooslobodilačka vojska. Kad je muslimanski živalj strahovito krvavio pod četničkim kamama jedini su partizani bili koji su narod sačuvali od potpunog uništenja. Ova se Narodnooslobodilačka vojska bori za slobodu naše Bosne u moćnoj slobodnoj Jugoslaviji u kojoj će svi narodi imati jednako pravo da odlučuju o svojoj sudbini...⁸⁶⁷

Pet političkih opcija u muslimanskom žiteljstvu

PROUSTAŠKA, PROČETNIČKA, NOPOVSKA, PROITALIJANSKA I AUTONOMAŠKA

... Mi iz istorije znamo da naša uža domovina Herceg-Bosna iz davnih i pradávnih vremena teži svojoj samostalnosti, da je pod Kulinom u punoj mjeri manifestovala tu svoju misao, da je pod Ninoslavom nakon teških i krvavih borbi s Arpadovićima i Nemanjićima, bila raspoređena i podjarmljena, da je pod Kotromanom ponovo uspostavljena u svoje prvobitne granice - da je na koncu konca nadživjela sve državne tvorevine južnih Slavena, naime, državne tvorevine Krešimirovića i Zvonimirovića, kao i Nemanjića, Mrnjavičevića, Trebljanovića i Brankovića i tutikvanti, da je i pod dugotrajnom osmanskom vladavinom uvijek živjela posebnim životom kao posebna administrativna jedinica. Ona je kao takva uljeglala i u sklop Nezavisne Države Hrvatske, a to naši neprijatelji iz Zagreba ne smiju smetnuti s uma.

867 VII, ANOR, k. 1111, f. 4, d. 9. Pisac i publicista Mensur Seferović je istraživao sudbinu hafiz Muhameda Pandže. Kaže da je Hafiz ostao među istočnobosanskim partizanima, da bi ubrzo u novoj, dramatičnoj zimskoj šestoj neprijateljskoj ofanzivi, u vlastitoj mucu, dospio u njemačko zarobljeništvo i u sarajevski zatvor.

Političke specifičnosti u organizovanju mostarskih Muslimana još složenijim je činila pojava i pokrenuta akcija još jednog jezgra u muslimanskom stanovništvu. Mensur Seferović je pronašao dva dokumenta - Zaključak i Pismo Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine. Ti dokumenti su raspućavani potencijalnim istomišljenicima, pa su dospjeli i u Glavni ustaški stan u Zagrebu (GUS). Naslovljen *Dragom prijatelju taj Akcioni odbor* je uputio *Zaključak viđenih Muslimana grada Mostara*, tražeći da se o njemu obavijeste svi Muslimani širom Hercegovine i Bosne. Odbor je izrazio očekivanja od građana i seljaka Muslimana da više ne smiju prepustiti inicijativu u našim javnim poslovima ljudima koji s tradicijom i istorijom naše uže otadžbine nemaju nikakva dodira. Ističe potrebu da se organizuju kao Bosanci, odnosno bosanski autonomisti i nikako drugačiji, jer smo uvjereni da u tome znaku možemo okupiti pod svoj barjak sve one slojeve ispačene domovine.⁸⁶⁸

GUS je, kako piše M. Seferović, uzalud tragao za osnivačima toga Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine. Nije orkrio autore spomenutog pisma i Zaključka, kojim se Hercegovci i Bosanci podsjećaju da nisu ničija prčija i nikom neće(mo) priznati pravo da nas maltretira. Ukoliko braća u Zagrebu ne žele pristati na naše zahtjeve tražit ćemo zaštitu naših interesa kod koje druge velesile iz redova naših saveznika, od koje ćemo sigurno naći razumijevanje za naša muslimanska pitanja u Herceg-Bosni.

Oglasila se i proitalijanska jezgra mostarskih Muslimana. Oni su se 6. oktobra 1942. godine okupili (njih oko 120) u vakufskom povjereništvu na inicijativu *El Hidaje* i usvojili rezoluciju koju su dostavili komandantu italijanskog 6. armijskog korpusa generalu Santovitu. Izrazili su lojalnost italijanskim vojnim vlastima te zatražili zaštitu. Smatrali su da *brvatske vlasti nisu u stanju da ih zaštite*. Tražili su da se naoruža muslimanski živalj u Hercegovini kako bi se odbranio od četnika. General Santovito je donosiocima te rezolucije rekao da nema ništa protiv naoružavanja muslimana, ali da naoružanje ne može biti odmah izvršeno, te da ne mogu Talijani razvrgnuti odnose sa četnicima jer su isti doprinieli mnogo u krvi za njihovu stvar.

Na pokušaj Talijana da naoružaju Turke Mihailovičeva uputstva ističu zahtjev da im se odvrati ultimatumom da će napasti Turke i Italijane. Treba Turke polako likvidirati, oduzimati im oružje za naše ljude.⁸⁶⁹ Vojvoda Jevđević priložio je, uz svoj izvještaj, novo pismo dr Ismeta Popovca upućeno Mihailoviću. U odgovoru na Dražin stav o pokušaju Talijana da naoružavaju Turke, vojvoda navodi nastojanja da se spriječi naoružavanje muslimana. Kad smo saznali pre njih, da je to intencija Italije, pozvali smo ih da zatraže naoružanje u sporazumu sa nama, a Italijanima su drugi predočili opasnost od te zajedničke akcije i oni su odustali od naoružavanja, dok smo mi u očima muslimana pravi u tom pitanju. Da su ih oni naoružali, uvukle bi se masa nekontrolisanih elemenata, ovako

868 VII, SUP-BH1, film 1, str. 127-128; M. Seferović, Isto, 64-65.
869 Dokumenti... 422, 523, 524.

onim koji su sigurni možemo i mi dati oružje... Njihove bodže po našem savetu su primile poziv da u Rimu posete jerusalimskog muftiju i u Italiji su govorili protiv hrvatske države. Prema lokalnim prilikama prilagodavaćemo tu taktiku saradnje negdje otvorenije, negdje slabije. Tačno je apsolutno, da su u Stolačkom sreću zajedno sa nama pobili hrvatske ustaše.⁸⁷⁰

Na posebnoj konferenciji okupilo se 200 Muslimana tražeći uspostavljanje saradnje sa onim iz svojih redova koji su saradivali sa vojvodom Jevđevićem. Izabrali su i uži odbor u kojem su bili Pašić i Kalajdžić i zahtijevali da se od Italijana dobije oružje.

Oko 150 Muslimana što su proustaški usmjereni i bili lojalni hrvatskim vlastima takode su progovorili. Sakupili su se u Gradskom kupatilu. Rečeno im je da njihovi neprijatelji žele da naprave jaz između katolika i muslimana. Oni su osuđivali Muslimane koji saraduju sa četnicima. Time je, kako je rečeno, odgovoreno na pokušaj da muslimani traže zaštitu na drugoj strani izvan svoje državne vlasti. Šestočlanu delegaciju su uputili da bi izrazili lojalnost Poglavniku i osudili izrode.⁸⁷¹

Vrstan poznavalac ratnih (ne)prilika i političkih odnosa u Mostaru Mensur Seferović opisuje kako je iz Mostara jedna delegacija mostarskih Muslimana bila u Zagrebu, a druga u Rimu. Ova potonja je na poticaj italijanskih vojnih vlasti... navodno imala izjaviti da je postupak italijanskih vojnih vlasti prema muslimanima sasvim korektan. Time se željelo dokazati da je bila savišna intervencija Turske i Bugarske zbog progona muslimana u okupacionim zonama italijanske armije.

U takvim okolnostima i ilegalna antifašistička organizacija Mostara obznanila se lecima i proglasima. U gradu su posebno djelovali narodnooslobodilački odbori za Srbe, Muslimane i Hrvate. Time je antifašistički otpor dobijao na širini u okupiranom gradu. U kolopletu koji je nastao u gradu na Neretvi sada se oglasio Muslimanski narodni odbor. On je objavio proglas naslovljen *Braćo Muslimani!* Najprije je raskrinkavao najnoviju politiku okupatora prema Muslimanima, predstavljajući se kao zaštitnik u trenutku kada su muslimanske mase poslije iskustva koje su skupo platile počele da shvataju da je njihovo životno opredjeljenje program narodnooslobodilačkog pokreta. Dokazao je to i stotinama svojih sinova i kćeri koji su bili u partizanima i koncentracionim logorima. Muslimanski narodni odbor je svoje tumačenje formiranja muslimanske milicije dr. Ismeta Popovca sveo u zaključak da je njen cilj da se uludo krene u obračun protiv naše braće i djece, protiv našeg uzdanja, protiv onoga što još jedino predstavlja naš ponos i obraz, protiv partizana.

870 ZB, XIV/1, d. 199; VII, k. 170, f. 4, d. 54.

871 Muzej Hercegovine, Mostar, C/17-949; VII, FNDH, k. 78, f. 4, d. 24/12; VII, FNIID, k. 215; f. 3, d. 43/3. Posebno vidjeti: Mensur Seferović, Isto. Ustrajna i temeljita istraživačka praksa Mensura Seferovića, obrađena u više njegovih autorskih priloga i publikacija, posebno u knjizi *Vojvka za jedno ljeto*, dobrano je i značajno olakšala obradu pročetničke inicijative među Muslimanima kao promuslimanske četničke politike.

Ne, nipošto, i po stoti put - ne! - upozorio je Odbor u svom proglasu. Osuđio je i avionski izlet u Rim muslimanskih vjerskih predstavnika iz Mostara radi razgovora sa palestinskim muftijom.

AKCIJA AUTONOMAŠA ZA IZDVAJANJE BiH IZ NDH Veliki jerusalimski muftija i stvaranje "Handžar-divizije"

Nijemci su nešto vidljivije uzimali u obzir već izražene autonomaske tendencije jedne skupine muslimanskih građanskih političara. Te su tendencije počele jače dolaziti do izražaja još od sredine 1942. godine. Temeljile su se na stajalištu tih krugova da ustaški režim svojom politikom ne jamči sigurnost muslimanskom stanovništvu. U tome su izraženi i posebni interesi i ambicije muslimanskih građanskih političara koji su težili da učvrste svoje pozicije u Bosni i Hercegovini i čvršćim definisanjem njenog državno-pravnog statusa. Takvo rješenje se tražilo uz pomoć Nijemaca i Italijana, pa je istovremeno značilo i konkretnu akciju protiv NDH.

Uporedo sa akcijom za izdvajanje Bosne i Hercegovine iz NDH vođena je i akcija za stvaranje vlastitih oružanih formacija. Bila je to tendencija da se vlastitom oružanom silom zadobije jači uticaj u daljnjem razvoju događaja radi ostvarenja zamišljenih ciljeva. Muslimanski političari su sačinili i poseban memorandum koji su uputili Hitleru, nakon osude ustaške politike i ukazivanja na specifičan politički položaj Muslimana. Iznijeli su i prijedlog da se pod okriljem Nijemaca pristupi osnivanju bosanske muslimanske legije (Bosanska straža) i da se u okviru NDH stvori posebna jedinica *Župa Bosna*, čijeg bi poglavara imenovao Hitler. Težilo se apsolutnoj muslimanskoj većini u toj jedinici. Taj memorandum nije izazvao neku vidljiviju pažnju Nijemaca, ali im je postala interesantna ideja o mobilizaciji i naoružavanju Muslimana, jer se poklopila sa Himlerovom idejom da se stvori jedinica SS-a na području NDH. Himler je dobio Hitlerovu saglasnost da pristupi formiranju SS divizije u kojoj bi bili regrutovani bosanski Muslimani s glavninom njemačkog komandnog kadra. Pavelić je tražio da ta novoosnovana divizija ne bude čisto muslimanska nego da nju popunjavaju i Hrvati kako bi ta formacija dobila ustaški pečat. Obecao je Nijemcima da za nju regrutuje do 20.000 ustaša, ali se mora prikloniti provođenju Himlerove zamisli. Nijemci su doveli u NDH sebi naklonjenog jeruzalemskog velikog muftiju Muhameda Emina el. Huseinija da im pomogne u agitaciji oko regrutovanja Muslimana u SS diviziju. Odziv je bio ispod očekivanja, ali su Nijemci za takvom jedinicom od domaćeg muslimanskog ljudstva do ljeta 1943. regrutovali polovinu od predviđenog sastava od 20-25.000 vojnika. Regrutovanje se temeljilo na vrbovanju i prisili, te izdvajanju Muslimana iz domobranskih i ustaških jedinica. Time je pojačano dezertiranje iz tih SS jedinica. Divizija je osnovana u svibnju 1943.

godine pod nazivom *13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačka divizija (Hrvatska)* poznatija kao *SS Handžar divizija*. Nijemci su ovu formaciju osnovali zbog svojih vojnih interesa a ne kao instrument dalje akcije o izdvajanju Bosne i Hercegovine iz NDH. Zato nosioci autonomističkih tendencija pristupaju formiranju manjih lokalnih formacija naoružanih Muslimana u BiH u Cazinskoj krajini - Muslimanska milicija vođe Huske Miljkovića (*Huskina milicija*), a u istočnoj Bosni *Zeleni kadar* okuplja Muslimane koji su dezertirali iz domobranskih jedinica. Nosioci autonomističkih tendencija bili su premalo politički uticajni u situaciji kad NOP u Bosni i Hercegovini raste i širi svoju političku osnovicu.

DVOJNI ARŠINI I DVOSTRUKA IGRA PREMA MUSLIMANIMA

Vidim da ste Vi i kr(aljevska) Vlada stali u pogledu Muslimana na jedno ispravno stanovište, što zaključujem da je posljedica dobrog informisanja o stanju stvari i brige za nas na čemu će Vam svi ispravni Muslimani biti zahvalni.

U redovima građanskih političara, naročito intelektualaca jugoslovenskog opredjeljenja, mnogi su zaštitu Muslimana od četničkog terora i odmazde vidjeli u saradnji muslimanskog stanovništva sa četnicima.

NOP je uz Srbe okupljao i Muslimane. Na širini svoje političke platforme on je od početka privlačio i pripadnike nesrpskih naroda u svoje jedinice. Nijemci i Italijani su zahtijevali od vlasti NDH da sklapaju sporazume sa četničkim komandantima. Računali su da bi se obustavljanjem pogroma i nasilja nad Srbima smanjilo odlaznje srpskog stanovništva sa partizanskim vojnim formacijama. S tim u skladu je i usmjerenost četničkih komandi da saraduju s muslimanskim milicijama. Ta saradnja datira od ljeta 1942. godine. Tada su počeli kontakti Muslimana sa predstavnicima četničkog pokreta na Majevici u krajevima Trebave, Ozrena i Zenice kako bi se tamo uspostavio red i mir. Ljekar iz Nevesinja dr. Ismet Popovac obraćao se Mihailoviću hvaleći njegovo *ispravno stanovište u pogledu Muslimana*. Obećavao je svoje šire angažovanje među Muslimanima na području Konjica, Nevesinja, Stoca i Mostara.

Dr. Ismet Popovac u svom pismu Draži pozdravlja njegov i stav kraljevske vlade prema Muslimanima. Taj stav je već bio formulisan u proglasu majora Jezdimira Dangića Muslimanima od 1. septembra 1941. i u proglasu vojvode Dobroslava Jevđevića s kraja avgusta 1942. godine. Popovac u pismu Mihailoviću od 21. jula 1942. godine kaže da je taj stav *višeputno objavljen preko radia*.⁸⁷² Kotarski predstojnik M. Tanović iz Nevesinja pisao je Ravnateljstvu

za javni red i sigurnost u Zagrebu da bi ga obavijestio o političkoj i drugoj aktivnosti dr. Ismeta Popovca. *Popovac je pred rat kao častnik bio na položaju Crni Vrh kod Stambolčića. Sa položaja je prebjegao četnicima. Stavljajući im se na službu, došao je u Nevesinje, gdje mu je povjerenom organizovanje muslimanske narodne vojske.* Tanović je pisao i o prebjegom domobranskom poručniku Hamdiji Čengiću koji je zatim postao prvi oficir muslimanske nacionalne vojne organizacije pod komandom Mihailovića.

Česte i masovne odmazde vršene su i u vrijeme nastojanja da se zaustavi pristajanje Muslimana sa oružanim jedinicama NOP-a. Time je usporavana njihova akcija da ih privuku pod kokardu i svoju zastavu. U njihovom odnosu prema tom žiteljstvu vođena je lukava i dvostruka igra. U dvojnim aršinima najviše im je odgovarala postavka iz *Elaborata o Dinarskoj diviziji*. Po njoj je najprihvatljivije da Muslimani, da ne bi ojačali partizane, *treba da sede kod svojih kuća, pa da ih uništimo na njihovim domovima*.

*Muslimani Bosne! u ime srpskih četničkih organizacija u Bosni, u ime Srpskog naroda i njegove oružane snage, smatramo potrebnim da vam u današnjim prilikama poručimo: (1) da ne nasjedate propagandi komunista i drugih intriganata, koji vam govore da će četnici sve muslimane uništiti i istrebiti, koja propaganda, nažalost, ima velikog odjeka u vašim redovima; (2) da mi pitanje političke i moralne odgovornosti za zločine izvršene prema Srpskom narodu postavljamo drukčije nego što to žele vaši vlastodršci i pokrovitelji, jer smo potpuno svesni na koga pada glavna krivica; (3) da smo mi svesni da među vama ima lep broj ljudi koji se ničim nisu ogresili o interese srpskog naroda, nego su pomagali i zaštićavali mnogu našu braću u teškim časovima, pa za takav svoj rad zaslužuju puno priznanje svakog čestitog Srbina; (4) da svaki musliman, koji nije ubij(a)o Srbina, ili zapalio srpskog doma, ili se nije ni na koji drugi grub način ogresio o interese srpskog naroda može sa punim pouzdanjem pratiti našu oslobodilačku vojsku; (5) da srpski narod i njegova vojska ostaju i danas u ovom krvavom vremenu verni svome osećanju čovečnosti i pravičnosti, dosljedni junačkom i plemenitom karakteru svog naroda, pa će sa svim svesnim osećanjem svoje dužnosti tražiti zasluženu kaznu i kazniti samo one pojedince koji su svojim nedelima dokazali da treba da budu kažnjeni, ali i za takve slučajeve nastojaćemo da se osigura mogućnost stvarnog dokazivanja i najpunija objektivnost sudjelovanja.*⁸⁷³

*Muslimani vam šalju pozdravni telegram. Još su kod mene i pišu rezoluciju. Pored ovog prijateljstva ja istovremeno radim detaljan plan za uništenje Turaka u Čajničkom srezu. Ovo bi bila vrlo interesantna i složena operacija i trajala bi četiri dana. Molim da je odobrite, snage juče javljene. Branko.*⁸⁷⁴

Branko u potpisu te depeše upućene Draži 1. januara 1943. godine je major Zaharije Ostojić. On se često potpisivao *Čika Branko* ili šifrom 222. Sada

872 Šire o odnosu četnika prema Muslimanima u dok. br. 6, nap. 7, br. 34, 130, 161 i 175. Proglas majora Dangića Muslimanima 1. septembra 1941. - VII, Ča, k. 222, reg. br. 3/4 i Proglas Do-

Dobroslava Jevđevića s kraja avgusta 1942. - VII, k. 222, reg. br. 54/5.

873 Četnički letak u Tuzlanskoj oblasti.

874 ZB, XIV/2, d. 5, str. 31.

traži odobrenje za uništenje Muslimana u čajničkom srezu. Muslimani kod Ostojića u štabu su dr. Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić. Razmjena tih depeša je izvršena baš u danima kada oni u komandi kod Zaharija Ostojića u Kalinoviku pišu proglas koji objavljuju 2. januara 1943. godine. Upućen je *Braći muslimanima Čajničkog i okolnih srezova*. Pozivaju muslimansko stanovništvo da se svrsta u redove muslimanske četničke organizacije pod četničku zastavu. Kao glavni njen cilj je naznačena *pametna i poštena zaštita muslimanskih interesa, obezbjeđenje sigurne budućnosti našem narodu na principima uzvišenog islama, a ti su: sloboda vjere, svetinja porodice, poštovanje privatne imovine, socijalna pravda i demokratske političke slobode*.⁸⁷⁵ A plan za uništenje Turaka u čajničkom srezu trebalo je da bude izveden *odmah posle Božića*, čim se prikupi najmanje 3.000 ljudi za siguran uspeh, te da treba bar tri dana za likvidaciju Turaka.

Već 3. januara 1943. godine Mihailović je odgovorio komandantu Istaknutog dijela Vrhovne komande čika Branku. Izdao je naredbu da se za *čišćenje Čajničkog sreza od ustaško-muslimanskih organizacija preduzme brza i energična akcija*. Naložio je da se borba vodi *dok se ne postigne potpuno čišćenje Čajničkog sreza od ustaških muslimana*.⁸⁷⁶

Strategija ravnogorskog pokreta izražena je u permanentnom teroru i zločinima prema Muslimanima i Hrvatima. Ona, ni u kom slučaju, nije mogla računati na podršku muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Promjenu njihovog stava i odnosa prema četnicima, naročito podršku, nisu mogli izdejstvovati ni pokušaji formiranja nacionalnih vojnih organizacija od pripadnika dva naroda pod četničkom zastavom.

Dok je Popovac izvještavao Dražu o nepostojećim muslimanskim četničkim formacijama, dok je sa četničkim vojvodama obilazio teren i pozivao Muslimane da stvaraju četničke jedinice, stizale su vijesti o novim četničkim zločinima nad Muslimanima. Odbori Muslimanske vojne organizacije u Stocu i Nevesinju tražili su od Popovca da *glavna četnička komanda naredi četničkoj komandi u Ljubnju da egzemplarno kazni četnike koji su 25. novembra 1942. na Arandelov dan poubijali sedamnaestoro djece, žena i staraca u selima Žabica i Grablje. Molićemo i našeg dušmanina da se dočepamo oružja, jer će nas na drugi način biološki nestati* - pišu predsjednik i sekretar mjesne Muslimanske vojne organizacije u Stocu.⁸⁷⁷

Kako za sebe pridobiti što veći broj Muslimana? To pitanje je postavljeno u vrhovima, komandama i jedinicama četničkog pokreta na terenu. Otvarali su ga pojedini komandanti. Major Slavoljub Vranešević tražio je da se izuču kako da četnici svojom politikom zaustave pristupanje hrvatskih i muslimanskih

vojnika u komunističke partizanske jedinice.⁸⁷⁸ To se svakako nije moglo postići mjerama majora Pavla Đurišića, koji je izvijestio Vrhovnu komandu da je sa svojim četnicima pristupio *uništenju muslimanskog živilja bez obzira na godinu u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu*.⁸⁷⁹ U Instrukciji za opšti napad na partizanske snage u dolini Neretve (18. II 1943.) traženo je da za *vreme akcije odnos prema Muslimanima ima u svemu biti najkorektniji*, da muslimanski živalj *veštom propagandom* treba pokrenuti u borbu protiv komunista.⁸⁸⁰ Kao da je *korektan odnos* za vrijeme jedne akcije dovoljan da Muslimani zaborave četničke zločine. Ne mogu se *veštom propagandom* privući u četnički tabor, čiji je komandni vrh inicijator i tvorac strategije istrebljenja ovog naroda.⁸⁸¹

ANGAŽOVANJE U DVA PRAVCA: SVRSTAVANJE MUSLIMANA POD ČETNIČKU ZASTAVU I ČETNIČKO "HUŠKANJE PROTIV TURAKA"

Nalozu propagandi da zavađa Muslimane i Hrvate, te da se sumnjiče oni Muslimani koji metnu orla i kokardu

Ni Draža ni četničke vođe nisu imali povjerenje u obećanja dr. Ismeta Popovca i njegovih istomišljenika. To otkrivaju i sumnjičenja komandanta Nevesinjske četničke brigade inž. Vladimira Zečevića. On piše Mihailoviću o svom poznanstvu sa dr. Ismetom Popovcem. *On me je pitao da li znam o njegovom pismu upućenom Vama. Ja sam mu rekao da ne znam ništa. Iz daljeg razgovora sa njim došao sam do zaključka da je njegov glavni cilj da zaštiti muslimane, a ne borba za srpski narod i srpsku stvar. Mi ćemo sve učiniti da muslimane međusobno zavađamo i iskoristimo za našu stvar, ali izgledi nisu povoljni. Za dr. Popovca mnogi tvrde da je blizak komunistima. Njegov brat je vrlo sumnjiv. Zato ćemo biti vrlo oprezni. Ništa nećemo učiniti što bi kompromitovalo našu svetu borbu za Srpstvo...*⁸⁸²

U ljeto 13. jula 1942. godine Draža je iz Podgore pod Durmitorom u blizini Zabljaka otišao u Zimonjića Kulu (Avtovac) u Hercegovini. Tamo je održao sastanak sa komandantima i rukovodiocima svojih odreda Ilijom Trifunovićem Birčaninom, Petrom Bačovićem, Dobroslavom Jevđevićem, Pavlom Đurišićem, popom Radojicom Perišićem, Miloradom Popovićem, kapetanom Radovanom Ivaniševićem, Milanom Šantićem i Zaharijem Ostojićem. Draža je Birčanina tada postavio za komandanta Dalmacije, Like i Za-

875 AVII-Ča, br. reg. 3/6-1, kut. 226. *Muslimani istočne Bosne i Sandžaka* - Kalinovik, 1943. januar. *Braći Muslimanima Čajničkog sreza*, 2. I 1943.
876 ZB, XIV/2, d. 2, str. 16.
877 AVII-Ča-Br. reg. 6/7; kut. 226.

878 Zbornik NOB-a XIV-2, Dok. br. 27, 155.

879 Zbornik NOB-a XIV-2, Dok. br. 34, 182-185.

880 Isto, Dok. br. 40, 179.

881 E. Redžić, Isto.

882 VII, ČA, 222, I, 5, d. 50, V; Dedijer i A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, str. 179.

padne Bosne, kapetana Ivaniševića za načelnika njegovog štaba, Petra Bačevića za komandanta Hercegovine i Istočne Bosne, Pavla Đurišića za komandanta Crne Gore do Nikšića, Baju Stanišića za komandanta Stare Crne Gore, a Đurišića i Stanišića stavio pod komandu generala Blaže Đukanovića koga je već ranije postavio za komandanta Crne Gore. Pri tome je znao da su se svi ovi komandanti već stavili u službu italijanskog okupatora.

U već spomenutoj Zimonjića kuli, kada se Draža sastao sa više svojih komandanata, uz njih su bila i dva italijanska karabinijera iz pratnje Ilije Trifunovića - Birčanina. Pošto je saslušao izvještaje komandanata, Mihailović je dao direktive za organizovanje dalje borbe protiv NOP-a. Naložio im je da što bolje iskoriste talijanske okupatore u borbi protiv komunista.⁸⁸³ Nikakve iluzije u odnosu na njih. Po prirodi stvari oni su nam neprijatelj broj 1... Rekao je da za takvog neprijatelja treba okupiti sve nacionalne i konzervativne snage Srba, Hrvata i Slovenaca. Konzervativne (npr., katolički kler) izlučiti tek kada komunisti budu savladani.

Saopštavajući da je vojvoda Birčanin u pregovorima sa Štabom II italijanske armije u Sušaku isposlovao više hiljada pušaka, kapetan Radoslav-Raša Ivanišević piše: *Uslov da sve ovo realizujemo je da se obustavi akcija protiv muslimana i Hrvata, jer oni protestuju preko Nemačke, koja opet vrši presiju na Rim. Visoki interesi opšte stvari nalažu da ne kidamo sada kada toliko očekujemo od njih. Muslimani i ustaše odnosno Hrvati platiće ceb pre ili posle...*⁸⁸⁴

Istomišljenik Raše Ivaniševića bio je i prvi Dražin pomoćnik major Zaharije Ostojić. Na toj liniji je i kapetan Danilo Salatić. Njegov štab je bio u Nevesinju, u području u kojem su djelovali dr. Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić. Salatić je taktizirao: htio je da u muslimanima dobije privremene saveznike, pa je prihvatio saradnju dvojice mostarskih intelektualaca i poručnika Husnije Čengića i još nekih Muslimana. Četnički komandanti su tražili kontakte s predstavnicima muslimanskih organizacija dok su u isto vrijeme srpskim masama govorili da su svi muslimani ustaše i da ih treba likvidirati.⁸⁸⁵

Uporedo sa angažovanjem svoje propagande na pridobijanju Muslimana u četničke jedinice Draža 28. marta 1943. godine piše majoru Zahariju Ostojiću o potrebi sadejstva italijanskih i četničkih jedinica u odbrani položaja na Drini. On propagandi nalaže *huškanje protiv Turaka. Preduzeti najenergичniju propagandu kod ljudstva a naročito da su komunisti u vezi sa Turcima i da među njima ima malo Srba ostalo Turci i ustaše. Udariti i na njihovu vezu sa Nmcima.*⁸⁸⁶

883 Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Rad, Beograd, 1984.

884 *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944.*, str. 49-50. M. Seferović, *Vojka za jedno ljeto*, 46.

885 Vlado Ivković, *Nevesinje...*, knj. 1, 304-305. Prva književna komuna Mostar 1980.; Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića - 306/34, d. 524.

886 Dok. 106, VII, Ča, k. 18, reg. br. 4/6 - VK-X-23.

*Veštom propagandom treba se starati da se zavade muslimani i Hrvati da bi mi bili posmatračii.*⁸⁸⁷

Zajedno sa *veštom propagandom* Draža traži saznanja o novim momentima u držanju muslimana i Hrvata. Te zahtjeve svoga generala komandanti iz Bosne i Hercegovine ne zaobilaze u svojim izvještajima kao ni svoj odnos prema pripadnicima ova dva naroda. Njima donosi nevolje taktika pomirljive politike prema *poštenim Hrvatima i Muslimanima*. Zato Jevđević i Bačović odgovaraju svom načelniku Vrhovne komande: *Imamo takode muku sa našom taktikom pomirljivosti prema poštenim Hrvatima i muslimanima. Pojedine hrvatske oficire koje smo rasporedili (narod) gleda sa nepoverenjem, a još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu...*

*Iako mi iz razloga političke taktike propagiramo u ovom momentu politiku snošljivih odnosa, u narodnoj duši postoji neizmjenjiva svest, da više nema zajedničkog života sa njima i treba mnogo napora i autoriteta, da ne dođe do erupcije tih raspoloženja. U srpskom delu Hercegovine na levoj obali Neretve postoje još tri muslimanske baze, Fazlagića kula, Nevesinjsko polje i Konjička župa. Ja sam sa njima vodio pregovore da se u slučaju našeg sukoba sa Hrvatima drže po strani i oni bi to i pristali, ali teško da naša vojska to usvoji. U Mostaru i drugim većim centrima postoje grupice muslimana intelektualaca, čistih Srba, koji su se vrlo korektno držali i koji su nam mnogo pomogli u političkoj taktici, izjavivši u više mahova rezolucijama, da se identifikuju sa Srbima i solidarišu sa svakim njihovim potezom.*⁸⁸⁸

Dvostruki odnos ravnogorskog pokreta prema Muslimanima otkrivaju i mnogi izvorni dokumenti. Nepoverenje prema onima koji su se svrstavali u četničke redove i okrutno neprijateljstvo i mržnja prema svim drugim koje su zvali Turcima.

Nepoverenje se izražava u mnogim izvornim dokumentima četničkih komandanata. Ono je u narodnoj duši, *neizmjenljivoj svijesti kod Srba da nema zajedničkog života s njima te nepristajanju vojske na inošljive odnose sa Muslimanima* - piše vojvoda Dobroslav Jevđević predstavljajući odnos četničkog pokreta prema Muslimanima.

POKUŠAJI PRIDOBIJANJA MUSLIMANA ZA ČETNIKE

Meni je i kao Srbima i kao Muslimanu stalo do toga, da se što više Muslimana za koje sam osvjedočen da su ispravni, privede našoj nacionalnoj zajednici, i upotrebi za naše nacionalno ozdravljenje i vaskrs naše države i slobode.

887 ZB, XIV/1, d. 112.

888 VII, Ča, k. 27A, reg. br. 12/2.

Dr. Ismet Popovac hoće da podvuče jednu važnu činjenicu, a ta je da Muslimani nikada nisu kao cjelina i putem svog nekog kvalifikovanog foruma priznali hrvatsku državu. Što su učinili pojedinci, pa i neki istaknuti, učinili su to na svoju ruku, i bez konsultovanja naroda, bilo svojih političkih istaknutih istomišljenika. To priznanje i ta saradnja, makar i pojedinaca, uskoro su izgubili svaki stvarni dublji značaj, jer je demantovano poznatim rezolucijama istaknutih Muslimana iz gotovo svih mjesta Bosne i Hercegovine, koji potpisuše rezoluciju ne samo istaknuti Srbi Muslimani, već i velika većina onih Muslimana koji su se u Jugoslaviji isticali kao Hrvati - Muslimani.⁸⁸⁹ Popovac smatra da ne treba stati samo na objavljivanju stava prema Muslimanima već rad među Muslimanima treba nastaviti u željenom pravcu, jer druga strana ne miruje, već se svim dozvoljenim i nedozvoljenim sredstvima trudi da Muslimane održi u svojim rukama i upotrebi za svoje paklene ciljeve.

Zato se zalaže da se u tome pravcu učini dosta predradnji od kojih je ona dobrog postupka četnika prema Muslimanima u novije vrijeme već pokazala dobre rezultate i dobar odjek u našem svijetu. Potrebno bi bilo, piše Popovac, uzimati Muslimane bilo u zajedničke bilo u posebne četničke odrede.⁸⁹⁰ Stvar s ovim naime iznosim s rezervom zato što su se u postupcima četnika, odnosno možda tuđih provokatora među njima, po mnogim mjestima u Bosni, a naročito u Foči i Gorazdu (pokolji od strane četnika za vrijeme njihove vladavine u tim mjestima) odnosi između pravoslavnih i Muslimana dosta poremetili. Gornji incidenti i propaganda Hrvata i komunista, stvorile su među Muslimanima dosta mučnu situaciju i nepovjerenje prema Srbima (četnicima), koja se ipak dobrom voljom i planskim radom može ukloniti.

Popovac je prihvatio da svi ispravni Muslimani priznaju s bolom u duši i gnušanjem, da su se mnogi Muslimani odrekli ne samo svojih bratskih nego i čovječanskih obzira i počinili zločine koje mi najodlučnije osuđujemo. Mi smo svi za to jednodušno, da se svi ovi zločinci privedu zasluženoj kazni kad za to dođe momenat. Mi idemo još i dalje i kažemo da ćemo privesti kazni i one koji su u momentu srpske tragedije bili pasivni, a mogli su nešto pomoći. On misli da time pogoda intimna osjećanja i raspoloženja Draže Mihailovića.

To je izvod iz prvog pisma koje je dr. Ismet Popovac 21. jula 1942. sročio generalu Mihailoviću. Uvaženom gospodinu ministru on je iskazao da će mu biti drago ako nisam ja prvi od muslimana koji sam sa Vama direktno stupio u kontakt. Ukoliko ja budem prvi, to je vjerovatno zato, što drugi nisu imali ove mogućnosti.⁸⁹¹ Pismo je napisano u Nevesinju 21. jula 1942. godine. Sutra-

889 Misi na skupove održane u ljeto i jesen 1941. godine u većim gradovima Bosne i Hercegovine uz učešće videnih Muslimana, uglednih građana, istaknutih kulturnih i javnih radnika. Na njima su donesene antifašističke rezolucije protiv ustaškog terora i pokolja nad srpskim stanovništvom i ostalim nehrvatskim žiteljstvom.

890 Te jedinice sastavljene od Muslimana rada još nisu postojale. Bilo je u 1942. samo pokušaja od Popovca da ih formira na području stolačkog sreza (dok. br. 194).

891 VII, Ča, k. 171, f. 2, dok. 26.

dan, 22. i 23. jula, Draža je držao sastanak sa četničkim vodama u Zimonjića kuli u neposrednoj blizini Avtovca. Mensur Seferović piše da Popovac nije znao za taj sastanak.⁸⁹² Zato je pismo poslao na Ravnu goru, ali je ono dospjelo do adresanta možda istoga dana, najkasnije sutradan. General nije udostojio Popovca svojim odgovorom. Ono što treba saopštiti muslimanskom vojnom i političkom jezgri u ravnogorskom pokretu on je prenosio svojim komandantima. Mihailović je na margini Popovčevog pisma dopisao crvenom olovkom: *Naredeno Bačoviću da preduzme potrebno*. Tako je i do Popovca dospijevao očekivani odgovor posredstvom političkog povjerenika Vrhovne komande za Hercegovinu u istočnu Bosnu Dobroslava Jevđevića, komandanta istočne Bosne i Hercegovine Petra Bačovića, komandanta *Istaknutog dela Vrhovne komande* Zaharija Ostojića, te Vojislava Lukačevića.

“ŠKODLJIVI EKSPERIMENT” SA MUSLIMANIMA

Tako je pročetnička inicijativa među Muslimanima postala promuslimanska četnička politika koja će se izdašno izraziti i u propagandi. Da prihvati i podrži tu inicijativu i politiku grupe hercegovačkih Muslimana dr. Ismeta Popovca, Mustafe Pašića i Fehima Musakadića, Dražu je nagnao razmah NOP-a i jačanje njegovih oružanih formacija. To je četničko vodstvo i njihovu propagandu primoralo da se povezuju i sa određenim krugovima muslimanskih građanskih političara. Promjeni je doprinijelo i formiranje AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije) u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine. U njegovo rukovodstvo su izabrani i doratni istaknuti građanski političari kao što su dr. Ivan Ribar i Nurija Pozderac. Osim toga, već u jesen te godine na prostoru Bosanske krajine, Dalmacije i sjeverozapadne Hrvatske od okupatora i kvislina je oslobođena teritorija, sa centrom u Bihaću, veličine Švajcarske ili Belgije, dok su jedinice NOV-e brojale 150.000 boraca.

Od početka 1943. godine javljaju se znaci pomirljivijeg gledanja. Po tim gledanjima četnici treba da traže uporište za svoju politiku i među Muslimanima. Očekujući njihovu aktivnu podršku, traže od Muslimana SARADNJU U ZAJEDNIČKOJ BORBI PROTIV KOMUNISTA - partizana. Time je uspostavljen privid saradnje sa osnovnom namjenom da se obmanu Muslimani i povjeruju kako je četnička praksa pogroma muslimanskog stanovništva prestala i da se više neće ponavljati.

892 M. Seferović, *Vojvka za jednu ženu*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, 1999.

Draža je odobrio i stvaranje Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO) u sastavu četničke Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO). Inicijatori su s tim ciljem razvili široku političku aktivnost među Muslimanima u konjičkom, nevesinjskom, mostarskom i stolačkom srezu. Tamo je od postojecih *muslimanskih antikomunističkih milicija* formirano sedam četničkih bataljona MNVO, koji su uvršteni u sastav JVUO pod Dražinom komandom.

*Vodite računa da se prijateljski ophodite prema muslimanima. Miliciju katoličku i muslimansku treba što pre prevlačiti na našu stranu i nama - upozoravao je Draža svoje komandante, a ovi tu promjenu u odnosu prema Muslimanima nazivaju eksperimentom koji nam škodi kod našeg naroda. Baš tako mu u svom izvještaju pišu Jevđević i Bačović novembra 1942. godine. Sa četama (muslimana - o. a.) ćemo morati obustaviti eksperiment, jer nam to kod našeg naroda više škodi nego li kod njih koristi. Inače je apsolutno tačno, da se muslimani sve više osvećuju i da bi hteli u velikom broju biti uz nas, ali samo bez direktne akcije. Sa obzirom na neznatne posledice stvaranja muslimanske milicije u Sandžaku, mi smo za sad sprečili naoružanje muslimana.*⁸⁹³

Muslimani su zajedno sa Srbima pozivani da se naoružaju kao što su to činili u šumi kod sela Kovačića, njih oko dvije stotine - naredba je vojvode Petra Samardžića, koji takođe poziva muslimane da se svrstaju sa četnicima vojvode Novice Glogovca iz Dramiševa. Pod njegovim vodstvom je bio i Halil Čolak-hodžić iz Presjeka kod Nevesinja.⁸⁹⁴

U četničkim brigadama i korpusima našli su se i pročetnički muslimanski bataljoni. U Bijelom Polju kod Mostara, uz ranije okupljene četnike, stiglo je i 100 Muslimana pripadnika Dobrovoljačke milicije dr. Ismeta Popovca. Bila je to prva grupa od 400 očekivanih milicionera. U Mostaru je već bilo 2.000 nevesinjskih i drugih hercegovačkih četnika.⁸⁹⁵

SLJEDBENICI PROČETNIČKE POLITIKE U MUSLIMANA

Zabijte glogov kolac ovome demonu - ustašama. Suprotstavite se Pavelićevoj mašineriji koja je svesno i nesvesno uništila već preko 100.000 života. Rasturite u nepovrat ovaj žalosni cirkus u kojem su Muslimani bili i toreadori i bikovi. Krenite putem Hadži Loje, Saliba Forte i Ali-paše Rizvanbegovića. Dvanaesti je čas da spašavate što se spasti da, jer je kucnuo čas prečišćavanja, ispravljanja istorijskih grešaka i stvaranja novih pojmova i nazora...

893 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.
894 VII, FNDH, k. 157, f. 10, d. 29.
895 M. Seferović, Isto, str. 110.

U sučeljavanju partizana i četnika Muslimani su pozivani da se priklone i pridruže jednoj ili drugoj strani. U ovom letku četnici ih pozivaju da se suprotstave ustašama.

Kao *Srbi islamske vjeroispovijesti* Popovac i Pašić su dobijali nove sljedbenike. Njihove političke portrete i mentalne konstitucije dobrano je istražio Mensur Seferović i predstavio u svojoj knjizi *Vojska za jedno ljeto*. Seferović je otkrio kako je Pašić došao u sukob sa ustaškom vlašću. Dopisom Ministarstvu pravosuđa u Zagrebu tražio je da se pusti iz zatvora podvornik Suda. Srbin Kulaš i vrati na posao. Javno je izvrijedao ustašu Viska Barišića čitavom bujicom *pogrđnih riječi protiv ustaša*. Povrijedio je i *samog Poglavnika omalovažavajući ustašku vlast*. Uhapsili su ga i tukli, ali su ga pustili pod pritiskom uglednih građana. Pašić je boravište našao u Nevesinju, u italijansko-domobransko-četničkom garnizonu. Tu mu se pridružio i dr. Ismet Popovac. Obojica su javno prihvatili saradnju sa četnicima i Italijanima.

Kao ljekar i opozicioni politički prvak Popovac je uživao stanoviti ugled među građanima Konjica i Ostrošca. Taj ugled je povećao isticanjem optužbe državnog tužilaštva u Mostaru iz februara 1940. godine zbog predaje i raturanja *deset komada letaka*. Tim letcima su *braća Muslimani* pozivani da glasaju za *nosioce autonomne liste za izbore u konjičkoj općini, dr. Ismeta Popovca, predsjednika Odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine, za koju se cijelog života borio naš nezaboravni voda rahmetli dr. Mehmed Spaho, kako je to braćima poručio i naš sadašnji voda Džafer Kulenović*.

Aprilski rat je stranačke istomišljenike odnio na suprotne političke frontove i oružane formacije - Džafera Kulenovića Zagrebu i poglavniku NDH dr. Antu Paveliću, a dr. Ismeta Popovca, odranije prosrpski orijentisanog, prema saradnji sa Dobroslavom Jevđevićem, političkim predstavnikom Vrhovne komande generala Mihailovića i italijanskim generalom Lusanom. Sastavljao je prve letke kojima se četnički pokret obraća Muslimanima. I on i Pašić su pisali letke, pisma i proglase kojim ubjeđuju Muslimane da se priklone četnicima.

Domobranski poručnik Husnija Čengić postao je prvi Musliman u četničkoj oficirskoj uniformi. Pridružio se Popovcu i Pašiću. Oni su zajedno sa Mostarcem Smajom Čemalovićem *svim silama nastojali da muslimane nevesinjskog kotara pridobiju za svoju orbovilsku politiku i učlane ih u srpsko-četničko udruženje u Nevesinju*. Pridobili su i Husniju Bašagića, *šumskog izvjestitelja kotarske oblasti, pa kotarskog suda Puzića i još neke ugledne građane*. Traženo je i od Salke Čatića, zapovjednika 300 (hrvatskih) muslimanskih milicionera u selu Knjunu, da i sebe i svoje milicionere, učlani u *četničko udruženje*. Ovaj to nije htio prihvatiti pa mu je italijansko zapovjedništvo obustavilo prehranu milicionera.⁸⁹⁶ Tako su četničke vojvode i italijanska okupaciona

896 Vojnomorstorski institut (VII) u Beogradu, SUP, BII, ustaše i domobrani, film 1, str. 125, 127, 128.

uprava okupili političko i vojno jezgro Srba islamske vjeroispovijesti iz seoskih i varoških sredina, te nekoliko lokalnih predstavnika (Mustafa Berberović iz Blagaja) koji će postati komandant muslimanskog četničkog (antikomunističkog) bataljona.

I Italijani su nastojali da za sebe pridobiju Muslimane. Sve nedaće koje su preživljavali muslimani i katolici činjene su sa znanjem italijanskih vlasti kako bi došlo do što većih zategnutih odnosa između njih, te četnika. To piše predstojnik sreske vlasti NDH velikom županu. I petorica nevesinjskih Muslimana napisala su molbu komandantu italijanskog garnizona u Nevesinju moleći ga da uzme u zaštitu muslimanski živalj iz toga kraja i njihov imetak, ispoljavajući svoju lojalnost i pripravnost da italijanskom komandantu pomognu u svim njegovim plemenitim nastojanjima oko pacifikacije ovih krajeva te zavedenja snažljivog međusobnog stanja među narodom raznih vjera.⁸⁹⁷ General Lusana je sa Omerom Kalajdžićem i dr. Ismetom Popovcem boravio u Gacku i tražio da ovdášnji milicioneri dođu pod neposrednu upravu italijanske komande kao i četnici, ali da milicija nije dala pristanak.

Radi pridobijanja svojih novih sljedbenika u muslimanskom stanovništvu Popovac i Pašić su putovali po Hercegovini, posebno u njenom istočnom dijelu. Tamo je često boravio i mostarski Musliman Smajo Ćemalović. Sva trojica su svim silama nastojali da Muslimane Nevesinjskog kotara učlanjuju u srpsko-nacionalno četničko udruženje.

Ahmet Donlagić u svom tekstu *Muslimanska četnička organizacija*⁸⁹⁸ piše i ovo: U januaru 1942. godine u nekim krajevima istočne Bosne pojavio se letak s potpisom Srbi muslimani. Letkom su Muslimani pozivani 'da stvaraju muslimanske četničke odrede i da se bore protiv ustaša i partizana'. Nešto kasnije, u februaru, i četnički kapetan Račić je uputio pismo Muji Hodžiću, komandantu Muslimanskog partizanskog bataljona s predlogom da se priključi četnicima. Obećao mu je da će dobiti titule i položaje. Pozivi su bili prvi nagovještaji o izmjeni taktike - ali ne i politike - izbjegličke kraljevske vlade i četničkog rukovodstva u zemlji prema Muslimanima... Mustafa Pašić je jedan od potpisnika rezolucije mostarskih muslimana protiv genocida nad srpskim narodom. On je u oktobru 1941. umnožio rezoluciju i razaslao u više stotina primjeraka. Prva rečenica prve tačke rezolucije piše: *Nbrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strane su potpuno duši svakoga muslimana... Šaka onih nazovi muslimana, koji su se o to ogriješili, samim tim su se ogriješili o izvjesne propise islama, pa će ih neminovno stignuti božja kazna i ljudska pravda.*⁸⁹⁹

*Okupator je počeo da naoružava Muslimane i jasno je da će to oružanje ići brže, ukoliko se okupator ne bude mogao osloniti na četnike. U Stocu postoji bataljon od 600 naoružanih ljudi. Komandant je učitelj. On je kandidat Partije... U selu Borci, svi su seljaci dobri i prijateljski raspoloženi prema našoj borbi. Komandir je Čirić Stevan naš čovjek je... U selima Prebilovci i Tasovići ima četnička četa. Komandant je partijac Ćuk, ima još sedam partijaca...*⁹⁰⁰

Uz dr. Popovca pristajali su i drugi prvaci muslimanske pročetničke organizacije. U Stocu predsjednik i sekretar Mahmut Mehmedbašić i Avdo Mehmedbašić. U ime Odbora Muslimanske vojne organizacije Stolac oni su obavijestili Popovca da se u Dubravama formiraju privremene čete nove muslimanske vojske. Bataljon u Aladinićima sa tri čete, bataljon muslimanske milicije na području između Mostara, Čapljine i Stoca, te u Blagaju Blagajski muslimanski milicijski bataljon. Italijani su podržavali njihovo formiranje zbog jačanja NOP-a u ovim krajevima, kako bi se i oni, isto onako kao i četnici, okrenuli protiv partizanskih vojnih formacija.⁹⁰¹

Pročetnička protukomunistička milicija formirana je u Konjicu na čelu sa imamom - Muderisom Džemalom Kršlakovićem. U sela iznad Konjica je sa 90 četnika-Muslimana došao iz Nevesinja Hamdija Ćengiđ. U narodnoj odbrambenoj vojsci takvog sastava mogle su se čuti i pjesme: *da ta vojska nije od hajduka / zato neće tuđe ni trunka / već od loze sve junačke / to ne želi tuđe muke.* Pjevali su i: *Kralju Petre diko naša / pozdravlja te vojska naša.* Organizator ovih bataljona koji su imali preko 3000 pušaka bila je italijanska Druga armija, koja im je davala naoružanje, hranu i platu. Popovac je o tome izvijestio i Mihailovića pravdajući ovu vojsku jer *na taj način muslimane odvajamo od Hrvatske države.*⁹⁰²

U Bjelimićima je organizovan stalni centar MNVO (Muslimanska nacionalna vojna organizacija) pa formiran župski pročetnički muslimanski bataljon.⁹⁰³ Neposredno prije toga je solunski borac i rezervni žandarmerijski major Fehim Musakadić od Mihailovića imenovan za komandanta svekolike muslimanske organizacije u sastavu Jugoslovenske vojske u otadžbini. U Bjelimićima je Musakadić raspomagao sa 100 Muslimana četnika, 150 Muslimana koje je vodio bivši opštinski načelnik u Ostrošcu Jusuf Uzunović, te 50 boraca potporučnika Husnije Ćengiđića.

I u mostarskoj kotlini je kasnije formiran bataljon Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Formirali su je Italijani zajedno sa muslimanskim prvacima iz ravnogorskog pokreta i vojvodama Jevdevićem i Petrom Samardžićem.

897 VII, Fond NDH, k. 191, f. 3. d. 21/8.
898 *Narodna Armija*, 28. IV 1970.
899 Muzej Hercegovine u Mostaru, br. 144.

900 Arhiv H.F.C.K. SKJ, BiH, 1942. god., reg. br. 51/769. Muhamed Grebo - Hamdija, IX 1942. u izvještaju Desetoj hercegovačkoj NOU brigadi.
901 Džemil Sarac i Pero Jelčić, *Kad partijske organizacije u čapljinskom svetu*, Hercegovina u NOB, str. 233; VII, FNDR, k. 191, f. 1, do 53/13.
902 ZB, XIV/1, d. 186.
903 VII, ĆA, k. 202, f. 6, dok. 1.

U Blagaju je održana i smotra dviju vojsci - četničke sa 400 ljudi i bataljona muslimanskih milicionera sa 200 pušaka s komandantom Mustafom Berberovićem. Govorio im je italijanski potpukovnik.

Volfgang Hopken u knjizi *Muslimani u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji* (štampano u Njemačkoj) govori i o učešću Muslimana u toku Drugog svjetskog rata na strani četnika Draže Mihailovića. On piše da je to relativno mali broj i to većinom drugorazrednih muslimanskih političara. U egzilnoj vladi u Londonu Muslimani nisu bili zastupljeni.⁹⁰⁴

Time je i dr. Ismet Popovac uspio da donekle uvjeri i Mihailovića i njegove vojskovođe Jevđevića i Bačovića da okupljanje Muslimana u muslimansku četničku vojsku nije bez rezultata, pošto su bila začeta ili formirana četiri bataljona.

U prozorskom kraju, na zapadnoj obali Neretve, nije uspio da okupi ni jednu grupu Muslimana i stavi ih u službu četničkih ciljeva. Takvo uvjerenje naroda pomogle su proleterske partizanske brigade iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka koje su se kretale od Zelengore ka zapadnoj Bosni. Na tom prostoru je, osim toga, djelovao Prozorski partizanski bataljon, *gotovo svi Muslimani - omladinci, koji su dobrovoljno došli u partizane*. Muslimani su inače sve masovnije pristupali vojnim formacijama NOP-a, pogotovo nakon četničkih pokolja izvršenih u 1942. i krajem te godine.⁹⁰⁵

Slično prozorskom kraju, nije ni u Mostaru pridobio gotovo ni jednog za vojsku dorasloga građanina. Radio je na okupljanju Muslimana i njihovom pridobijanju za svoju svrhu zajedno sa svojim političkim predstavnikom Abidom Prgudom u Gacku.⁹⁰⁶

DALJE "UBIJANJE TURAKA ODVELO BI IH KOMUNISTIMA"

*Preko muslimanskih jugoslovenski orijentisanih prvaka predočiti Muslimanima da jedino organizovani pod komandom naših starešina i borbom protiv Ustaša i komunista, a potpuno lojalnim držanjem prema Srpskom življu, mogu da poprave onu sramnu ulogu koju su odigrali od kapitulacije Jugoslavije do danas. No s tim su dužni da i sami učestvuju u likvidiranju onih muslimana, koji i danas rade protivu srpskog naroda.*⁹⁰⁷

U Uputstvu za dalje akcije od 8. X 1942. godine namijenjene Dobroslavu Jevđeviću Draža određuje kao najvažniji zadatak *da se definitivno prečisti sa komunistima*. Dok se prema njima izvode operacije *što više taktizirati sa*

904 Prema članku S. Avdića *Muslimansko pitanje*, Vjesnik, 19. V 1990.
905 ZB, VI/9, dok. 77.

906 Mensur Seferović, Isto, str. 108.

907 VII. Ča, k. 12, reg. br. 45/2.

Muslimanima i Hrvatima. On je tada vjerovao u skori ulazak Turske u rat na strani naših saveznika. Stoga pojačava težište rada sa Muslimanima. To treba što veštije iskoristiti u propagandi kod Muslimana u cilju njihovog odvajanja od ustaša, komunista i okupatora.

*Musa mora postati najveća veličina, jer je Jugosloven i Srbin od glave do pete.*⁹⁰⁸

Odgovarajući na jedan izvještaj svog saradnika Zaharija Ostojića, Draža prihvata prijedlog da se Musa (Fehim Musakadić) postavi za komandanta muslimanskih četničkih jedinica Jugoslovenske vojske u otadžbini. Uslijedila je i njegova naredba iz Vrhovne komande da se uspostavlja tolerantan odnos prema Muslimanima da bi se pridobili za četničku organizaciju. Na pridobijanju Muslimana insistira se i u depeši koja je u februaru 1943. godine upućena iz Dražinog štaba. Naročito se polagalo na aktivnost Muse (Fehima Musakadića). Ponovo se tražilo da se *najoštrije zabrani ubijanje Turaka*, jer bi ih to odvelo komunistima. Isticano je da od prestanka njihovog ubijanja *zavisi ukupan naš rad u Bosni*.⁹⁰⁹ Četnički komandanti su, svakako, dobro znali da neće snositi nikakvu odgovornost svom vodstvu za ubijanje *Turaka*. Enver Redžić s pravom kaže da se antimuslimanska stihija nije mogla zaustaviti depešama, pa ni pristupanje Muslimana partizanima.

Naredbu Vrhovne komande i depešu iz Dražinog štaba pratio je letak pod naslovom *Braćo Muslimani u Jugoslaviji. Vrijeme je, braćo muslimani, da pogledate, da realno vidite kuda vas vode Hitler, Pavelić, drug Tito i ostali. Još nije kasno! Otresite se! Spasite sebe i svoje, jer je već dvanaesti čas*.

Jugoslovenska vojska u otadžbini se direktno obračala Muslimanima. Jedno od tih obračanja je i letak koji se pri kraju 1943. godine pojavio u Sarajevu i njegovoj široj okolini. Datiran je 14. septembra 1943. godine. Potpisao ga je *Štab muslimanske vojne organizacije pri komandi operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke*. U letku se skriva četnički teror nad muslimanskim i hrvatskim žiteljstvom kao i patriotama svih nacionalnosti, uključivši i Srbe. Ako ih je i bilo, pogromi prema tom življu se objašnjavaju sitnim zaševicama. Oni su posljedica rovanjenja ustaša i pojedinaca među muslimanima koji su prišli Paveliću *zbog apetita na unosne položaje*.

908 Zbornik NOR-4 XIV-2-Dok. br. 25, 28. I 1943., 139.

909 Zbornik NOR-4, XIV-2-Dok. br. 74, 334, 335, 338.

OKUPLJANJE MUSLIMANA U NOVU NACIONALNU RAVNOGORSKU VOJSKU

Muslimani Bosne i Hercegovine nijesu nikada doživjeli teže dane nego što su od osnivanja takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Ustaše su ih iskoristili za uspostavljanje svoje vlasti, za uništenje Srba pravoslavne vjere... Među Muslimanima se našao izuzestan broj ološa, koji pristupiše ustašama i počinise pokolj nad Srbima... Muslimani su izdali, istina, nekoliko rezolucija, ali su one došle kasno.

Poruke u obliku letaka umnožavane su i raspačavane među muslimanskim stanovništvom. Ova što je citirana potpisana je *Srbi muslimani*. Radi približavanja četnika Muslimanima i njihovog odvajanja od NDH i Hrvata jedan letak upozorava *Braću muslimane* na nove opasnosti koje im prijete. S koje strane?

Hrvati vam spremaju isto što i Srbima pravoslavne vjere... Rimokatolička crkva pomoću katoličkog mračnjačkog sveštenstva i ostalih katolika želi da stvori isto katoličku državu. Izgradnja džamije u Zagrebu je hrvatski jezuitizam... Oni će muslimane lagati i iskorišćavati dok im trebaju a kad crnac svrši svoj posao onda će i za njih doći crni dani... Od osnivanja NDH do tih dana stradalo je najmanje 150.000 ljudi, žena i djece muslimana, a za račun ustaša i ostalih katolika. Otuda je i razumljivo što danas Srbi misle samo na osvetu nad muslimanima.

U letku se kaže šta se od njih očekuje i šta bi valjalo da čine. Šta se očekuje? Da daju svoj prilog borbi Srba protiv ustaša i ostale hrvatske razbojničke bande. Šta treba da čine?

Vi ste dužni da odmah osnujete svoje muslimanske četničke organizacije po uzoru Srba četnika. Na svojim četama štitite srpski živalj od poludjele hrvatske horde i pomažite četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda. Samo stalno napadajte ustaše i partizane - komuniste. Kažnjavajte, čak i smrću, sve muslimane koji su okrvavili ruke u srpskoj krvi, kao što Srbi pravoslavni kažnjavaju svoje izrode i razbojнике, koji su kao partizani poubijali veliki broj nevinih i nacionalnih Srba. Kad se na djelima pokažemo, moći ćemo sa Srbima početi razgovarati i svoju očajnu situaciju donekle popraviti...⁹¹⁰

Italijanski general Lusana, dr. Ismet Popovac, profesor Omer Kalajdžić i posjednik Abid Prguda u Gacku insistirali su da muslimansku miliciju stave pod italijansku komandu kao antikomunističku. Tako bi postala slična četničkoj i muslimanskoj miliciji u nekim dijelovima konjičkog i nevesinjskog sreza. Milicioneri to nisu prihvatili u iščekivanju uputstva hrvatskih vlasti. Ako prihvate ponudene uslove, kako je rekao italijanski general, biće potpomognuti hranom i oružjem, biće zaštićeni i od partizana i od četnika, a spasiće se i od opšte gladi.⁹¹¹

Ono što je bilo otežano u Gacku, nije u Nevesinju. Tamo su naišli na veće razumijevanje među varoškim i seoskim Muslimanima. Odlučeno je da se formira i u zgradu mekteba smjesti štab milicije, te da milicija nosi naziv *Muslimanska narodna vojska*. Organizovana su dva bataljona od po 400 ljudi koji bi se upotrijebili u borbi protiv partizana. Utvrđeno je da bataljoni budu neovisni od četničkih i pod italijanskom komandom. Dogovoreno je da se odmah formira jedan bataljon (bojnica) muslimana koji bi trebalo ići odmah prema Prozoru protiv partizana. U tom pravcu će biti upućena i četiri bataljona ovdašnjih četnika.⁹¹²

Na novu fazu italijanske politike prema organizovanju posebnih muslimanskih i katoličkih dobrovoljačkih jedinica biće skrenuta pažnja Vrhovnom komandantu Mihailoviću još u avgustu 1942. godine. Vojvode Petar Bačović i Dobroslav Jevđević u izvještaju *Opšta politička situacija* kažu da *Talijani* po malo sa rezervom gledaju na našu snagu. Počeli su u Hercegovini u čisto muslimanskim i katoličkim krajevima da organizuju i posebne muslimanske i katoličke dobrovoljačke jedinice, koje i naoružavaju sada u Ljubuškom i Konjicu. Pratimo pažljivo ovu novu fazu njihove politike. Vojvode u tom izvještaju pišu i o pitanju muslimana:

Pitanje muslimana vrlo je delikatno. Narod neće da čuje za saradnju sa njima i već je formirao uvjerenje u duši da njih mora da nestane. Sa druge strane politička taktika iziskuje prividnu saradnju u zonama gde su oni još jači i gde ih Nemci favorizuju. Mi tim srpski orijentisanim muslimanima poručujemo da je jedini put da se izmeni raspoloženje naroda u tom, da oni sami za svoj račun formiraju muslimanske nacionalne jedinice, da se te jedinice upuštaju u borbu sa ustašama, muslimanima i katolicima, da ih uništavaju i time daju uverenja o svom pravom raspoloženju. Oportunitizam i neutralnost ne mogu nikoga da ubede.⁹¹³

Tako je određena uloga srpski orijentisanim muslimanima, muslimanskim nacionalnim jedinicama, te muslimanskoj antikomunističkoj miliciji. Iskazana je i u letku 1. oktobra 1942. godine. Izdala ga je *Muslimanska nacionalna vojna organizacija kao antikomunistička i pročetnička vojska* a obraća se braći Srbima muslimanima koji se nalaze još u partizanima. U letku se *Braća Srbi muslimani* u partizanima savjetuju da uvide svoju zabludu i komunističku prevaru. Tu zalutalu braću od kuća je odvojila nemoralna tvorevina kao što je tzv. *Nezavisna Država Hrvatska i ustaški poredak*.

...Zar do sada niste uvidjeli šta hoće vaše partizansko komunističko vodstvo? Zar se niste osvjedočili da je to nešto drugo nego što su vas u početku privukli u svoje redove? Zar ne osjećate da svi dosadašnji postupci su slabili vašu nacionalnu i vjersku zajednicu i da su vas od nje potpuno odvojili. Zadnji je čas, spremite

910 VII, ČA, 226, f. 8, d. 5.

911 VII, FNDH, k. 227, f. 12, d. 22/12.

912 VII, FNDH, k. 105, f. 7, d. 22 (izvještaj Kotarske oblasti Nevesinje 10. septembra 1942. godine Velikoj župi Hum).

913 VII, ČA, BH - P 17A.

se. Val nacionalnog četničkog pokreta nemilosrdno će u najskorije vrijeme sliniti sve ono što stoji na putu našoj nacionalnoj stvari i ostvarenju naših nacionalnih težnji... Pozivamo vas da prije povratka svojim kućama likvidirate sve svoje vođe, jer će te na taj način učiniti velike usluge srpskoj stvari i nama muslimanima. Tako ćete dokazati da ste bili zavedeni, pa ćete na taj način popraviti mnoge svoje greške i zablude...⁹¹⁴

Okupljanje Muslimana u novu nacionalnu muslimansku ravnogorsku vojnu organizaciju bilo je osnovna tema novog pisma dr. Ismeta Popovca uvaženom gospodinu ministru - Mihailoviću. Popovac kaže da se to okupljanje primjenjuje uz prethodni pristanak u sporazumu sa vojvodama. Tako je radio i kad je tražio naoružanje. Najavio je da će ubrzo poslati nacrt i plan naše buduće akcije na uništenja zajedničkog neprijatelja. Obavještava ga da već u gradu govorimo otvoreno da su teško zgriješili i da je posljednji čas da se oduže Otadžbini i da to mogu samo ako se otvoreno sudare sa Pavelićevom Hrvatskom, S vjerom u Boga za Kralja i Otadžbinu.⁹¹⁵

NEPOVJERENJE PREMA MUSLIMANIMA POD ČETNIČKOM ZASTAVOM

Da ih zavadiamo sa Hrvatima da se oni pobiju, a mi da gledamo svoja posla

Može biti - piše komandant Salatić iz Hercegovine - da će saradnja sa Muslimanima kod naših ljudi izazvati neraspoloženje prema našoj organizaciji. Objasniti ljudima da je sada momenat da mi moramo sa njima saradivati da bi smanjili broj naših neprijatelja. Da ih zavadiamo sa Hrvatima da se oni pobiju a mi da gledamo svoja posla. Mi smo dosta prolivali krvi treba i drugi to isto da radi. Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim srbina. Ovo objasnite ljudima i da ovo prime kao nužnu potrebu. To treba širiti od usta do usta.

Enver Redžić piše kako je četničko vodstvo ocjenjivalo da je glavni cilj Popovca i njegovih saradnika da zaštite Muslimane od odgovornosti koju su im četnici pripisivali za ustaške pogrome Srba, a ne borba za srpski narod. U tom pokretu je u toku cijelog rata dominiralo opredjeljenje da Muslimane treba biološki uništiti. Poput njegove dotadašnje propagande, on je smatrao da treba učiniti sve da se Muslimani i Hrvati međusobno zavade i na taj način iskoriste za četničku stvar. U svojim pismima Popovac je uvjeravao Dražu da je njegov i cilj njegovih istomišljenika i prijatelja da odvoje Muslimane od

NDH i da ih okrenu ka borbi protiv ustaša. U te ciljeve Popovac i njegovi saradnici su uvrstili i stvaranje sloge između muslimana i pravoslavnih, a posebno formiranje muslimanskih četničkih jedinica. Četničke vođe, uključivši i njihova propagandna glasila, zahtijevali su da se oni prethodno obračunaju sa muslimanskim ustašama.

PODANIČKA VJERNOST ZA - POKLANJE

Umjesto za zaštitu vizit-karte kao ulaznice u klaonicu

Popovac, s njim i svi njegovi sljedbenici, trudili su se da potvrde vjernost ravnogorskom pokretu. Njihova vjernost, ma koliko dokazivana, nikad nije stekla povjerenje četničkog vodstva. Komandanti to potvrđuju u svojim pismima Mihailoviću. Tako piše i vojvoda Petar Bačević javljajući Vrhovnoj komandi o angažovanju Muslimana. *Zaslugom vojvode Feudevića došli smo u kontakt sa nacionalnim muslimanima koji sebe smatraju Srbima i povelu razgovor za zajedničku saradnju. Bačević piše da između Srba i njih postoji tako veliki jaz da može svakog momenta doći do poklanja. Muslimani su pristali da uspostave saradnju na taj način što će se organizovati u zasebne ustaničke muslimanske organizacije pod komandom četnika i s njima javno... napadati Pavelića i njegove ustaše.*⁹¹⁶

Vjernost četničkom pokretu Popovca i njegove nacionalne muslimanske ravnogorske organizacije procjenjivana je i učešćem u italijansko-četničkoj operaciji Alfa preduzetoj protiv partizana. Tada su se italijanske motorizovane kolone u pratnji 3.000 hercegovačkih četnika probile do Prozora. *Centralnu kolonu sačinjavali su uglavnom Italijani, dok su bočne kolone pretežno sačinjavali četnici.* Tako piše Operativni štab 10. hercegovačke i 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu NOP-a i DVJ 18. oktobra 1942. godine. *Četnici su kroz obadva pravca izvršili najveća zvjerstva i pljačku nad hrvatskim i muslimanskim narodom ubijajući hrvatski narod gotovo odreda, a muslimanski djelimično, a pljačkajući sve i svakoga kuda su se kretali... Među četnicima se nalazi kao rukovodilac neki Musliman Popovac, ljekar iz Mostara, koji poziva muslimanske mase odbjegli od svojih kuća da se vraćaju a da im četnici neće ništa učiniti. Na području Prozorskog i Konjičkog sreza ima stotinama poklanih i poubijanih žena i djece kao i popaljenih kuća...*⁹¹⁷

Dr. Ismet Popovac je još prije nailaska četnika u Konjicu i Ostrošcu dijelio pojedinim Muslimanima svoje vizit-karte kao neku vrstu propusnica za slučaj

914 VII, CA, 226, f. 7, d. 2.

915 VII, CA, k. 226, f. 7, d. 7.

916 VII, CA, 170, f. 3, d. 53

917 ZB, IV/2, d. 142.

natlaska četnika. Advan Hozić⁹¹⁸ piše da su četnici doista naišli već poslije nekoliko dana i to s očitim ubilačkim namjerama prema muslimanskom životu. Više je nego sigurno da je Popovac znao za pripremu te četničke akcije i da je, dijeleći svoje vizit-karte, želio da se iskaže kao zaštitnik Muslimana.

Međutim, četnike u ubijanju nisu mogle spriječiti nikakve Popovčeve posjetnice. Sait Delalić i Nijazijah Niza Šarić u selima Neretvice naišli su na nekoliko zaklanih ljudi, koji su u šakama držali posjetnicu dr. Popovca, kojom su pokušavali da spasavaju svoje živote. I u selima na prozorskom području četnici su činili iste takve zločine i ubili ukupno 849 lica raznog uzrasta. Vojvoda Baćović javlja 23. oktobra 1942. godine telegramom Vrhovnoj komandi da je u operacijama Prozor zaklano preko 2.000 Šokaca i muslimana. Vojnici su se vratili oduševljeni. Litvan.⁹¹⁹

SVJESNO SAMOUNIŠTENJE NACIONALNOG DOSTOJANSTVA Nepovjerenje komandanata prema prvacima muslimanskih rav- nogoraca

Valja Muslimane pridobiti u četničke redove. Zaharije Ostojić 5. januara 1943. godine⁹²⁰ predlaže Draži da se objavi rezolucija o stavu Muslimana prema četničkoj organizaciji. Drugi izlaz je da Draža da izjavu za Muslimane. Može se to učiniti preko Londona, Ankare ili radiostanice *Karadorde* (četnička radiostanica na Srednjem istoku - o.a.). Ostojić ističe potrebu da se vlada iz Londona direktno obrati Muslimanima i da ih pozove da pristupe četničkom pokretu. Predložio je da London počev od 15. januara 1943. godine u više radio-emisija objavi sljedeće: *Muslimane pozdravlja br. 2002*.⁹²¹ Izjavu za Muslimane trebalo je da da sam Ostojić. Ali, on kaže da je *Dražina izjava bolja od moje zbog naših ljudi* - piše on u depeši (222 6-500), naglašava da je rad na pridobijanju Muslimana vrlo važan.

Muslimani, iako ne svi, pomogli su Hrvatima da poubijaju 700.000 Srba. Zato su dužni da odmah osnuju svoje muslimanske četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda.

Uz velike aktivnosti svoje grupe Popovac je predočavao Draži svoje planove i programe borbe za uništenje zajedničkog neprijatelja - Paveličeve Hrvatske. Uvjeravao ga je da su pripreme za formiranje jedinica dobro odmakle. Javno

se obraćao Muslimanima. Od njih je tražio da uvide kako su teško zgriješili. Posljednji je čas da se oduže domovini svojim sudarom sa ustaškom NDH. Namijenio im je i *Proglas Muslimanima Bosne i Hercegovine*. U njemu okrivljuju Muslimane što nisu spriječili stradanje Srba od ustaša.

Uputstva za rad, te leci i proglaši tzv. Glavnog štaba MNVO, otkrivaju svjesno samouništenje nacionalnog dostojanstva u primjeru muslimanskog četničkog fenomena.⁹²² Muslimani su masovno ginuli pod četničkom kamom dok su Uputstva proklamovala kako temelj muslimanske četničke politike treba da bude ujedinjenje svih poštenih Muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavnih i Muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učešća u stvaranju slobodne narodne države. Da bi uistinu sačuvali nacionalnu egzistenciju i istorijsku afirmaciju Muslimani su tražili i nalazili spas izvan i protiv četničkog korpusa. Kako piše akademik Enver Redžić, grupa oko dr. Ismeta Popovca nastavila je službu u korist ravnogorskog, antimuslimanskog četničkog pokreta pod rukovodstvom Mihailovića. Ona je 31. decembra 1942. godine u Kalinoviku donijela Rezoluciju u kojoj se daju podaničke izjave o vjernosti kralju Petru II i generalu Mihailoviću. Po tom dokumentu *Muslimani su nerazdvojni dio srpstva*, a MNVO *sastavni dio četničkog pokreta pod komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, generala Draže Mihailovića.*

Nikakva zaklinjanja pročetničke grupe dr. Popovca nisu mogla izmijeniti odnos četničkog pokreta prema Muslimanima. Neprijateljstvo je bilo i ostalo glavno obilježje muslimansko-četničkih odnosa.

U Kalinoviku je nikla Muslimanska nacionalna vojna organizacija koja se od početka priklonila komandantu i narodnom vođi Mihailoviću. Telegram upućen štabu ravnogorskog pokreta sa njenog skupa krajem 1942. godine potpisali su dr. Ismet Popovac i Fehim Musakadić - Musa.⁹²³

Musa i Popovac su još ovdje. Pišu deklaraciju i letke. Popovac je Jevđa br. dva. Samo pličina, ima ambicije da bude Spaho (politički prvak bosanskohercegovačkih Muslimana između dva svjetska rata). Mislim da je cilj ove organizacije samo da se sačuvaju muslimani i da što više izvuku od Vas sada i ubuduće, a za neko zalaganje i zajedničku borbu ne misle. Jedini poštenu ljudi su Musa i Pašić. Moraćemo se zadovoljiti samo razdvajanjem muslimana. Ako se uspe nešto više, to će biti zasluga Muse i Pašića.

Iz četničkog štaba u Kalinoviku, gdje su trojica muslimanskih ravnogoraca pisala deklaraciju i letke, Ostojić je iskazao nepovjerenje i prema onim Muslimanima koji su se svrstali u redove njegovih jedinica. Obuzeti antimuslimanskim usmjerenjem i svi drugi četnički komandanti su nepovjer-

918 *Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i u NOB-u*, Opštinski odbor SUBNOR-a Jablanica, 1990, str. 96.
919 Dokumenti..., 276/58, d. 519.
920 Depeše br. 131, 132 i 133.
921 Arhiv VII, Ča, k. 289, reg. br. 5/1.

922 F. Redžić, str. 204. *BiH u Drugom svjetskom ratu*.

923 Musakadić je pred Drugi svjetski rat bio upravnik sarajevske policije, a rukovodio je specijalnim odjelom za borbu protiv rušitelja državnog poretka Kraljevine Jugoslavije, naročito protiv komunističkih organizacija. Među četničkim komandantima je prihvaćen kao komandant muslimanske pročetničke vojske i major Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUCO).

ljivi prema vojnim i političkim muslimanskim prvcima i u vrijeme kada su formirali jedinice MNVO. Ne odustaju od nakana da taj narod međusobno zavade i da ih suprotstave Hrvatima, a i jedne i druge partizanima.

SRBI OBIJU VJERA "Jednokrva braća Srba pravoslavne i muslimanske vjere"

*Muslimani Bosne i Hercegovine i svih krajeva naše zemlje sastavni su i nerazdvojni dio Srpstva. Oni se kao takvi smatraju porobljenim u ustaškoj Hrvatskoj pod drugim okupatorima... Najoštrije osuđuju nečuvene postupke ustaških zlikovaca. Ti zlikovci su uzrok svakog zla u našem narodu i početak svih nesporazuma i zala među jednokrva braćom Srbima pravoslavne i muslimanske vjere.*⁹²⁴

Paralelno sa pripremama četnika za istrebljenje čajničkih Turaka, kako su nazivali Muslimane, Popovac, Pašić i Musakadić koncipirali su programsku rezoluciju pod naslovom *Braći muslimanima istočne Bosne i Sandžaka*. Time su odredili glavne ciljeve muslimanske pročetničke vojske kao vojnog i političkog organa ravnogorskog pokreta. Njih trojica su je i potpisali. Uz nju su objavili i letak o novoj muslimanskoj organizaciji, u koju se primaju svi rodoljubi i poštenu građani a koji nisu bili u Paveličevoj Hrvatskoj ili u partizanskim odredima i lično ili posredno uprljali svoje ruke srbskom krvlju.

Najodlučnije su osuđeni i svi muslimanski otpadnici koji su pristupili ustaskom pokretu i time pokušali uprljati uzvišenu tradiciju snošljivosti i suradnje među jednokrva braćom. Među one koji se osuđuju tim javnim dokumentom svrstani su oni muslimani, oficiri i podoficiri koji su prekršili zakletvu datu za vjernost *NJEGOVIOM VELIČANSTVU KRALJU PETRU II KARADORĐEVIĆU*. Umjesto da se u narodnim redovima bore za slobodu, oni služe izdajniku i krvopiji Paveliću. MNVO (Muslimanska nacionalna vojna organizacija) - piše u objavljenjnoj rezoluciji - sastavni je dio četničkog pokreta pod Vrhovnom komandom Gospodina Ministra vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog generala Draže Mihailovića. Ta organizacija za sebe kaže da je jedini i pravi predstavnik muslimana u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima naše zemlje. Kakav je njen cilj? Rezolucija odgovara da je to *čvrsta saradnja Srba obiju vjera udruženih u borbi za Kralja, oslobođenje porobljene otadžbine za stvaranje Narodne države organizovane na principima demokratije i socijalne pravde, u kojoj će muslimani biti ravnopravni građani*. Iskazana je i želja da to bude srećan početak kako bi se jednom za svagda spriječilo uzaludno prolijevanje krvi koja je srpskom narodu tako dragocjena.

924 Iz programske rezolucije muslimanske pročetničke vojske.

Tekst rezolucije nije raspačivan samo u Kalinoviku i okolini. On je umnožavan u četničkim štabovima i iz njih distribuiran u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Prekucavan je i rasturan takoreći na sve strane. Četnički komandanti su uz njih dometali i svoje komentare. *Kao što vidimo i muslimani imaju svoje ljude od vrednosti koji su videli i vide: Kuda je muslimane poveo Pavelić i šta bi i njih same snašlo da se je uspelo u pokolju Srba. Za pokolj Srba, Pavelić je kao što znamo upotrebio muslimane, a i Hrvati ustaše prilikom pokolja nosili su fesove i pozivali se muslimanskim imenima. Oni sad sve svaljuju na muslimane. Pokolj je prestao, bratska krv za račun drugih neće se više proljevati, a krivci će biti kažnjeni od strane muslimana i od strane Srba.*

Uputstva za rad i taktiku opunomoćenicima naše organizacije - slao je članovi Izvršni odbor kao najuže rukovodstvo muslimanske pročetničke organizacije. Gotovo u svakom, ili najvećem broju njegovih javnih obraćanja stajala je i napomena da je dužnost svakog pismenog muslimana da ovo prepise i uputi pouzljivim ljudima, naročito u naša sela. U spomenutom uputstvu za rad i taktiku piše: *Temelj naše politike treba da bude ujedinjenje svih poštenih muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavni i muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učesća u stvaranju naše slobodne narodne države, a poslije toga i u njenj izgradnji i njenom uređenju. Taj rad ne mora biti s puškom u ruci. On se može prema mjesnim prilikama manifestovati u svim oblicima i vidovima zajedničke saradnje (druženje, posjećivanje, obavještanje, zdogovaranja o postupcima i slično). Muslimani ne smiju ni časa dalje čekati skrišenih ruku već se moraju krenuti naprijed u susret događaju i u borbi za slobodu, opstanak i bolji život.*⁹²⁵

POLEMIČKA PISMA "MUJEZINA"

"Onima koji ponižavaju muslimane da budu plaćenici tuđih plaćenika"

Čak se drznuše da u ime svih nas izdaju neku rezoluciju u kojoj ni manje ni više tvrde da su muslimani Bosne i Hercegovine sastavni i nerazdvojni dio srpstva i da je ta njihova organizacija sastavni dio četničkog pokreta pod vrhovnom komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva generala Draže Mihailovića, koji je jedini predstavnik muslimana u ostalim krajevima naše zemlje.

Na opšta usmjerenja svih Muslimana data u Uputstvima za rad i taktiku, te njihovim autorima (Popovcu, Musakadiću, Pašiću i ostalima) žestoko je uzvatio u obliku pisma koje je potpisao kao *Mujezin*. On autore te rezolucije i opštih usmjerenja Muslimana naziva *šaćicom ljudi*. Oni su kukavički uplašeni, vodeni ličnom ambicijom, nedonšli da upravno ocijene i razumiju

925 VII, CA, k. 226, t. II, s. 19

današnje događaje. Kaže da su dr. Popovac, Musakadić, Pašić i ostali otvoreno pristupili u srpske redove. Oni zavode Muslimane u četničke redove pod nazivom 'muslimanske nacionalne vojne organizacije' ponizivši se da budu plaćenici tuđih plaćenika.

Mujezin se čudi takvoj drskosti što ovi odrodi otvoreno priznaju za svoju braću krvoloke i ubojice naše braće muslimana iz istočnih krajeva, a svojim vođom i predstavnikom muslimana onog Dražu Mihailovića, koji je izdao nalog za masovna ubistva našeg svijeta..., onog Dražu koji je istovremeno, dok Popovca i ostale izrode k sebi privlači, izdaje svojim ljudima 'instrukcije',⁹²⁶ u kojima otvoreno nagovještuje potpuno uništavanje svega što je muslimansko po istom uzoru i na isti način kako je to već u Srbiji učinjeno. (Misli na izgon Muslimana iz Srbije 1862. - o.a.).

Glavni štab Muslimanske nacionalne vojne organizacije je politička strana suprotstavljena spomenutom Mujezinu. Ona autora tih polemičkih pisama kvalifikuje izdajicom, nekim hodžom - šarlatanom. Davala mu je i druge kvalifikacije i nazivala anonimnim 'mujezinom' koji stidljivo potpisuje neka pisma iza kojih se krije ustaško-Hitlerovska propaganda sva krvata lažima. Po toj ocjeni mujezin predosjeća svoju propast i svojih poslodavaca. Za njega Glavni štab MNVO piše da mujezin iznosi laž kako Srbi neće sa muslimanima, kao da su muslimani glupi i slijepi pa nisu slušali ni čitali toliko poziva u kojima ih Srbi i Vlada i sam Kralj pozivaju u narodno kolo, samo bez izdajica.

Ni Mujezin, međutim, ne ostaje dužan svojim protivnicima. Pokazalo se da on nije neki hodža, nedoučen i sa sela, već veoma vješt propagandist i vrstan polemičar. Pogotovo mu nije strana vještina ratne propagande i političke polemike. Iza Mujezinovih tekstova kao da se nije nalazio pojedinac već, čak, grupa ljudi koji svoje tekstove za javnost upućuju muslimanskom uglavnom seoskom stanovništvu. Mujezinovi prilozi su utemeljeni na pouzdanim saznanjima do kojih se moglo doći jedino iz zaplijenjenih četničkih izvornih dokumenata. Jedna od njegovih tema kojom se obraća javnosti je četnički generalni plan o uništenju Muslimana. Posebno su podvrgnuti kritici opšti pogledi ravnogorskog pokreta o toku rata i poslijeratnom uređenju jugoslovenske države. Tako su obznanjeni ciljevi... borbe kako ih je Mihailović formulisao u 10 tačaka 1941. godine. Mujezin komentariše tačku 4 u kojoj se kao cilj ističe čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata. S njim je u neposrednom odnosu i naredna, tačka 5 gdje se utvrđuje: Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od katoličkog i muslimanskog življa. Mujezin to čini na osnovu lista kapetana Jovanovića koji se obraća nekom pomalo sumnjičavom istomišljeniku u mogućnost i šansu ostvarenja tako velikog plana datog u

Dražinoj Instrukciji iz decembra 1941. godine. Saglasno tom programu treba ratovanjem izvesti oslobodenje i ujedinjenje srpskog naroda, postići srpsku slobodu i ostvariti konačni cilj - Veliku Srbiju u Velikoj Jugoslaviji. Ostvarenje toga cilja treba postići osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora u BiH i Hrvatskoj uz pomoć četničkih postrojbi u zemlji i srbizacijom pretvoriti ga u 'srpsku državnu teritoriju' bez obzira na broj muslimanskih i hrvatskih žrtava. Na toj osnovi Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa 13. II 1943. prenoseći Dražinu naredbu Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda, dodaje: Nijedan musliman neće među nama ostati.⁹²⁷

To je, eto, ta lista kapetana Jovanovića o ciljevima naše velike borbe i kad dode odsudan čas mi ćemo ih ostvariti. Dospjela je u Mujezinove ruke i postala predmetom njegovih polemičkih opservacija.

Možda tebi i tvojim borcima izgledaju ovi ciljevi veliki i neizvodljivi? Setite se velike borbe za oslobodenje pod vodstvom velikog vođe Karadorda, Srbija je bila puna Turaka. U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju nigdje nećete naći niti jednog Turčina. Nećete naći čak nijednog njihovog groba (mezarja), nijednog šiljka (nišana), jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosledno i potpuno uništio i poslednji trag na mrskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata, za oslobodenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja.

To je najbolji dokaz i najveće jamstvo da ćemo uspjeti i u ovoj današnjoj svetoj borbi, i da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. One koji su se ili ogrešili o naš narod, kao i one čaršijske politikaše, koji su menjali sve političke boje i godinama sisali krv našeg srpskog sveta iz Bosne i Hercegovine dodvoravajući se našim zaslepljenim i pokvarenim beogradskim političarima, uništit ćemo bez milosti. Seljake i ostali sitni svet preselimo u Tursku. Naša vlada u Londonu posredovanjem Engleske savezničke i prijateljske vlade nastoji da postigne u tom smislu pristanak turske vlade, pa je o tome Čerčil govorio u... (nejasno u originalu) s Inenijem. Sve katolike koji su se ogrešili o naš narod, u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, uništit ćemo nemilosrdno. Seljački svet i isto tako sitni radni svet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti u pravoslavlje.

Eto, to su ciljevi naše borbe, i kad dode odsudni čas mi ćemo ih ostvariti. Mi smo ih već u nekim delovima naše otadžbine i ostvarili.

U propagandnom ratu koji je voden svim raspoloživim sredstvima svedeni su Mihailovićeви ciljevi formulisani 1941. godine na tlo Bosne i Hercegovine.

926 VII, CA, k. 226, f. 8, d. 22..

927 Z. Dizdarević, M. Subotić, n. dj., str. 498; O toj listi Miloša N. Jovanovića govori se u dijelu ovog rada posvećenog programskim osnovama četničkog pokreta.

Polemišući sa izvršiocima toga programa, 'Mujezin' objašnjava šta bi Muslimani ubuduće trebalo da čine i kako da se orijentišu. *I dok ovo rade nad našim muslimanskim svijetom, dotle vrše propagandu da im taj isti svijet pride, da s njima saraduje, da 'okaje' neke navodne zločine koje je nad njim izvršio. Ima li veće podlosti od ove? Ima li krvavijeg ponižavanja od ovoga?*

Otvarajući takva pitanja Mujezin podsjeća na najsvježije i konkretne četničke zločine nad Muslimanima. Tako piše da su 23. I 1943. u 3 sata poslije podne četničke horde izvršile napad na muslimanska sela Ljuta i Bjelimiće, gdje su skupa sa pripadnicima i saradnicima dr. Popovca i drugih potukli našu muslimansku miliciju koja je branila ta sela. *Da cinizam bude još veći nakon pokolja milicije ušli su u Bjelimiće pod našim vjerskim zelenim barjakom, a taj barjak ispred njih nosio je najveći krvolok muslimanskog svijeta ovih krajeva, na čijoj duši leži na desetine muslimanskog življa - Dušan Veljković.*

Vjerskom zelenom barjaku u rukama Dušana Veljkovića prethodila je posebna lukavo smišljena poruka Braći muslimanima bjelimičkog kraja.

Mi smo više puta pokušavali da vas okrenemo na pravi put muslimanske sloge i bratske saradnje sa braćom Srbima Pravoslavne vjere. Mi znamo da je većina muslimana toga kraja za bratsku slogu i da većina muslimana živi pod pritiskom malog broja zlikovaca i Hrvatskih žandarma, koji su svojim postupcima ocrnili sve Vas. Pozivajući Vas u redove naše organizacije, mi smo imali namjeru da Vas oslobodimo zla i opasnosti, koja bi i Vas i sve okolne muslimane mogla svaki čas snaći.

Operativni štab četničko-muslimanske komande za oslobođenje Bjelimića je početkom 1943. pokrenuo 5.000 četnika Pravoslavnih i Muslimana da bi zauzeli taj kraj i uspostavili svoju vlast. Tom prilikom je Braći muslimanima bjelimičkog kraja upućena poruka putem letka kucanog na pisačkoj mašini.

Kako vi sa svojim vlastitim snagama niste uspjeli da se oslobodite zlikovaca koji smetaju da se pokaže prava narodna volja i narodno raspoloženje, to je odlučeno, pošto se takvo stanje više ne može trpiti, da sa vojskom od 5000 četnika Pravoslavnih i Muslimana zauzmemo taj kraj koji spada u našu zonu i tamo uspostavimo našu vlast, a to će biti i vlast svih poštenih Bjelimićana. U koliko ne budete davali nikakva otpora i odazovete se ovom našem bratskom pozivu i stupite u našu bratsku organizaciju, mi vam garantujemo sa svojom časnom riječju a i učestvovanjem naše i vaše braće muslimana u ovoj operaciji, da se neće nikome ništa dogoditi i da će vaša imovina ostati netaknuta i da će se braća pravoslavni povući iz vašeg kraja, a da će tamo ostati muslimanska vlast u kojoj ćete i vi učestvovati.

Mi molimo stanovništvo da ostane mirno kod svojih kuća i ne pokušava bježati, jer nema čega da se boji, a ne može ni pobjeći, jer su svi prolazi zaposjednuti.

Žandari muslimani neka ne napuštaju svoja mjesta, jer će opet biti zadržani u službi i nemaju se čega bojati.

Mi ne dolazimo da vas ubijamo i palimo, već da oslobodimo i sačuvamo vaš kraj od propasti. Mi vam pružamo ruku, prihvatite je u vašem i bratske sloge interesu.

U potpisu je: Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, te pečat MNVO, štab bataljona Kalinovik, sve ovjereno pečatima.

UZAJAMNA RAZMJENA OPTUŽBI I KONTRAOPTUŽBI

Tako je i muslimanski vjerski službenik Mujezin kolao u potpisima na polemičkim lećima i pismima koja su rasprostrirana u Bosni i Hercegovini. Pokazalo se da je postojala zaplijenjena lista kapetana Jovanovića te geografska karta Velike homogene Srbije na koje je Mujezin ukazivao u svojim polemičkim pismima. Članovi štaba MNVO (Muslimanske nacionalne vojne organizacije) da bi mu odgovorili na tvrdnje o zločinima nad Muslimanima pod vjerskim zelenim barjakom u rukama četničkog zlikovca, obračaju se proglasom Braći muslimanima Bosne i Hercegovine.

Mi znamo da su muslimani u nekim krajevima ni krivi ni dužni stradali i bili ubijani i pljačkani od pravoslavne braće, ali tako je istina, da ima krajeva gdje su to radili muslimani prema pravoslavcima i to nažalost prije nego što su to oni počeli prema nama raditi. Teško bi bilo danas u tom pogledu voditi raspravu i pronaći pravu istinu, ali svakako nam nije do toga da branimo razbojnike i pljačkaše bilo sa jedne ili druge strane...

Bilo ili ne bilo teško danas u tom pogledu voditi raspravu da bi se otkrilo ko je prvi počeo oni prema nama ili mi prema njima. Izvršni odbor Muslimanske narodne vojne organizacije morao se, nuždom okolnosti, upustiti i u polemiku sa svojim pokroviteljima da bi pronašao pravu istinu. Upustio se i u polemiku sa jednim četničkim proglasom u tekstu Jedna poruka Muslimanima. Polemika je unijela uzavrelost i u komandi štaba 430 i njegovog komandanta Milorada Momčilovića koji je tu poruku odmah uputio višem četničkom štabu 800. Milorađ, uz poruku, dostavlja i odgovor koji sam dostavio na njega. Mišljenja sam da bi ovo pismo moglo biti sudbonosno na definitivnu orijentaciju muslimana u Bosni te bi trebalo što brže odgovoriti od strane te komande i od strane Muslimanske vojne organizacije. Momčilović zahtijeva da se odgovor više komande na proglas dostavi preko ove komande i kanalom 401.

Jednu poruku Muslimanima je, očigledno, uputila grupa političkih istomišljenika koji su se kritički odnosili prema dotadašnjem učešću Muslimana u aktuelnim zbivanjima. Valjda zato i tekst naslovljen Jedna poruka Muslimanima počinje polemičkim odgovorom. Pod potpisom Komande četničkih odreda u Bosni i Hercegovini upućena je jedna značajna Poruka muslimanima Bosne. Ova poruka zaslužuje našu naročitu pažnju i ne smije ostati

nazapažena, bez odgovora, iako je pisana tako neobjektivno da se može nazvati punim pravom deplasiranom.

Autori tog odgovora pišu da se svaljuje sva odgovornost za strašna nedjela koje su počinjale ustaše nad pravoslavnim Srbima, da nas Muslimane. Muslimanima se prebacuje da se nisu pokazali na visini u ovim teškim vremenima, da nisu zauzeli čestit stav prema srpskom narodu u doba njegovog najvećeg stradanja. Rečeno je da su nošeni vjerskim fanatizmom bacili pod noge sve obzire čovječnosti, zatvorili oči pred principima pravde i spustili se do uloge svirepih ubica. Sastavljači odgovora navode da autori Poruke muslimanima Bosne spadaju u onu grupu naših pravoslavaca koji se nikada nisu mogli da dignu na dostojnu visinu s koje bi mogli da sagledaju čitav naš komplicirani nacionalni problem, pa da prema nama muslimanima bude objektivan.

Jer da su Muslimani 'nošeni vjerskim fanatizmom', da su 'bacili pod noge sve obzire čovječnosti' i da su 'zatvorili oči pred principom Pravde, da su se spustili na uloge svirepih ubica...' danas ne bi bilo ni jednog Srbina, ni uopšte hrišćanina u Bosni, pa ni na čitavom Balkanskom poluostrvu. Nismo mi Muslimani trebali čekati na današnje ustaško doba da uništimo Srbe, mi smo to mogli učiniti prije 500 godina i kasnije, kada je vladao vjerski fanatizam u čitavom svijetu i kada smo imali čitavu vlast u svojim rukama. U ta vremena i prije toga su pali žrtvom muslimani Španije, Mađarske, Like i drugih krajeva, koje su Turci i Arapi napuštali.

Oni što su pisali ovaj odgovor priznali su u tekstu *takođe da je jedan dio Muslimana vjerovao da će hrvatska država, odnosno njena uprava biti bolja, odnosno objektivnija naročito u ovim teškim danima.* Ali su neposredni događaji brzo i potpuno uvjerali i taj dio Muslimana o protivnome, i duboko se razočarali. Zatim se podsjeća da je to negodovanje našlo snažnog odjeka u poznatim rezolucijama Prijedorskoj, Sarajevskoj, Banjalučkoj i Mostarskoj. Upravo te rezolucije predstavljaju najjači potez protiv ustaških zločina. Zbog toga su ustaški Hrvati nazivali ove rezolucije 'nož u leđa hrvatskoj državi' i da je bila izdana parola 'Uza zid s inicijatorima i potpisnicima...' Kada se shvatilo da potpisnici tih rezolucija predstavljaju mišljenje 989 Muslimana BiH, prevladalo je obrazloženje onih razboritih koji su znali da bi proganjanjem potpisnika rezolucije bilo pogodeno i izazvano cjelokupno muslimansko stanovništvo BiH.

U komentaru ili odgovoru na Jednu poruku muslimanima Bosne sa potpisom Komande četničkih odreda u Bosni zatim se kaže: *Istina je doista da se je našao koji musliman neuravnotežen ili kriminalni tip, nahuškan od ustaša, koji su mu turili oružje u šake i koji je vršio nasilja i zločine zajedno sa ustašama, a bilo je i po koja manja skupina takvih, ali smo mi takve neljude javno osudili i iz naše zajednice isključili. Mi želimo da oni iskuse zasluženu kaznu bez obzira s koje strane dolazila. Ali ta kazna nije smjela da pogada nevine i nenaoružane muslimanske mase, jer ste bar vi osjetili na svojoj koži šta znači takav postupak, takvo bezakonje i nasilje.*

Izvršni odbor MNVO (Muslimanske nacionalne vojne organizacije) uzvraća i na četničku poruku da Muslimani ne nasjedaju *komunističkoj propit-*

gandi tvrdeći da ta propaganda ima velikog odjeka u muslimanskim redovima. Većina Muslimana koji su otišli u šumu - kaže se u tom odgovoru - nisu komunisti i priključili su se komunistima najviše radi vašeg četničkog krvološtva nad muslimanskim življem, jer dok su komunisti ubijali samo ustaše i stvarne krivce dotle su tzv. četnici ubijali i posve nedužne naše ljude, pa i žene i nejaku djecu...'⁹²⁸

Izvršni odbor MNVO odbacio je na taj način optužbe da su svi Muslimani krivi za zlo pojedinih muslimanskih ustaša. On uvjerava komandu četničkih odreda u Bosni da ne bi mogla razviti uspješnu četničku akciju da su svi Muslimani pošli putem ustaša. Pri tome se ukazuje na masovne ustaške zločine nad Srbima u Hrvatskoj - Kordunu, Lici, Slavoniji, Srijemu, gdje uopšte nema Muslimana.⁹²⁹

U proglasu Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka MNVO ističe da su već formirane njene organizacije u srezovima Mostar, Stolac, Konjic, Nevesinje, Trebinje, Čapljina, Gacko i okolina Kalinovika, da su *Muslimani krvlju i zemljom povezani sa braćom pravoslavne vjere i da Muslimani moraju da vode politiku koju im diktira krv i zemlja.*⁹³⁰

MUSTAFA MULALIĆ U DRAŽINOM ŠTABU

Pri suđenju nakon završetka Drugog svjetskog rata u pretresu je Mustafa Mulalić govorio o svom dolasku iz Beograda u Štab Vrhovne komande Draže Mihailovića. Tamo je on došao početkom oktobra 1943. godine.

Stražar me je priveo dr. Moljeviću koji je bio šef civilnog štaba Draže Mihailovića. Dr. Moljević je bio obavješten da ja treba da dodem, i ja sam sa njim kratko vreme razgovarao. On me je sutradan odveo kod Draže Mihailovića. Posle toga određeno je da radim zajedno sa dr. Moljevićem. Međutim, sve do kongresa u Banisam imao šta da radim. Zajedno su bili Vilović, dr. Predavec, Miša Popović i jedan omladinac, mislim Obradović. Poznato mi je da su Moljević i Vilović odlazili u štab i prisustvovali konferencijama na kojima su referentima davali uputstva vojno-političke prirode, koja su imala biti dostavljena terenskim komandantima. Jedanput i ja sam prisustvovala jednoj takvoj sednici, na koju sam došao po pozivu iz štaba, da se vidim sa jednim prijateljem. Na stolu pred Dražom Mihailovićem stajala je hrpa depeša iz inostranstva i zemlje. Draža ih je čitao i naređivao načelnicima šta da odgovore. Međutim, kad je bila stvar političke prirode tada bi se Draža obraćao za mišljenje dr. Moljeviću, a ovaj je davao sugestije šta i kako treba odgovoriti.

928 VII, CA, k. 226, dok. 4, I, 2, dok. 176.

929 XX AVII-Ca bi, reg. 1/6-18, k. 226. Jedna poruka Muslimanima, 26. I 1943.

930 AVII-Ca bi, reg. 1/6-1, k. 226. Kalinovik krajem jan. 1943. Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka - Za Izvršni odbor MNVO dr. Tamiš Popovac, Ehim Musakadić.

Mulalić je rekao da je tim sjednicama prisustvovao i Vilović ali izgleda samo za pribiranje materijala za buduću istoriju DM. Oni su prisustvovali stalno sve do kongresa u selu Ba. Posle kongresa stalno su prisustvovali Dragiša Vasić i Živko Topalović, koji su bili kao neko vrhovno političko telo, koji su davali političke sugestije Draži. Poznato mi je da je Moljević bio jako agilni i ekspeditivni, primao pojedine delegacije, davao sugestije za ustanovu vojnih sudova itd. Čitao je svu štampu i davao prisutnima uput u kome pravcu da se piše. Koliko ja znam izlazilo je oko 60 raznih četničkih listova, koje štampanih koje litografskih. Moljević je uređivao list *Ravna Gora* koji je bio službeni organ Draže Mihailovića. I sam je pisao članke. Između Vasića i Moljevića vodila se borba oko prestiža te je Draža poveravao uređivanje lista čas jednome čas drugome...

Sve intervencije kod Moskve u vezi sa saradnjom četnika i partizana traženo je da se *partizani potčine pod Dražinu komandu* - izjavio je Mihailović na sudu.

PRIVATNA PISMA I PREPISKA KAO PROPAGANDA

*Muslimani se ne mogu radovati crvenom poretku, jer se on ne slaže sa principima islama, već jedino Kraljevini Jugoslaviji, koja će biti, kako je već odlučeno, federalistička i to na bazi triju plemenskih komponenti, tako da Muslimani ne dolaze u obzir kao nacionalna skupina ali da oni sa svojim životnim prostorom pripadaju srpskoj federaciji. Za drugačiji ishod stvari nema ni indicije, niti argumentata - s tim treba da se svi još sada pomire.*⁹³¹

Depešama i narednjima usmjerena je djelatnost četnika među Muslimanima Cazinske krajine. Komandant Majevičkog korpusa kapetan Stevo Damjanović - Leko susreo se i dogovarao sa muslimanskim predstavnicima opštine Kozluk (Safetom Imamovićem, Nurijom Hasanbegovićem, Omerbegom Osmanbegovićem, Mustafom Latifovićem i još šesnaesticom drugih Muslimana). Dogovorene su zajedničke četničke i muslimanske patrole, formiran srpsko-muslimanski odbor za suzbijanje bezakonja, zajednička odbrana protiv svake neprijateljske najezde, isključen je bilo kakav napad, bilo s koje strane na muslimanska i srpska sela. Dozvoljeno je Muslimanima da drže oružje kod kuće s tim što će za njegov nestanak i zloupotrebu odgovarati glavom, da se poštuju naredbe zajedničkog odbora i da se na dati znak pomognu braći četnici; muslimanska sela su obavezna da, pored izdržavanja svoje vojske, pomognu u tome braći četnicima, da šalju izvještaje o kretanju svih neprijatelja u opštini Kozluk.⁹³²

Otvoreni su i pregovori sa muslimanskim političkim i vojnim predstavnicima u Semberiji i na Majejici. Paralelno sa ovim, u isto vrijeme, Stevo Damjanović Leko je pregovarao sa njemačkim komandama o zajedničkoj borbi protiv jedinica NOV-a. Taj komandant Majevičkog četničkog korpusa krajem decembra 1943. godine šalje Mihailoviću depešu: ... *Politikom uspeo sam da uvedem Turke u borbu protiv partizana rame uz rame sa našim četnicima. Turci me nazivaju 'Car Leko'. Niko ih ne može pomiriti sa partizanima.*⁹³³

Car Leko će predložiti da Mustafa Mulalić napiše pismo Nešadu Topčiću. Pismo bi on lično predao adresantu. Jer, kako on piše, *zeleni kadar* ima svog vođu Nešada Topčića, koji se odmetnuo od Hrvata i Nemaca. *Zeleni kadar u zajednici sa četnicima vodi borbu protiv komunista i zaštićuju muslimanski život od komunističkih i muslimanskih bandi.*

Prije nego što je primio Mulalićevu poruku za Topčića, *Car Leko* je, kao sveštenik a ne kao vođa četnika, boravio u Sarajevu. Tamo je od Nijemaca dobio 100.000 metaka, 500 bombi i 2 automatska oružja.⁹³⁴

Mihailović i četničko vodstvo su pokušavali da pridobiju one političke prvake koji su uticajni u muslimanskom stanovništvu, na vjerskom ili prosvjetnom planu, a uz to nisu kompromitovani. U tome im je pomagao i Mustafa Mulalić odmah po prelasku iz Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija* u štab Vrhovne komande ravnogorskog pokreta. Tako se Mulalić obraća pismom Muhamedbego Preljuboviću, posjedniku i predratnom narodnom poslaniku iz Bijeljine.

Od organizacije ravnogorskog pokreta u Beogradu Draža je zahtijevao da poveže predstavnike nacionalnih muslimana u našoj zemlji, prvenstveno 'Gajretovce'. U tom sklopu je u ljeto 1943. godine iz Beograda u štab Vrhovne komande JUVU upućen Mustafa Mulalić, publicist, dotadni poslanik, koji je na Svetosavskom kongresu u selu Ba (krajem januara 1944.) izabran za člana CNK i jednog od potpredsjednika.⁹³⁵

933 Stevan Stevo Damjanović (Leko), major, komandant Majevičkog korpusa. Korpus formiran avgusta 1943. a obuhvatao je teritorije srednja Bečka, Bijeljina, Tuzla i Zvornik. Prilikom formiranja u svom sastavu je imao: Majevičku, Sembersku, Tuzlansku i Podrinjsku brigadu. Kamije su bile formirane još neke tako da je u septembru 1944. Majevički korpus imao četiri grupe brigada: 1. grupa - komandant Miroje Ivanović, kap. I klase, Papračka, Biračanska, Sprečanska brigada; 2. grupa - komandant Radivoje Kerović sastava: 1, 2, 3 i 4. majevička brigada; 3. grupa - komandant Jeronije Lazić Zeka, potporučnik, sastava Semberska, Biračanska, te Semberska leteca brigada i 4. grupa - komandant Sima Matavulj, poručnik, sastava: Podrinjska, Zvornička i Jurina brigada.

934 ZB, XIV/3, d. 07, depeša 881.

935 Mustafa Mulalić je rođen u Livnu, publicist i pjesnik, član JNS - Jugoslovenske nacionalne stranke i poslanik građaničkog sresa. Po izbijanju rata 1941. prebacio se u Beograd. U julu 1943. godine u ravnogorskom jezgri Beogradskih muslimana održan je skup uz učešće imama Abdulaha Hodžića, upravnika *Gajretovog* studentskog doma u Beogradu Muhameda Čemalovića, te Melmeda Begovića, profesora Beogradskog univerziteta i Ahmeta Kemure, službenika. Na tom skupu je odlučeno da se u štab generala Mihailovića uputi Mustafa Mulalić. Njemu je namijenjeno da u Dražinoj blizini kaže da četnički komandanti ne vrše masovno ustreljenje muslimanskog života u Bosni, Hercegovini i Sandžaku. Mensur Seferović, list *Borba*, 4. II 1992.

931 Iz pisma Mustafe Mulalića Muhamedbego Preljuboviću u Bijeljinu.
932 VII, CA, k. 210, f. 1, d. 17/3.

Stvarne razloge svog pristajanja uz ravnogorski pokret Mihailovića najbolje objašnjava Mustafa Mulalić u svom rukopisu *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja*. Rukopis je pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (reg. br. 20378). Mulalić piše: *Moje konačno begovoj biblioteci u Sarajevu (reg. br. 20378). Mulalić piše: Moje konačno sazrijevanje u srpskom nacionalizmu završeno je pod uticajem srpske književnosti, srpskih putujućih pozorišta, srpskih muzičkih kapela, te tako, kao izgrađen srpski nacionalista nisam imao dileme kako ću se ondaj, u nastalim prilikama opredijeliti. Prema tome, ja nisam prišao Draži Mihailoviću, koga uopšte nisam ni poznavao, ja sam prišao ideji kojoj se on prvi, poslije katastrofe, stavio u službu. Stavio sam se i ja i, mada sam doživljavao mnoga razočarenja, ostao sam do kraja da toj ideji poslužim, ako ne kakvom snagom, ono bar čistim osjećanjem. Toj ideji se stavila u službu ne mal' čitava Srbija.*

Prepiska Mustafe Mulalića, makar i u obliku obraćanja privatnim pismima poznanicima, prevazilazi uske okvire privatnosti. Pisma su bila u funkciji propagande. Nailazila su na znatan odjek u sredinama u koje su dospijevala. Posebno su imale uticaja među istomišljenicima onih kojima su upućene. Šta Mulalić piše Muhamedbegu Preljuboviću u Bijeljini?

Treba malo riskirati, ali taj rizik nije tako velik, da bi se trebao bojati. Mulalić zna da Preljubović raspolaže sa toliko spretnosti da svoj rad sačuva u tajnosti. Pogotovo što su mu dodeljene dužnosti od najviših faktora, ali ga te dužnosti neće mobilisati izvan zavičaja i porodice, mada ga očekuju velike obaveze. Prva obaveza je da majora Hažiefendića, komandanta muslimanske milicije (legije) u tuzlanskoj oblasti, privoli da potraži kontakt sa Jugoslovenskom vojskom i njenim komandantom Dražom Mihailovićem.

Mulalić piše da je imao i sreću da dođe u Vrhovnu komandu D. Mihailovića i da *sa tog položaja deluje(m) i priprema(m) srpsko javno mišljenje za bratska pomirenja*. Pri tome pita i *svoga prijatelja i svakoga ko ume da politički misli: da li bi imalo smisla pomirenje sa Srbima, ili bi bolje pogodovalo islamskim interesima ako do kraja, do istrebljenja teramo s njima inat*. On kao musliman je smatrao, *za svoju islamsku dužnost da se bori(m) za pobjedu Ravnogorske misli među Srbima, jer ta misao pruža muslimanima jedino sigurnu garanciju za njihov siguran opstanak, za njihovo održanje i za njihov razvitak.*

Mustafa Mulalić smatra da je njegova aktivnost do tada bila blagotvorna. General Mihailović mu je rekao *da je dosta besmislenog prolevanja krvi, za tuđ račun... I kad bi hteli jedan drugog ne možemo iz korena uništiti, ni muslimani Srbe, ni Srbi muslimane... Jednog dana će se doći do duvana, pa će neko reći: dosta je više. Otuda generalovo naređenje da njegovi komandanti prema braći muslimanima obustave svako neprijateljstvo i da svim silama nastoje približiti im se i pripremiti psihološki za naše potpuno bratsko pomirenje.*

U aluziji na ustašku propagandu o Muslimanima u NDH Mulalić kaže *da Srbi od njih nisu zahtevali deklaracije da budu 'cveće', 'kičme' i 'žrčika'*. Oni žele samo sa njima dostojanstven, ozbiljan, prijateljski i bratski odnos, kako se dostoji našem narodnom karakteru. Sve to valjalo je na neki način potvr-

điti. Čime i kako? Prisustvom Muslimana u Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini - kaže Mulalić. Tako je *kocka pala na majora Hadžiefendića*. Njegovo angažovanje bi bilo blagotvorno, *a i za njega lično makar majorovo pristupanje generalu Mihailoviću bilo izvedeno 'u tajnosti', kako bi se izbegle sve represalije okupatora i ustaša protiv njegovog kraja*. Od majora se ne traži nikakva borbeno aktivnost, *osim za dane momente*. Zapravo, tražila se samo *izjava vernosti Kralju Petru II i Jugoslaviji*.

Mulalić potom ohrabruje Muhameda Preljubovića uvjeravanjem *da ni za tebe i za g. majora nema preteške dužnosti*. Najavljuje *za koji dan proglaš generala Mihailovića Muslimanima*. Po Mulaliću je general *oborio teoriju o kolektivnoj odgovornosti muslimana za ratni zločin za koji se zalagao Ljotić i neki krugovi bliski Nedićevom režimu*. *Odgovornost je samo individualna i muslimanima biće dato pravo da sami uspostave svoj narodni sud koji će osuditi svoje ratne zločince.*

Mulalić je u cjelini podržavao velikosrpski koncept uređenja poslijeratne Jugoslavije. Nije ga dovodio u pitanje ni u projektovanoj poziciji muslimanskog naroda, ni u pogledu položaja Bosne i Hercegovine. Muslimani sa svojim prostorom pripadaju srpskoj jedinici. O tome je on pisao u svojim pismima prijateljima i poznanicima. Davao je i izjave za javnost. U štab četničke Vrhovne komande 22. januara 1945. godine je stigla depeša da je on *dao izjavu u ime muslimana da su za Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karadževića, Bosna i Hercegovina da naprave jednu samoupravnu jedinicu s tim da joj se priključe neki zapadni delovi srpskih krajeva i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju ovoj jedinici*. Traži *dua izlaza na more od kojih jedan u jugozapadnom pravcu*. *Muslimani da imaju kulturno-versku autonomiju*. *Ova izjava dostavljena Mladi i Senegalcu da se objavi*. U potpisu te depeše *Lalatović*.⁹³⁶

Mulalić je bio u Civilnom štabu sa *oduševljenim Jugoslovenima* dr. Zvonkom Begićem i inž. Josipom Predavecem. Otac toga Predavca *poginuo je u Narodnoj skupštini prilikom ekscesa Puniše Račića*. Mulalić piše da nisu imali nikakvog zaduženja, *bili su samo inventarisani pri Glavnom štabu i kretali su se kao politički nužni prijesci*.

Dr. Đuro Vilović imao je privilegiju da jaše konja, da sa dr. Stevanom Moljevićem prisustvuje sjednicama Štaba Vrhovne komande, da čita depeše i daje savjete kao poznati hrvatski književnik. Bio je župnik u Međumurju ali ga je papa zbog afere sa ženama izopćio iz crkve, pa je prešao na protestantizam. Napisao je knjigu *Dalmatinski djedovi* u kojoj je iz osвете katoličkoj crkvi tvrdio da Dalmatinci pripadaju srpskom plemenu, a da ih je apostolska Austrija pohrvatila. Uživao je veliko Mihailovićevo povjerenje. Dobio je zadatak da prati događaje i piše istoriju ravnogorskog pokreta. Imao je uvid u sva dokumenta, a i idejno je bio istomišljenik sa Moljevićem. Na jednom putu u

⁹³⁶ VII, Ča, k. 276, reg. br. 16/1.

pozadinu da se sklone od opasnosti Vilović i Mulalić su se zdrpili, pa više nisu ni govorili – piše Mulalić u svom rukopisu.

Mulalić je u jednom letku koji je naslovio *Dragi brate partizane i komuniste* označavao kao najveće neprijatelje srpskog naroda.

Da se partizanstvo bori za oslobodjenje naroda i demokratskih načela, to je lukava laž komunističke propagande - piše on u tom letku. *Partizanstvo se bori za novo ropstvo, a to ropstvo spremaju naročito nama muslimanima. Ne postoji nikakva narodnooslobodilačka vojska, nego horda propagandom i terorom najmljenih slepaca koji liju krv za nešto što ni sami ne znaju šta je, za crveni poredak...*⁹³⁷

Njegov antikomunizam je iskazivan i na stranicama lista *Istok (Mašrik)*. Taj njegov stav bio je u skladu sa postavljenim ciljem ovog lista *da odvraća muslimane od okupatora i ustaša i da poziva da se ideološki bore protiv komunizma*, te da ih pridobija za Dražin pokret.

Jedan od vidova Mulalićeve propagande na liniji ravnogorskog pokreta bilo je slanje pisama prijateljima i potencijalnim svojim istomišljenicima. Iz Štaba Vrhovne komande uputio je 2. maja 1944. godine depešu kapetanu Manojlu Pejiću - Komanda zapadne Bosne, sa zahtjevom da je preda Mehmedu - Aliji Tarabaru iz Zenice. U toj depeši on šalje poruku Tarabaru: *Srećan sam što čujem za tebe, sudiju Imamovića i Konjodžića i želim da vas na patriotskom delu prati junačka sreća. Za Islamsku stvar ne vodite brigu, ona je pod zaštitom najvećeg sina srpskog naroda generala Draže Mihailovića. On vas bratski pozdravlja i preko vas sve čestite Muslimane. Stavite se u vezu sa Sarajevom radi organizovanja Muslimanskog narodnog komiteta, jer su tamo poslata uputstva. Javite se Kara-Mehi i nastojte da vam adresa bude jaka. Produžite sa organizovanjem Muslimanskih odreda. Svaki neka se javi gospodinu Ministru. Žurite jer vreme žuri. Događaji su na pomolu. Bratski vas voli i pozdravlja sa željom skorog viđenja u slobodi. Mustafa.*⁹³⁸

U junu iste godine Mulalić je uputio novu poruku bosanskohercegovačkim Muslimanima. Piše da saradnja Muslimana *sa nemačkim okupatorom i ustašama nije dala zadovoljavajuće rezultate. Poziva ih da se uključe u pokret Draže Mihailovića. Ne mogu tražiti rešenje u saradnji sa partizanima... Muslimani treba da se pomire i saraduju sa Srbima.*

937 Sudenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 59, stenografske beleške, Beograd, 1945.

938 ZB, XIV/3, d. 165, depeša 625, 626.

DRAŽINA ZAŠTITA MULALIĆA NA SVETOSAVSKOM KONGRESU U SELU BA

Kongresu u selu Ba nazočan je bio i Mustafa Mulalić.⁹³⁹ Na tom filmu je i pismo koje je poslao 28. decembra 1943. Huseinu Rovčaninu, komandantu muslimanske milicije u Sandžaku. Izgleda da je to bila okružnica, koja je vjerovatno upućena i drugim muslimanskim vodama. U tom pismu Mulalić istupa protiv ustaša i partizana u korist četnika. Preporučuje da se sandžački (i bosanski) Muslimani, osobito Muslimanska milicija, svrstaju uz Mihailovića.⁹⁴⁰

Na kongresu u selu Ba je govorio i Mustafa Mulalić. Pozvao je delegate da porade u narodu da trezvenije rasuđuje o ratnim događajima i da ne nasjedaju neprijateljevoj propagandi, da ne idu za tim da se naruši snaga i jedinstvo, slabi pozadinska organizovanost. *Pred sobom narod ima samo nacionalne interese za koje se bori, a da političantske račune ostave za kasnije kad se oslobodimo. Istakao je da neprijatelj najpre želi da stvori jaz između pravoslavnih i muslimana podgrevajući mržnju koju je prošlost stvarala.... Ustaška propaganda nastoji da sve ustaške zločine svali na muslimane, da bi se prema njima izazvalo neprijateljstvo i bratoubilačko krvoproliće... Kad ustaše vrše zločine nad nezaštićenim srpskim življem oblače fesove na glave i dozivaju se: 'Udri Aso (Haso), udri Uso (Huso)' ustaše muslimanima ne prebacuju ni prebacuju ni Zrinjskog, ni Siget, ni dugotrajno ratovanje Turaka po Lici, Dalmaciji, Krbavi, Sloveniji itd., već muslimane nazivaju 'hrvatskim cvijećem', ali u odnosu muslimana i pravoslavnih nastoje da prodube kosovske uspomene.*

Rekao je da se *ni jedna konfesionalna skupina, međutim, ne može pohvaliti da u ovom ratu nije dala po kojeg zločinca, ali su to pojedinci i njihove zločine ne treba generalizovati, jer nije sirota majka kriva, što je rodila zločinca sina... Ni hrvatski narod se nije identifikovao sa Antom Pavelićem i ustašama... Muslimani kao konfesionalna skupina, dokazali su da se ne saglašavaju sa pogromima protiv Srba i Jevreja svojim rezolucijama, u kojima su se ujedno ogradili od svojih pojedinaca zločinaca koji su nosili muslimansko ime.*

Tada su, kako Mulalić piše u neobjavljenim sjećanjima njegove riječi popraćene upadicama: *Ne trebamo mi ovdje turskih advokata!* Na to je Draža uzeo riječ i ljutito izjavio *da sve ono što sam ja izgovorio, izgovorio sam po njegovoj želji, sa svim tim se saglasio i upozorio delegate na dužnost koju nameću nacionalni interesi, da svi nesporazumi koje je neprijatelj posijao čiste bratskom ljubavlju i slogom. Rane prošlosti su zacijelile odavno i ne treba da se za volju naših neprija-*

939 Mikrofilm br. 1-311, rola 196, snimci 244-249.

940 Za četničko otvaranje prema Muslimanima od kraja 1943. godine na dalje i za nastojanje nekih muslimanskih vođa, uključujući i Mulalića, da muslimanske pravke i oružane grupe svrstaju uz Mihailovića R. Hurem, *Konceptija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Borne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944.*, 536-538, 542-545.

telja ponovo potvrđuju. Jedina garancija za uspeh naše borbe i za naše oslobođenje može nam dati sloga. Tako je general smirio usijanu atmosferu na kongresu.

LINIJA RAZDVAJANJA KATOLIKA I MUSLIMANA I IZAZIVANJE SUKOBA MEĐU NJIMA

Pokazalo se ubrzo da nije posve nestala MNVO, iako je ostala bez svojih političkih i vojnih prvaka. Njen Glavni štab se oglašio *Uputstvima za rad i taktiku* i razaslao ih svojim opunomoćenicima. Nadao se da će njegova uputstva dospjeti i do širih muslimanskih masa. Zato ih ponovo podsjeća da je ova organizacija sastavni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini pod vrhovnom komandom kralja i đenerala Draže. *Glavni cilj organizacije* - piše u uputstvima - *povezati sve muslimane, neustaše i poštene snage, radi njihovoga upućivanja pravim i spasonosnim putem.* Uputstva su i na liniji razdvajanja katolika i muslimana, te njihove međusobne zavade.

Mnogi katolici, a i njihovi popovi - kaže se u tom uputstvu - *svim silama nastoje da uvjere braću pravoslavne da su za sve zločine nad njima krivi samo Muslimani i niko više.* Glavni štab ne zaobilazi ni *Mujezina.* *Od velike brige za Muslimane pojavila se i neka pisma, koja stidljivo potpisuje nekakav 'mujezin'.* Uz *Mujezina* se ovaj dokument osvrće na još jednog propagandistu, čuvenog hrvatskog pukovnika J., koji se pravi veliki prijatelj muslimana, a sada veliki propagator SS trupa u koje zavode samo muslimane, dok katolike ostavljaju po strani, prije više od pola godine imao je sastanak sa nekim četničkim glavarima i tada im je priznao da im je predao muslimanske krajeve i gradove Višegrad, Goražde, Čajniče, iako ih je mogao održati i braniti.⁹⁴¹

Pri Komandi operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke bio je i *delegat za muslimane.* I on se oglašio sa sugestijama da je *jedino grupisanje muslimana i saradnja sa braćom pravoslavnim Srbima* pravi put kojim treba ići. *Svaki onaj pojedinac ili organizacija koja ima drugi cilj je na krivom putu, miriše separatizmom i vodi do propasti.* Obraćajući se svim muslimanskim lokalnim organizacijama, koje nisu u vezi sa MNVO-om, poziva ih *da se prilagode gornjem principu, da stupe u vezu sa jedinicama MNVO-a radi zajedničke saradnje u primanju instrukcija.*

Iz Štaba Vrhovne četničke komande su politički usmjeravane aktivnosti na pridobijanju Muslimana u svoje redove. Dobrano ih je pratila četnička propaganda koja je usmjeravana iz CNK i njegovog propagandnog aparata.

To nije ostajalo bez stanovitog praktičnog odjeka i rezultata. Na području djelovanja Štaba Majevičkog korpusa formirana je (sa pedesetak muslimana boraca) Muslimanska brigada čiji je komandant bio narednik-vodnik Huso Mutić. Komandant četničkog Majevičkog korpusa Stevo Damjanović-Leko u izvještaju od 28. jula 1944. godine govori o formiranju *Sprečanske brigade.* Kooptirani član CNK Radoslav Radić javlja komandantu Zapadne Bosne 14. septembra 1944. godine o *prvoj u ovom kraju muslimanskoj četničkoj četi* u kojoj su muslimani iz Kotor Varoši, Lišnje i Vrbanje kao pristalice ravnogorskog pokreta, dok 16. avgusta te godine jedan izvještaj Vrhovnoj komandi spominje *Stuparski bataljon i muslimane koji kliču Nj. V. Kralju i Demokratskoj Jugoslaviji. Od Kladanjske milicije odvojilo se 300 boraca i osnovali 'zeleni kadar' radi toga što su ih ustaše hteli oterati u ustaše.*

*Musliman Huska Miljković je stari neprijatelj Nurije Pozderca. Dobro je za njime uspostaviti što čvršću vezu i upotrebiti ga za borbu protiv komunista, što bolje ih zavaditi. Ako u tome uspete tamo učiniće se veliko delo. Muslimanima obećati da se nikakve kolektivne odmazde neće vršiti, u budućoj državi njima je mesto uz Srbe. Kažite im da u Štabu Vrhovne komande sedi jedan musliman, bivši narodni poslanik i da smo obrazovali muslimanski nacionalni komitet u Sarajevu i stvorili smo solidnu bazu za njihov budući položaj u zemlji, za njihovu punu versku i prosvetnu autonomiju. Dakle, sa muslimanom Huskom Miljkovićem hvatajte što čvršće veze.*⁹⁴²

Dražina depeša završava narednjem šefu propagandnog odjeljenja zapadne Bosne i komandantima korpusa da *izrade ovo naređenje u vidu letka i rasture ga među muslimanski svet.* Potpis da bude *isto sa leve strane 'Slobodne srpske planine', a sa desne strane 'Komanda Zapadne Bosne'.* U buduću sve letke koje izdaju pojedina propagandna odeljenja izdavače se sa napred propisanim potpisom.⁹⁴³

Što je više odmicao Drugi svjetski rat, a ravnogorski pokret sve očiglednije zapadao u stanje rasula, NOP i njegove oružane formacije su jačale, oslobadale i zaposjedale sve prostranije teritorije. To je kod Mihailovića i četničkog vodstva podsticalo i snažilo nastojanja da oko sebe i u svojim jedinicama okupe što više Hrvata i Muslimana. Da bi to postigli, koristili su se svakom osekom, krizom ili razdorom i neslaganjem unutar NOP-a i među njegovim pristalicama, ma u kom području se to događalo. Otuda i težnja da se pridobije Huska Miljković sa svojom muslimanskom vojskom u Cazinskoj krajini. O toj težnji se govori u Dražinim depešama komandantima 1. i 2. korpusa u zapadnoj Bosni.

Na tu Mihailovićevu nadovezaće se i depeša Mustafe Mulalića. Na Mulalićevu se poziva vojvoda Momčilo Đujić javljajući da je radi *uspostavljanja*

941 VII. Četnička arhiva (ČA), k. 226, f. 6, d. 6.

942 Dokumenti o izdajstvu D. Mihailovića, knj. 1, dok. 181, Beograd, 1945.

943 XIV, dok. 131, 23. XII 1943.

veze sa muslimanskim Hrvatima u Krajini (Bihać) poslao svoja dva delegata kako bi sa njima organizovali zajedničke akcije protiv komunista.⁹⁴⁴

KOKARDE POD ZELENIM BARJACIMA

*Što se tiče Turaka oni sede na tri stolice, jedni su za nas, drugi za partizane, a treći za ustaše; oni ni jednim definitivno ne prilaze već samo pokazuju izraze svojih simpatija. Sa njima protiv partizana ne može se za sada ništa učiniti kao i sa našima, jer ih većina veruje u pobjedu partizana zato što partizani stalno krstare po ovim krajevima.*⁹⁴⁵

U sudaru njemačko-ustaških i italijansko-četničkih jedinica sa formacijama Operativne grupe Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a pod komandom Josipa Broza Tita našla se i kolona pod zelenim barjacima i ponekom zastavom Kraljevine Jugoslavije. Bile su to slabo naoružane čete muslimanske pročetničke vojske. Njihovi bataljoni u okviru Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO) krenuli su u četničkim kolonama duž željezničke pruge Sarajevo – Mostar ka dolini Neretve i Ivan Planini.⁹⁴⁶ Na njih je računala Vrhovna komanda ravnogorskog pokreta. Mihailović nije na njih zaboravljao ni uoči velike bitke. On majoru Zahariju Ostojiću poručuje da muslimane i domobrane još više pridobijaju. Piše da je vrlo zadovoljan sa Fehimom Musakadićem Musom, da umesto Muse u sarajevsko područje kod Milorada Momčilovića ide Husnija Čengić. Musa, veli Draža, mora ostati pored njega.

Nije od pomoći, međutim, ni Musa ni njegovi bataljoni. Rasulo je zahvatilo i neveliku Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju majora Fehima Musakadića. Ta vojska je precijenjena. Ni opšta linija u prvobitno utvrđenoj strategiji četničkog pokreta prema Muslimanima nije promijenjena. Vladimir Dedijer piše kako je u vrijeme velikih borbi na Neretvi do Titovog štaba dospjela zaplijenjena naredba.

*Postupajte i dalje već prema izdatom naređenju, Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i decu... Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje najviših starišina i to moramo izvršavati. Radite i samo radite ovih dana, to je naša svetinja ovih dana. Radite i držite zasjede i ubijajte sve što vam dođe do ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja. S verom u Boga i Kralja i Otadžbinu.*⁹⁴⁷

Prije bitke na Neretvi i nakon njenog završetka formirano je ali i nestalo više bataljona MNVO. Događaji koji su slijedili sve više su ukazivali da na

političko usmjerenje Muslimana značajno utiče i NOP. Ne može se, isto tako, zanemariti ni uticaj ustaškog režima, njemačkog i italijanskog okupacionog sistema upravljanja, te starih i novih političkih stranaka. Bilo je i tzv. neutralnih, koji su se borili samo za sebe, čuvajući svoja ognjišta i iščekujući što skoriji svršetak rata. Sve su slabije uspijevale mobilizacije za četničke jedinice. Na područjima na kojima su bile vojne formacije NOP-a, pa i u njihovoj blizini, ljudi nisu htjeli da čuju za četnike.⁹⁴⁸ U tom smislu i potporučnik Mil. Vučković, komandant Četničke gorazdanske brigade, obavještava komandanta Drinskog korpusa o Turcima koji sede na tri stolice, pa kaže: *Cela čaršija u Goraždu i Srbi i muslimani su naprosto partizani. Oni pronose paniku kroz sela o nekim velikim partizanskim snagama, pa se i naši seljaci uplašili.*

Mihailović zahtijeva: *Muslimane upotrebiti protiv komunista da polože ispit. Pavle poučava svoje da budu ljubazni prema muslimanima, a i Vi nastavite na vaspitavanju. Kažite im da se glavom ne šale da naprave kakav skandal.*⁹⁴⁹

Pa pita Ostojića: *Da li su to muslimani koji su se odmetnuli?* Ostojić je odmah odgovorio da su odmetnuti Muslimani iz MNVO, ali i to da su se Bjelimići dobro pokazali i da im dobro vrede. On kapetanu Poleksiću depešom zabranjuje da na pravcu kretanja ne pljačkaju i ne ubijaju Muslimane, da se prema njima treba drugačije postupati jer i oni učestvuju s nama protiv komunista i ustaša. Onda otprema novu depešu Mihailoviću: *Crnogorci opet ubijaju Turke pri kretanju ovamo. Javlja da Pavle Đurišić i njegovi komandanti nisu shvatili da se na Neretvi brani Crna Gora. To što čine Crnogorci, žali se Ostojić, njemu će pokvariti ceo trud na pridobijanju muslimana. Navodi i da je stvar sa Čajničem uređena sa Musakadićem, ubijedio ga je da su muslimani krivi i da je izvršio komparaciju sa Bjelimićima, a sa Hercegovcima protiv komunista uputiti 300 muslimana.*

U svom odnosu prema Muslimanima ravnogorski pokret je neprestano sve više u raskoraku. Nastavio je dvostruku igru i međusobno suprotstavljene orijentacije: pokušaje njihovog pridobijanja, s jedne, i fizičko zatiranje toga naroda, s druge strane. Množili su se mržnja prema njegovim pripadnicima i njegovo uništavanje. Zaobilazeći tu praksu pogroma od svojih komandanata Mihailović u depešama zahtijeva da se sa muslimanima stupi u vezu, prime na saradnju i odmah pošalju na položaj kao zasebne jedinice. U jednoj se traži da se muslimani uzmu iz Konjičke župe i da se u Hercegovini odmah mobilise 1.000 ljudi (mostarske, stolačke, trebinjske, bilečke i Nevesinjske), koji moraju u svakom slučaju poći. Angažovanjem dr. Ismeta Popovca muslimani se moraju materati po svaku cenu u borbu i zapretiti im preko radio-stanice, da Musakadić ode u Bjelimiće da pokrene sve muslimane na položaje oko Konjica itd.⁹⁵⁰

944 ZB, XIV/3, d. 48, fusnota 8.

945 ZB, XIV/2, d. 196, d. 199.

946 M. Seferović, Isto.

947 Naredba Gorskog štaba br. 457 od 10. februara 1943. otpremljena komandantu IV bataljona Bajo Pivljanin.

948 M. Seferović, Isto, 163.

949 VII, ČA, kut. 299, f. 1, d. 19.

950 Dokumenti o izlasku Draže Mihailovića, knj. 1, 13. februar 1943.

Popovac neka poruči muslimanima iz Hercegovine da se pvedu primerom Bjelimića i Planine koji su zajedno sa četnicima na položaju. Neka počne pregovore sa Kulom Fazlagića za pristupanje sa nama kao Bjelimići i neka ih zamajava dok mi svršimo posao sa boljševicima a posle ćemo im privediti Čajniče. Samo ovo Popovac ne mora znati.⁹⁵¹

Voditi pregovore o izmirenju sa onima u Fazlagića Kuli, da se oni zavaraju dok se glavni posao ne svrši, pošto je njihova sudbina rešena, a dani odbrojani.⁹⁵²

Kako je četnički pokret sve dublje zapadao u glib, stalna osipanja i krize sve su češća očekivanja njegovih komandanata da se hitno produži skupljanje muslimana u tim jedinicama. Ne smije se zaboraviti da ovamo imamo najveću krizu i da od brzine dolaska pojačanja zavisi da li ćemo održati front.⁹⁵³ Zaharije Ostojić vojvodi Jevđeviću: Što mi ne odgovaraš na depeše? Ja još nemam pregled situacije... Spalite koju kuću onih koji su pobjegli u šumu i pozovi Hercegovce da održe i odbrane se od crvenih. Sad polažu ispite za svoje domove, Kraja i Otadžbinu takođe. Priteži Popovca neka dokaže bratsku saradnju kao Bjelimići i Planina koji su dobri... Vojo Lukačević... doveo je 2.000 Bosanaca, ali ima i 1.200 muslimana.⁹⁵⁴

Depeše Mihailovića njegovim komandantima su poručivale stupanje u vezu sa Turcima preko pogodnih ljudi, vođenje pregovora o izmirenju, sa onima u Fazlagića Kuli, da se oni zavaraju dok se glavni posao ne svrši, pošto je njihova sudbina rešena, a dani odbrojani. Te pregovore je Mihailović nazivao lažnim⁹⁵⁵. Musakadiću je, uz bataljone u konjičkom kraju i u Kalinoviku, pošlo za rukom da i na području Nevesinja formira muslimanski bataljon, koji je bio pod komandom generalštabnog majora Borivoja Radulovića.

U pokretu protiv antifašističkog NOP-a zbog agonije četničke vojske na Neretvi ravnogorski komandanti su računali i na vojne snage muslimanskih bataljona. Zato je u depešama koje su slate tim komandantima istican zahtjev da odnos prema muslimanima za vreme akcije ima biti u svemu najkorektniji. Muslimanski živalj ne dirati i veštom propagandom okrenuti muslimane u borbu protiv komunista. Muslimane iz Muslimanske nacionalne vojne organizacije, kao i druge koji se dovedu ili prijave dobrovoljno za borbu protiv komunista, iskorišćavati odmah u borbi. Pri prolazu kroz muslimanska sela najstrožije se zabranjuje svako zlostavljanje stanovništva ili ma kakve pljačke.⁹⁵⁶

Oni (Muslimani) zajedno sa četnicima vodili borbu protiv Prve dalmatinske i Desete hercegovačke NOU brigade. Njihovu borbenost odmjeravali su i četnici, ali i saveznici drugih boja ujedinjeni s četnicima protiv NOVJ-a i POJ-a. Tako

951 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509-224.
952 Dokumenti o izdajstvu..., dok. 327.
953 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214.
954 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214.
955 Dokumenti o izdajstvu..., dok. 32, 327.
956 VII, k. 2, f. 19, d. 18 (VK-V-57).

Zaharije Ostojić javlja vojvodi Jevđeviću: Lukačević na levoj obali ima svega 700 pravoslavnih i 700 muslimana. Muslimani se razbegli posle prve borbe, te ostali samo naši.⁹⁵⁷

U isto vrijeme oružnički pukovnik NDH Jakovljević i satnik Ilić pišu o 400 muslimana - protukomunističke milicije organizirane po Talijanima - pod vodstvom Uzunovića iz Ostrošca i Bektaševića Zije iz Konjica, koji su svojedobno razoružali oružnike u Bjelimiću. U Konjicu, iščekujući napad partizana, opkolili oružnike sa puškama i uperenim strojnicama sa zahtjevom da oružnici polože oružje. Zapovjednik italijanske posade u Konjicu je naredio da se oružnicima vrati oružje nakon što je posumnjao da će Uzunovićevo vojnicima pomoću četnika da zauzmu vlast u Konjicu.

Nije pomogla, ma kakva bila, borbenost ni muslimanske pročetničke, ni četničke, ni ustaško-domobranske vojske, čak ni njemačke, ni italijanske. One su nanijele velike muke jedinicama NOV-a. Najveće nevolje su na nekim sektorima zadale baš četničke snage. Na sektoru Mostar-Konjic četničke snage su brojale oko 12.000 i zaposjele sve visove sa lijeve strane Neretve, tako da smo bili sa sviju strana opkoljeni u dolini rijeke i samo blagodareći nevidenom u historiji ratnom herojstvu naših boraca mi smo strahovito razbili Nijemce kod Vakufa, Talijane, Nijemce i ustaše i četnike kod Konjica i spasili 4.000 naših ranjenika.⁹⁵⁸

Svi bataljoni MNVO razbijeni su.

U poznatoj bici na Neretvi u martu 1943. godine razbijeni su svi ti bataljoni pred naletom partizanskih snaga. Zajedno s njima razbijena je tada i glavnina operativnih četničkih formacija koje su stigle iz Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i jugoistočne Bosne.

SVJEDOČENJE JUSUFA UZUNOVIĆA

Slučaj konjičke milicije i njezinog držanja prilikom napada na Konjic diskreditirao nas je kod Talijana potpuno. Sada nam više ni oni ne vjeruju nego misle da smo svi komunisti... Mene je juče vidio poručnik Titi pa mi je sa velikim negodovanjem rekao da je razočaran držanjem muslimana i da je naredio da se od sve milicije pokupi oružje...

Zanimljivu epizodu sa saradnikom dr. Ismeta Popovca iz Hadžića opisuje Mensur Seferović u svom djelu *Vojska za jedno ljeto*. Ime mu je Jusuf Uzunović. On se, pravdajući rasulo pročetničke muslimanske vojske na Neretvi, obrušava na Italijane što su slabo naoružali miliciju, što u nju nisu izmiješali

957 Dokumenti..., br. 537/241.
958 ZB, tom II/8, dok. 216.

i svoje vojnike. Kako se sa malo metaka i starim puškama nije ni moglo oprijeti partizanima koji su imali svaki ručni mitraljez. Uz to su bili iznenađeni i partizanskim varkama...⁹⁵⁹

To pismo Uzunovića Popovcu jasno oslikava borbeni moral pročetničke muslimanske vojske nakon bitke za Konjic. Pri napadu na taj grad na Neretvi 19. februara 1943. godine muslimansko-pročetnička vojska nije opalila nijednog naboja protiv partizana, već su se razbjegli, a dijelom priključili partizanima s povikom: *'Zdravo drugovi, mi smo saveznici...'* a umjesto njih borbu su prihvatili domobrani, oružnici i Talijani *'kojima će se radi obrane Konjica pridružiti njemačke i četničke jedinice.'*⁹⁶⁰

Sam komandant MNVO-a Jusuf Uzunović, kad je dospio u partizane, svjedočio je da je njegov bataljon imao 400 boraca, a 200 naoružanih. Oružje su kupovali sami seljaci i plaćali svaku pušku 3 do 5 hiljada kuna. Kupovali su i municiju jer su od četnika dobijali samo po tri, a od Italijana po pet metaka, uz nešto hrane. Uzunović je ostao u partizanima i sa političkim komesarom Konjičkog (Mostarskog) i Prozorskog partizanskog bataljona Ibrom Šatorom prikupljao odbjegle muslimane iz njihovog bataljona, da eventualno nešto ljudstva mobilise i da ga uklopi u naše redove...⁹⁶¹

Jusuf Uzunović je pristupio Mostarskom partizanskom bataljonu, a 10. marta 1945. poginuo kao načelnik štaba 17. krajiške NOU brigade.⁹⁶²

Nisu se, svakako, razbjegli samo pripadnici MNVO-a, I kod Konjica, i na drugim položajima bježali su i četnici i bili, takoreći, u panici i rasulu. Vojvoda Vojislav Lukačević kod Konjica je sreo *celu Bojovićeovu brigadu u paničnom bekstvu*. Pa piše Zahariju Ostojiću: *Jedva sam ih zadržao, možeš misliti šta sam im sve radio. Pokrenuti ih napred nisam mogao. Oko 9 h u Ostrovcu sam zatekao samog Kasalovića, uopšte nije umeo da nam objasni šta se događa. Sa kose gledao sam kako grupice četnika beže bezobzirce prema Konjicu...*⁹⁶³

Osam bataljona sa oko 2.500 boraca predstavljali su cjelokupnu snagu Fehima Musakadića. Vojska rastrojena, slabo naoružana i nemotivisana da se bori za ciljeve koje je četnički pokret okrenuo direktno protiv njihovog naroda. To je pokazalo i njihovo borbeno sučeljavanje sa vojnim formacijama NOV-a i POJ-a. Donijelo im je potpuni poraz - neki su zarobljeni, drugi se pobunili i orkazali poslušnost, a najveći broj se predao partizanima, osuli se ili otišli kućama, kao što su to činili i *srpski osvjetnici*, kako se kaže u telegramu kojim je Mihailović obaviješten o tome.⁹⁶⁴

959 VII, ČA, kut. 172, f. 2, d. 30.

960 ZB, IV/11, d. 329 i 343.

961 ZB, IV/11, d. 91.

962 Inž. Fazlija Alikalić, *Moja prvi susret sa drugim Titom*, Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu, Skupština opštine Mostar, 1989., 339-340.

963 ZB, XIV/2, d. 81.

964 ZB, XIV/2, d. 75, depeše 193, 202, 243, tajna i javna saradnja četnika i okupat^oo. 1941-1944, str. 62.

Nastalo je opšte rasulo četničke vojske.

Njihove brigade povlačile su se prema Crnoj Gori, Drini, Pivi i Tari. Pri borbenim nastupanjima prethodnicu su im činili propaganda i njeni nosioci i djelatnici. Propagandna djelatnost je ispraćala borbene jedinice i još ostajala u njihovoj pozadini. *Pošteni Srbi pravoslavci* potpisali su u Gacku letak upućen *Muslimanima Bosne i Hercegovine*. Muslimani se u tom letku pozivaju u zajedničku borbu. U gatačkom samom gradu i gatačkom kraju se nakon toga pojavio još jedan letak - Odbora MNVO-a. Namijenjen je Muslimanima gatačkog sreza. U tom letku taj Odbor kritikuje *muslimane Kule Falzagića, što su odbili da pristupe organizaciji dr. Ismeta Popovca*.

U toj aktivnosti je i vojvoda Dobroslav Jevđević. I njegov letak je upućen Muslimanima. On u Trebinju poziva pripadnike muslimanskog stanovništva da *prime srpsku nacionalnost* i da organizuju svoje nacionalne borbene jedinice. Na vidnim mjestima u ovom gradu isticani su i drugi leci četničkog pokreta. Na ulaznim vratima mnogih kuća pričvršćena je rezolucija MNVO-a te četnički polumjesečni glasnik za istočnu Bosnu i Hercegovinu *Vidovdan br. 2*.

Poruke na ovim lecima i listovima su jasne i nedvosmislene. *Svi oni krajevi koji su naseljeni muslimanskim življem biće pripojeni srpskoj jedinici buduće jugoslovenske države*. Slijedi i pouka prema kojoj *na ovu činjenicu muslimani treba da računaju i da prema tome podešavaju svoje držanje*. Na ukazivanje i upozorenje naslanja se utjeha ili ohrabrenje: *Muslimani nemaju nikakva stvarnog razloga da strahuju zbog ove činjenice*. A i što bi se bojali *kad je borba za sve krajeve kao srpske i sa srpskom tradicijom* *vrhovni cilj srpskog nacionalnog pokreta* kojem na čelu stoji *general Draža Mihailović*. Muslimanima Trebinja se zatim najkraće objašnjava njihov položaj u srpskoj jedinici buduće jugoslovenske države. Pozivaju se Muslimani da *sami za navek likvidiraju sa idejom autonomističkog uređenja buduće države*. Jer, ta država će biti uređena *po plemenima Južnih Slavena*. To znači da *muslimani ne čine posebno pleme*. Nije nepoznato da je srpskoj tradiciji i državnoj ideji strana *misao o autonomističkom organizovanju države*.⁹⁶⁵

SUDBINA I KRAJ VOJNIH I POLITIČKIH PRVAKA MUSLIMANSKIH ČETNIKA

Kada su u Mostaru 4. juna 1943. godine italijansku komandu i njenu upravu nadomjestile njemačke trupe Nijemci su rasturili MNVO. Jedan broj njenih pripadnika, sa Mustafom Pašićem, uhapsili su i otpremili u zaroblje-

965 VII, ENDFH, kut. 259, f. 3, d. 13/9

nički logor u Zenici, a nakon mjesec dana vratili u Mostar s tim da stupe u SS diviziju. Nijemci su Pašića ponovo uhapsili i predali ustašama, a ovi otpremili u koncentracioni logor gdje su ga ubili.

Ustaše su ubile 19. maja 1943. godine i poručnika Hamdiju Čengića, odbjeglog domobranskog i prvog oficira muslimanske vojno-četničke organizacije. Četrdeset i nekoliko partizana boraca Petog bataljona Desete hercegovačke NOU brigade u jednoj pojati u zaseoku Piskavice kod Uloga zarobili su 12 članova četničkog štaba i prvih saradnika vojske i komandanta Petra Bačovića. Među njima i Fehima Musakadića, komandanta nekoliko muslimanskih vojnootčetničkih bataljona i jednog od trojice prvih muslimanskih prvaka koji su organizovali MNVO. Strijeljan je istog dana.

Dr. Ismet Popovac je ubijen 21. avgusta 1943. godine na putu Trebinje-Dubrovnik. Stradao je od napadača *mladih ljudi obučениh u građanska odijela*. Tako su završila četvorica vojnih i političkih prvaka i organizatora MNVO-a.

Domalo je, iz Gorskog štaba Majevičkog korpusa, sa potpisom *Naše slobodne jugoslovenske planine*, bez datuma, objavljen još jedan letak namijenjen braći Muslimanima. *U kratkom razmaku vremena - piše u tom letku - izgubili ste dva vaša čovjeka, koji su jasno i realno gledali na današnje događaje i koji su svim svojim silama nastojali da vas izvedu iz lavirinta u koji ste spali blagodareći Hitleru, drugu Titu i Paveliću i povedu jedino mogućim i pravednim putem. Taj put poznat Vam je i on je tačno određen Jugoslovenskom idejom.*

Ova dva čovjeka, braćo po krvi Jugosloveni, su poručnik Hamdija Čengić i Fehim Musakadić.

MUSAKADIĆ-a nosioca najvišeg priznanja za hrabrost KARADORĐEVE ZVIJEZDE iz prošloga svjetskog rata, ubili su nedavno komunisti, a sa njima su ubili još i majora Pantića i nekoliko neustrašivih boraca za slobodu jugoslovenskog naroda i vas muslimana.

Poručnika Hamdiju Čengića, dičnog izdanka familije Herceg-Bosne, ubili su i zakopali na đubrištu u Mostaru na prevaru i mučki način Pavelićeve ustaše, ti din-dušmani svakoga, koji teži za slobodom i pravičnošću.

Jasno se vidi po tim događajima ko vam je prijatelj i da je predvedeni pakt sklopljen između doglavnika Mile Budaka i jevrejina Moše Pijade u kaznionici u Sremskoj Mitrovici još uvijek u punoj važnosti i da ga kako ustaše tako i komunisti sprovadaju dosljedno i u potpunosti.

Četnički list *Istok (Mašrik)*, koji je uređivao Mustafa Mulalić, objavio je vijest da je osnovan *Fond Fehima Musakadića*. Obavještava čitaoce da je kralj Petar II po drugi put odlikovao toga rezervnog majora *Karadorđevom zvezdom sa mačevima*, a istim ukazom počastvovan je *Karadorđevom zvezdom* i dr. Ismet Popovac.

Jedinice pristigle iz Srbije su se moralno i borbeno rastrojile. Mulalić se izdvojio od CNK i predao jedinicama NOV-a u Lukavici 12. marta 1945. godine. I Muhamedbeg Preljubović kao komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini ostao je usamljen. Formiranje njegovog štaba naredila je četnička Vrhovna komanda u decembru 1944. godine. Učešće muslimanskih milicija i legija u zajedničkoj borbi prisutno samo u izvještajima četničkih komandi jedino u propagandne svrhe. Na Lijeve Polju kod Bosanske Gradiške razbijena je četnička vojska u povlačenju iz Crne Gore, Boke i Sandžaka. Njeni komandanti i politički prvaci Pavle Đurišić, Zaharije Ostojić, Petar Bačović, Dragiša Vasić i drugih sa oko 150 starješina i političara, i pored dogovora sa crnogorskim separatistom Sekulom Drljevićem i njegovim ustaškim pokroviteljima da se ponovo uključe u borbu protiv komunista, odvedeni su u koncentracioni logor u Jasenovcu u kojem im se gubi dalji životni trag.

Šesnaesti dio

**POKUŠAJ STRATEGIJSKE INOVACIJE
RAVNOGORSKOG POKRETA I POSLIJERATNOG
UREĐENJA JUGOSLAVIJE**

Nedostajući program društvenog preobražaja zemlje nakon rata

ODSUSTVO ZAOKRUŽENOG SOCIJALNO-POLITIČKOG PROGRAMA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI NAKON ZAVRŠETKA RATA

Nedostatak cjelovitog pogleda na društveno uređenje i cjelovitog programa o ustrojstvu zemlje u novoj državi

Dovršimo našu borbu ne samo protiv komunizma, već i borbu za novu i lepšu otadžbinu, u kojoj će nestati kobnog zla nenarodnog duha Jugoslavije, otadžbinu reda, rada, pravde, onu i onakvu koja će biti dostojna ovih naših žrtava, koje padoše za nju do današnjeg dana. Borimo se za otadžbinu, gdje će naš radnički i seljački narod imati svoja stvarna i potpuna prava, gdje će on sam povesti računa o svojoj sudbini, a ne više da ga vode kojekakve trbonje i probisvjeti. Naša je borba za novog čovjeka, za novo vreme, za novu otadžbinu.⁹⁶⁶

Četničko vodstvo nije imalo bilo šta da ponudi u odsustvu bilo kakvog iole zaokruženog pogleda na Kraljevinu Jugoslaviju kakva će biti po završetku rata u socijalno-političkom ustrojstvu. Ni u vojnom ni u političkom vodstvu nije postojala vizija takvog programa. Propagandnom aparatu je ostavljena jedina mogućnost da prežvakava dio Moljevićevog teksta *Homogena Srbija*. Zato se dvije godine nakon nastanka Moljevićevog memoranduma u avgustu 1943. godine doslovce prenose četiri poznata stava objavljena pod naslovom *Radnicima i službenicima - širom otadžbine*.⁹⁶⁷ Ta četiri stava iz *Homogene Srbije* Stevana Moljevića data su u javnom proglasu radnicima i službenicima širom otadžbine i glase:

Rad ima da bude osnov, cilj i smisao života svakog čoveka te da bude pravedno nagrađen prema kvalitetu i kvantitetu.

Kapital ima da bude sredstvo kojim će srpski narod da ostvaruje svoju istorisku misiju na polju narodne odbrane, narodne privrede i narodne kulture, te obezbedi svoj narodni opstanak, ali nosilac kapitala i kapitalizma ima da bude u prvom redu država.

I privatni kapital je narodna svojina, i ima da bude pod zaštitom, ali i pod nadzorom države, te da i on posluži dobru naroda i zajednice.

Država ima da stvori svakom svom državljaninu mogućnost rada i zarade, te da svakog osigura za slučaj bolesti, starosti i iznemoglosti.

966 Četnički letak o programu budućeg uređenja srpske države po završetku rata.

967 VII, Ča, k. 2, reg. br. 22/3.

*Sloboda ličnosti, lične inicijative i lične imovine ima biti svakom državljani-
nu obezbeđena zakonom: samo ta sloboda ne sme biti zloupotrebljavana i iskori-
šćavana ni na štetu drugog čoveka ili na štetu zajednice.*

Njihovi ideolozi su stalno očekivali da će narodne mase zasigurno tražiti radikalniji socijalno-politički program za budućnost. Tražiće i kritiku državne prošlosti. U jednoj od propagandnih instrukcija kažu da će te mase povjerovati onome koji ih bude pripremao politički i duhovno za nova vremena. U zahtjevima za novi program i kritiku prošlosti prednjači omladina. Tražilo se popularisanje osnovnih socijalno-političkih načela toga programa.

KRITIKA PROŠLOSTI U RAVNOGORSKOJ IZVEDBI

Za razliku od četničke organizacije, KPJ je promovisala strategiju NOB-a kao jedinstvo borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje i za pravedniji društveni poredak. Težište je na antifašističkoj oslobodilačkoj borbi uz otvaranje perspektive socijalnog oslobođenja. Široki narodni slojevi pozvani su u borbu protiv povratka na staro, za bolju budućnost i za vladavinu naroda. Smišljeno je aktivirana socijalna energija masa. I time se širio i jačao front borbe protiv okupatora i kvislina. Postepenom izgradnjom organa nove vlasti, od osnove do vrha piramide, socijalna komponenta borbe je dobijala jasnije državno-pravne oblike i bivala sve značajnija.

Poučeni negativnim stavom i političkim odnosom KPJ i NOP-a prema dotadnim režimima u zemlji, i tvorci direktiva od četničkih propagandista traže oštru kritiku prošlosti. Kažu da sve više treba isticati načela socijalne pravde za budućnost. Traže propagandu *borbe protiv starih političara* u trenutku kada su političari iz prijeratnih građanskih stranaka već zauzeli ključne pozicije u četničkom pokretu. Ističu neophodnost samokritike na vraćanje *žalostnih političkih prilika* onda kada su se te prilike, i prisustvom tih starih političara, uz ostalo, *ubacile i povampirile* u nacionalnom pokretu Mihailovića.

Svakovrsnom propagandnom aktivnošću treba istaći da je omladina baš ta koja je u današnje vreme podnela najveće žrtve, ali koja je vođena avanturistima i strancima, koji su mrzili njen narod i zločincima svake vrste. Tako je moguće omladinu privoleti da sa istim elanom učestvuje u nacionalnom četničkom pokretu.

Direktiva propisuje da četnička propaganda ističe da koren *svoga našeg zla leži u politici bivših jugoslovenskih režima*. Ovu kritiku, piše u Direktivi, prvi su ozbiljno započeli komunisti. *Zato su imali uspeha i privremeno zadobili poverenje masa. Naša propaganda treba objaviti borbu protiv starih političara, koji će se truditi da se ubace u nacionalni pokret da bi povampirili bivše naše žaloste političke prilike, dok bi vraćanje tih političkih prilika bilo katastrofalno po naš narod i našu sutrašnjicu. Stoga je neophodnost samokritike i čišćenja nacionalnog pokreta očigledna. Ona treba da ide uporedo sa antikomunističkim programom.*

Formirana je petočlana komisija za izradu socijalno-političkog programa. Program je trebalo da bude podjednako upotrebljiv i u novoj državi nakon rata, i u propagandi u toku rata. Njegova izrada je trebalo da parira onom koji su komunisti formulisali na početku svoje borbe. U tom slučaju bi se mogao iskoristiti i za to da odagna bojazan četničkog vodstva da mase mogu radikalizovati svoje zahtjeve za otvaranjem bliske perspektive u neposrednoj predstojećoj budućnosti. Tom radikalizacijom ne bi se izvršila samo kritika prošlosti. Više od puke kritike mogle bi tražiti primjenu posve novog programa u ustrojstvu zemlje i njenom društvenom uređenju. U Dražinom okruženju je evidentan strah da će te mase povjerovati onome ko ih prije politički i duhovno pripremi za predstojeća nova vremena koja nadolaze. Posebno su strahovali da su to već, na odgovarajući način, učinili komunisti i NOP.

Zato su odlučili da se izvrši kritika prošlosti.

Na socijalno-političkom planu nisu mogli, ni u usvojenom programu ni u instrukcijama, ponuditi nešto ozbiljnije čime bi zaokupili pažnju i interes ljudi. Zato su odlučili da formiraju petočlanu komisiju koja će pripremiti taj program. To je posebno aktuelizovao Kongres u selu Ba u januaru 1944.

NAPADI NA NOPOVSKU VIZIJU BUDUĆNOSTI

Odbor stručnjaka nije izvršio postavljeni zadatak. Opet su, kao i do tada, odložena rješenja *svih aspekata društvenog, socijalnog i ekonomskog karaktera buduće federativne Jugoslavije*. Ono što nisu uradili stručnjaci nadoknadiće propaganda. Ako nije u stanju da predloži poželjna rješenja može osporiti i diskreditovati programe partizanskog pokreta. Kako je ona to uradila?

Na letak u kojem se govori o partizanskim viđenjima neposredne budućnosti naroda i zemlje nakon završetka rata slijedio je četnički odgovor pod naslovom *Komunistički raj*. Pisan je u *Slobodnim srpskim planinama*. Moto je *Ko još želi komunistički raj neka požuri*, a upozorenje: *Jadni narode srpski, zar još ne uviđaš čemu te vode komunisti? Zar ne uviđaš da je komunistički raj - tvoja sigurna smrt?*

Komunistički agitatori, kaže se u ovom četničkom glasilu, *govore narodu da se bore za nešto novo - bolje, za raj - kako su govorili neuki i zatucani komesari, a sami ne znaju zašto se bore i šta hoće... Čuli su da treba da se bore i otpočesu borbu, ali borbu protiv srpskog naroda. Povedoše borbu za ostvarenje raja, ma nema danas raja, a komunisti rekoše da će ga oni stvoriti.*

Nisu u tim glasilima rijetke ni priče u kojima se Srbi boreći u partizanskim redovima uvjeravaju kako se partizani bore protiv Srba. Mnogo puta u konstrukcijama. Česti su pokušaji raskrinkavanja agitacije i propagande suprotnog partizanskog tabora. Kao krunski dokaz navodnom komunističkom raj

uzeta je priča jedne siromašne žene sa Korduna, koja je, navodno, po nagovoru komunističara pošla da traži obećanu zemlju, a našla je pakao još gori od pakla.

Ta siromašna žena priča kako je još na su. Jovana krenula iz sela, a rekli su joj da će se poslije dva dana vratiti. A od dva dana stvorilo se tri mjeseca. Nigdje nisu dvije noći prenoćili. Stalno nam kažu: Hajte još samo do ovog mjesta, pa onda opet do ovoga i tako ja sa moje petero djece ugledah i Prozor. U putu sa nama loše postupali; ako smo imali nešto za jelo, otimali su od nas. O nama niko nije vodio računa. Pustili su nas na milost i nemilost. Snijeg, studen, kako je ići preko bosanskih planina, golo i boso, ali partizani ne popuštaju. Nisu nam nika-ko dali da se vratimo kući. Silan se svijet bio slegao. Ja mislim, kaže jedna sirota da nas je bilo 40.000 sve žena, djece i staraca. Sve su to partizani sobom gonili. Kad smo došli do Prozora, onda nam rekoše: 'Neka svak ide kuda zna, sa nama nemate ništa'. I šta će jadni narod. Okrenuli smo se nazad svojim kućama, pa nek nas ubije ko god hoće. Isli smo preko planine. Nigdje ništa jesti, glad, golotinja, plač djece, jauk i piska uz cijeli svijet. Vjeruj mi, brate moj, da sam svojim očima vidjela od Prozora do Grahova najmanje 5.000 mrtvih ljudi. Imala sam petero djece, a evo vidiš sad imam samo ovo jedino i ono će skoro da umre od gladi. Brate, strašno je, bolje da ti ne pričam.

Zaključak letka: *Eto komunističkog raja. Eto to je izgleda taj komunistički raj koji su obećali narodu.*

Publikovanje ovakvih priča bilo je sračunato na odvratanje naroda, posebno Srba, od partizana. Nevažna je pri tome snaga argumenta. Činjenice su nebitne. Leci su fabrikovani, ali istina za njih nije ono što bi bio moralni kodeks pisane riječi. Polazili su od toga da je sve dopušteno: izmišljati, podmetati, omraziti protivnika, a kozmetički našminkati ono što se iznosi iz vlastitih redova. Jedan od takvih letaka štampan je pod naslovom *Da li pobeđuje sunce ili mrak?* Dat je u obliku međusobno isključivih tvrdnji o četničkom i partizanskom pokretu. Evo kako:

Četnički pokret je javan, otvoren, jasan. Partizanski pokret je podzemni, tajan, mračan. Četničke vođe poznate su svima i svakome, partizanske vođe se kriju. Ni u vrhovnom vođstvu niko ne zna ko mu je pravi gospodar, jer oni koji naređuju i govore nisu ni vođe ni gospodari, moraju slepo izvršavati naloge nepoznatih. Politički komesari poznaju samo onog ko njima daje zapovesti. Onog ko njihovom starešini zapoveda ne poznaje niko. Ako slučajno sazna, kažnjava se smrću. Četnički vođe stoje vazda na biljezi, spremni da izađu pred narod i snose odgovornost za svoja dela. Partizanske vođe nisu odgovorne nikome, kriju se pod lažnim imenima.

Četnici se bore za najbolji božji dar na svetu - za slobodu. O lijepa, o draga, o slatka slobodo. Dar u kom sva blaga Višnji nam je do. Partizani se bore za crno ropstvo. U partizanskom komunističkom carstvu vlada nekolčina tirana, a sav narod robuje, kao u doba egipatskih faraona.

Četnici rade na stvaranju nove države u kojoj će biti slobodan seljak, zadovoljan i poštovan radnik, miran i srećan građanin u pravednoj raspodeli svih

dobara. Partizani rade na izgradnji jedne države u kojoj ne smije da bude lične svojine, u kojoj čovek neće imati ni svoje kućice, svoje njive, ni bašte ni vinograda, nego bi sve to moralo da bude svojina države, kojom vlada nekoliko nepoznatih stranih nasilnika, koji bi tada delili svakom milostinju.

Četnike vode narodni ljudi, kojima na srcu leži dobro naroda. Partizane vode pokvarena, propala gospoda, propali političari, nedovršeni daci, koji nikada nisu valjali ni sebi ni drugima a evidentirani su lopovi i zločinci.

Četnicima vazda lebdi pred očima slika mladog Kralja, seljačkog potomka, koji nam je najveća garancija za sretnu i naprednu budućnost. Partizani uvlače među nas nauku tuđina, Jevrejina Marksa i međunarodnih propalica komunističara, kojima nije stalo do doma i otadžbine.

Ako zapitate četnike borce da li bi ostavili četničke redove i vratili se svojim kućama, dobićete odgovor: 'Ni jedan, nikada'. Ako to isto upitate partizane, dobićete odgovor: 'Svi. Odmah!' 'Osim političkih komesara, koji su za biblijsku zdelu sočiva - za prividnu vlast nad svojim bratom, prodali svoju čast i svoj obraz.'

Tako bi, po ovom letku, trebalo da izgledaju četnici i partizani države i njihovo uređenje nakon Drugog svjetskog rata. Letku, naravno, ne nedostaje udarna zaključna poruka. Ona glasi: *Kao što mrak ustakne pred prvim sunčanim zracima, tako se partizanski pokret rastapa, kopni i nestaje pred žarkim sunčanim zrakama četničkog pokreta.*

Mnogi leci počinju i završavaju *S verom u Boga - za Kralja i otadžbinu!* ili *Samo sloga Srbina spasava*. Na jednom je nacrtano četiri S i postavljeno pitanje: *Srbine! Znaš li šta znače ova četiri slova? Samo sloga Srbina spasava! To je narod izrekao na osnovu iskustva iz svoje prošlosti. A neki nenarodni ljudi danas govore da je spas Srbina u neslozi i cijepanju, u partizanstvu. Zamislite snagu od sedam miliona Srba kad bi se složili u dobru! Šta si Ti učinio da se složite? Pomozi Bože - da se Srbi slože!*

Za razliku od partizana koji bježe iz svojih jedinica, po letku nikada ni jedan borac ne ostavlja četničke redove. Da to, ipak, nije tako može se vidjeti iz primjera mnogih drugih letaka i proglašavanja protiv prebjega u partizane i sračunatih na pridobijanje novih boraca: *Požurite braćo u redove naše!*

Letak kao najmasovnije i najčešće, tehnički najjednostavnije, glasilo donosi stihove: *A kad vam četnik uđe u trag! neće vam biti ko srna blad! jer četnik moli dok nekog volit! i kada jednom molit prestane! Teško onome sa suprotne strane. U dnu je parola: Brže braćo u redove naše. U skladu s njenim sadržajem Poruka Srbima Bosne i Hercegovine objavljuje: Konac rata se bliži. U zimu već ste ušli. Sneg je već počeo da pada. Ali kao da vas je i on hteo prethodno samo opomenuti: da se trgnete, da se porazmislite, pa je samo olako malo zapršio... I već čitavi mesec dana nestrpljivo čeka na Vašu odluku. On vam poručuje i kaže: .Požurite tamo gde vam je mesto i gde će vam biti mnogo sigurnije i bolje, jer kad se ja spustim na polje, gore i dubrave nećete moći umaći Vašim čuvarima koji će Vas na onim daskama obilaziti i čuvati da im koji ne umakne! A može Vam se desiti i nešto*

drugo. Ali, o tome govorićemo kada se malo više budete opametili, jer sada mnogi od vas, a naročito mladi proleter, nisu svesni ove nastupajuće zime, jer ne pada sneg da pomori svet, već svaka zverka svoj trag da pokaže.

IZNEVJERENA OČEKIVANJA SLIKE BUDUĆE DRŽAVE Nejasne predstave o unutrašnjem razvoju zemlje

Nosioci propagandne djelatnosti su shvatili da narod traži objašnjenja o budućoj, poslijeratnoj vlasti. Kakvo će biti to novo uređenje? Umjesto odgovora, propaganda sugerise da će se to vidjeti nakon rata kada će se prepustiti da narod odluči svojom voljom. Ali se ni to nije moglo odlagati u beskraj. Dražino vodstvo nije imalo jasne predstave o unutrašnjem razvoju buduće države. Ono nije formulisalo ni svoj program u tom pogledu. Ni njegova propaganda, stoga, nije pružala poželjne odgovore svojim korisnicima. Jedino je mogla da vrti u krugu samo natuknice iz projekata, novinskih priloga i propagandnih instrukcija u autorstvu Stevana Moljevića, koji je i sam bio svjestan zaostajanja ravnogorskog pokreta u odnosu na partizanski u tom pogledu. Zato su i glasila u obradi tih tema bila šuplja i prazna, sa naslaganim opštim pogledima nejasnim i onima koji ih kreiraju.

Potrajalo je to do četvrte ratne godine. Već su zategnuti odnosi četničkog pokreta sa Britancima. Vojne misije su napuštale štabove njegovih jedinica. Inostrana propaganda je okretala leđa Mihailoviću, kada je on u drugoj polovini 1944. formirao Odbor stručnjaka. Dao mu je zadatak da razmotri i predloži rješenja svih aspekata društvenog, socijalnog i ekonomskog karaktera buduće federativne Jugoslavije u kojoj se kao nacije priznaju samo Srbi, Hrvati i Slovenci.⁹⁶⁸ Taj odbor je načelniku štaba vrhovne komande 22. avgusta 1944. dostavio izvještaj o svom razgovoru sa američkim poručnikom Džordžom Misulinom (George Musulin). Misulin se spustio padobranom zajedno sa brigadrom Armstrongom (C.D. Armstrong) i potpukovnikom Sajcom (Albert B. Seitz) krajem septembra 1943. Štab Mihailovića je napustio krajem maja 1944. sa oficirima britanskih misija. U Jugoslaviju je ponovo došao 2. avgusta 1944. spustivši se padobranom, navodno, radi rukovođenja organizacijom evakuacije američkih avijatičara.⁹⁶⁹

Osimo o karakteru misije razgovor sa Misulinom je vođen i o situaciji Pokreta u inostranstvu i o četničkoj propagandi u zemljama antihitlerovske koalicije.

Misulin je rekao, kako izvještavaju članovi Dražinog odbora, da je do sadašnje situacije ravnogorskog pokreta u inostranstvu došlo ne samo zbog pritiska koji Sovjeti vrše na Englesku već i zbog izvanredno jake i organizovane

partizanske propagande. Sa Vaše strane, međutim, nije bilo ništa učinjeno da se ova propaganda parira. Pored svega danas je situacija znatno izmjenjena u našu korist. Mnogi ljudi u S.A.D.-u uviđaju da se pomaganjem Titovog pokreta ide ka boljševizaciji celog Balkana i da je Engleska politika u ovom pitanju bila pogrešna. Napomenuo je da se u poslednje vreme to mišljenje naročito širi među američkim senatorima, koji su, kao što je poznato, politički vrlo uticajni. Ima i dosta Engleza, koji dele ovo mišljenje, ali taj proces kod njih ide sporije. Njihovo mišljenje može se intenzivnije promeniti sa evolucijom prilika na terenu. Po mišljenju G. M. (Misulina), Englezi su računali s tim da će naš pokret biti likvidiran. Partizani su polagali velike nade na njihovu ofanzivu kod Toplice i trebalo je da Stojan Pribičević dođe tamo da bi slao dopise o operacijama za zauzimanje Srbije. Poraz komunista u Toplici promenio je kod Engleza mišljenje o snazi našeg Pokreta, naročito zato što je ovaj uspeh izvojevan bez Nemaca i Bugara.

Članovi Odbora izvještavaju Mihailovića i o drugom razlogu zbog koga je došlo do poboljšanja naše situacije u inostranstvu. Taj razlog se nalazi u prikupljanju palih američkih avijatičara i njihovom vraćanju u američke komande. Partizanska propaganda je tvrdila da četnici iz srušenih aviona pale američke avijatičare ili ubijaju ili predaju Nemcima. Njihovo vraćanje pokazuje da su ova tvrdjenja bila netačna na jedan način koji se nikakvom propagandom ne da opovrgnuti. M. G. kaže da je repatriranje dvanaest Rusa koje je on učinio napravilo dobar utisak, i da bi bilo korisno, ako ih još ima na našem terenu da se oni sakupe i otprate u inostranstvo.

Dr. Slavko Stojković u svojstvu člana Odbora stručnjaka upitao je Musulina da li su Englezi svesni toga da partizani upotrebljavaju oružje koje im oni daju isključivo u cilju vođenja građanskog rata. Odgovorio mi je da misli da to Englezima postaje sve jasnije. U poslednje vreme engleski oficiri za vezu su konstatovali da partizani poslatu oružje i materijal zakopavaju. Iz toga su Englezi izvukli dva zaključka: 1. da partizani imaju više oružja nego ljudi koje bi mogli neposredno naoružati; 2. da partizani ne upotrebljavaju sve oružje koje im se daje za borbu protiv Nemaca već da ga čuvaju za posleratno doba kada bi ga eventualno upotrebili za vođenje građanskog rata. Iz ovoga razloga, tvrdi G. M., partizanima u Sandžaku nije u poslednje vreme dostavljeno oružje već samo namirnice. U vezi sa ovim trebalo bi prikupiti radi naše propagande u inostranstvu tačne podatke o količini oružja i municije koji su nađeni zakopani na terenima osvojenim od komunista.

Razgovor Odbora stručnjaka sa poručnikom Misulinom obavljen je, približno, u vrijeme kada se u novoj ulozi oglosio Živko Topalović, predsjednik četničkog CNK. On je napustio jugoslovensku teritoriju posljednjeg dana mjeseca maja 1944. i u Italiji pripremio svoj Memorandum namijenjen savezničkim vladama.⁹⁷⁰ Sačinio ga je o stanju u Jugoslaviji i otpremio 4. avgusta

968 VII, Ča, k. 20, reg. br. 13/6.

969 VII, Ča, k. 20, reg. br. 13/6.

970 VII, Ča, k. 14, reg. br. 29/1

te godine. I taj se dokument, poput razgovora s Misulinom, dotiče oružja koje saveznici u vidu pomoći isporučuju partizanima.

Veliki saveznici su poslali obrnutim putem - piše Ž. Topalović u spomenutom Memorandumu. Oni su priznali Tita, ali se nisu starali da i Mihailoviću dadnu nužne preduslove za uspješnu borbu, već su ga odbacili i dali veliku jednostranu pomoć Titu. Njemu su pre dali ogromnu količinu italijanskog oružja, a zatim mu vršili veliku liferaciju oružja. Sav saveznički propagandni aparat stavio se na stranu Tita: rezultat ogromno pojačanje građanskog rata i katastrofalno smanjenje borbene snage protiv okupatora. Ovo je stanje koje sam ostavio u zemlji kad sam ovamo krenuo.

U propagandne svrhe zlorabljene su ogromne količine oružja koje se Titu liferuju od zapadnih saveznika ali da se to oružje ne upotrebljava u prave svrhe: protiv njemačkog okupatora nego jedino protiv četnika. Partizani, štaviše, dio te opreme i ne koriste nego kriju i zakopavaju, čuvajući je za postizanje partijskih ciljeva. Na tome je zasnovana česta manipulacija: više puta, kroz duže vrijeme, obznanjeno je da su saveznici obustavili isporuku oružja partizanima i da im je ukinuta svaka saveznička pomoć. Uvjerljivosti radi, to će se stavljati u usta i Mak Daulu kao šefu američke vojne misije. Time su zavaravani oni kojima je ta propaganda namijenjena: da se saveznici ponovo vraćaju svojim starim štićenima. Najčešće vojni misionari nisu tako govorili. Poneki od njih koji su i mogli to iskazati nisu time tumačili zvaničnu politiku vlade svoje zemlje ni saveznika.

Odbor stručnjaka je uskratio četničko vodstvo za svoje prijedloge rješenja budućeg karaktera federativne Jugoslavije. Umjesto izvještaja sa tim rješenjima dostavio je opširnu informaciju o svom razgovoru sa američkim poručnikom Džordžom Misulinom. Njegove ocjene u interpretaciji Odbora stručnjaka liče na pripovijedanje bajke: što je babi milo, to joj se i snilo. U tom svjetlu su Draža i vojno-politički rukovodioci oko njega zasipani tih dana i mjeseci i drugim izvještajima iz zemlje i inostranstva. Najprije od Živka Topalovića⁹⁷¹ zatim i od grupe delegata CNK koje je Mihailović uputio u Italiju da kod savezničke vojne komande i političkih predstavnika britanske i američke vlade obezbijede ravnopravan tretman Mihailovića i NOP-a. Grupu su sačinjavali Adam Pribičević, Vladimir Belajčić, Ivan Kovač, Radoje Vukčević i major Zvonko Vučković.

Koliko se otvara pitanje da li su svi iz stranih vojnih misija tumačili zvaničnu politiku svoje vlade, toliko je u pitanju štošta od svega čime Dražini politički predstavnici u svojim analizama i izvještajima sugerišu ravnogorskom vodstvu kao proizvod ocjena britanske ili američke strane i njihovih izaslanika. Neki od njihovih nalaza su mogli da posluže u propagandne svrhe, doduše prolazne i neutemeljene, ali upotrebljive u trenutku kada se oglase.

971 Dok. br. 5, 108 i 139.

U tu svrhu je izdašno eksploatisan i američki pukovnik Robert Mak Daul (Robert H. McDowell). On se 26. avgusta 1944. spustio padobranom i u Dražinom štabu imao status šefa američke vojne misije.⁹⁷² Sa njim su još došli kapetan Milidragović, poručnik Elsvort Kramer (Ellsworth Kramer), podoficir Rajačić i jedan radio-telegrafista. Mak Daulovoj grupi se kasnije pridružio i Nikola Lalić, a Kramer je boravio u Štabu Rasinsko-topličke grupe korpusa kod Keserovića.⁹⁷³

Kad je stigao šef američke vojne misije u Dražin štab nastao je letak - službeno saopštenje Vrhovne komande JVUO. U njemu je riječ o Mak Daulu. O njegovom dolasku Mihailović je depešom obavijestio sve potčinjene 6. septembra 1944. godine.⁹⁷⁴ Dokumentat je bez datuma ali se po depeši može pretpostaviti da je objavljen početkom septembra mjeseca. *Šef američke misije kod Vrhovne komande Kraljevske Jugoslovenske vojske u otadžbini pukovnik Mak Daul službeno je saopštio sledeće:*

- 1) *Partizanima u Jugoslaviji je ukinuta svaka saveznička pomoć, jer je nisu upotrebili protivu okupatora već za postizavanje svojih partiskih ciljeva;*
- 2) *U Kraljevini Jugoslaviji uskoro iskrcaće se samo Američke trupe, koje će omogućiti narodu da bez ičijeg pritiska izrazi svoja demokratska načela;*
- 3) *Saveznici su doneli rešenje da se odmah razoružaju i raspuste partizanski odredi u Francuskoj i Italiji, a da oružane snage mogu biti samo redovna vojska.*

Draža je naročito insistirao na razoružavanju i raspuštanju partizanskih odreda. On 7. novembra 1944. godine naređuje: *Iskoristite u propagandne svrhe vest radio Londona da su Saveznici u Grčkoj raspustili partizanske odrede, pošto pod komandom jednog savezničkog generala formiraju redovnu vojsku.* Valjda je mislio da ni u Jugoslaviji ne treba da opstanu partizanski odredi, da je toj zemlji potrebna redovna vojska pod komandom jednog - generala, makar i savezničkog.

Šta je donio Svetosavski kongres 1944. godine

SELO BA NASPRAM JAJCA

Neposredno pred zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, polovinom novembra 1943. godine, do izbjegličke vlade je stigla vijest da su se sve opozicione poli-

972 Dok. br. 52 i 60, knj. 4.

973 Dok. str. 147, knj. 4.

974 Letak je u Arhivu VII, Ču, k. 16, reg. br. 15/2.

tičke partije prijeratne Jugoslavije udružile, među njima i socijalisti. Vlada je doznala da su sve one pristajale uz JVUO. Na britansku propagandu je svalje- doznala da su sve one pristajale uz JVUO. Na britansku propagandu je svalje- na krivica što tom udruživanju nisu pristupili i svi Hrvati neuključivši ustaše. Vladi je dostavljena i zvanična informacija o tome datirana 12. decembra 1943. godine. Operisalo se i sa formiranjem Izvršnog komiteta Centralnog nacionalnog komiteta, iako je taj komitet osnovan još 1941. godine. Da se organizuju političke ličnosti iz prijeratnih stranaka zasluga pripada Mihailo- vici. On je time htio da proširi političku osnovu svoga pokreta. Računao je, osim toga, da se približava čas početka borbe *od presudnog istorijskog karaktera*. Ta je borba odlagana od početka ustanka i neprestano taj početak bio vezan za savezničku invaziju. Tu invaziju je očekivao u proljeće 1944. godine. I dalje je ostalo na snazi važeće pravilo da se JVUO sačuvaju od *preuranjenih akcija*. Vrijeme do toga očekivanog proljeća i iskravanja saveznika na Balkan iskori- stiče se za lokalne tajne sporazume sklopljene sa njemačkim okupacionim for- macijama, kvislinškim režimima i komandantima za udruženu borbu protiv komunista. U osnovi te inicijative u vezi sa udruživanjem opozicionih partija je namjera da se, naspram AVNOJ-a, stvori političko tijelo koje će donijeti politički program za najširu jugoslovensku akciju, ali koje će ofanzivnije kre- nuti u određene mjere i aktivnosti u svjetskim razmjerama.

Sve te akcije i inicijative su došle sa velikim zakašnjenjem. Događaji i unu- tar zemlje i na međunarodnom planu su ubrzano odmicali ispred tih njihov- vih aktivnosti, ne samo Mihailovića i udruženih opozicionih stranaka nego i predsjednika izbjegličke vlade Božidara Purića. Slobodan Branković piše kako je Purić tek u februaru 1944. godine podsjećao kraljicu Mariju kako je nakon kapitulacije Italije *ceo zvaničan svet bio oduševljen Titom*. On je savjetovao da kralj Petar obavezno ode kod Tita ukoliko ima namjeru da sačuva krunu i pri- jesto.⁹⁷⁵ Zbog toga su mnogi spomenutu Dražinu i Purićevu inicijativu una- prijed shvatali kao nastojanje da se spasava propala stvar, premda je u vodstvu ravnogoraca, pa i kod Draže lično, te kod mnogih političara, još postojalo uvjerenje da se nada i realni izgledi sačuvaju ostvarivanjem tih inicijativa. Za njihovu realizaciju i ravnogorsko vodstvo i Purićeva vlada su htjeli da vojne slabosti svoga pokreta nadomjeste političkom potporom na što široj osnovi. Povezivanje sa uglednijim ljudima iz javnog života donosilo je političko ri- valstvo, bitno različite pristupe i gledanje na moguća rješenja. Produbljene su i odranije postojeće razlike između oficira i političara, kao i jaz između Mihailovića i Dragiša Vasića. Različiti interesi među političkim ličnostima iz građanskih stranaka izražavani su i time što su oni predstavljali sami sebe ili vrlo uske grupe ljudi bez ikakve podloge u vojnoj snazi.

Da se saveze, organizuje i održi skup koji bi okupio iole impozantniji broj delegata sa područja izvan onih u kojima su djelovali centri ravnogorskog

pokreta odlučujuće su doprinijeli i pomogli četničko-njemački sporazumi. Kako je njemački okupator znao za Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, ali nije bio u stanju da preduzme bilo šta čime bi spriječio njegovo održavanje, tako je znao i za sazivanje i održavanje Svetosavskog kongresa u selu Ba dva mjeseca nakon jajačkog skupa, ali je blagonaklono odškrinuo vrata za kretanje i dolazak delegata na taj skup.

Kongres je održan od 25. do 28. januara 1944. godine u selu Ba pod Suvo- borom u neposrednoj blizini Dražinog štaba na Ravnoj gori. U četničkoj prop- agandi je do tada veoma mnogo upotrebljavana floskula *U slobodnim srpskim planinama*. Takve potpise nosi najveći broj letaka i proglašenja obznajenih u okviru te propagande. Kratko vrijeme pred taj skup za tu propagandu je pro- nađena konjunkturnija četnička terminologija - *U slobodnim jugoslovenskim planinama*. U tim *jugoslovenskim slobodnim planinama* održan je i taj kongres na dan Svetog Save, u vrijeme velikog srpskog praznika, po čemu je poznat još i kao *Svetosavski kongres*. Osim svetosavskim kongres je nazvan i narodnim. Različiti su podaci o broju prisutnih delegata: 274, i *preko 300*, predstavnika četnika, komandanata i političara, iz CNK i Beogradskog četničkog komite- ta. Građanske stranke su predstavljali: dr. Živko Topalović (vođa socijalista), Adam Pribičević (Demokratska stranka), Mustafa Mulalić, bosanski muslim- man i prijeratni narodni poslanik, inž. Vladimir Predavec (HSS), sin pokoj- nog Josipa Predaveca, Anton Krejči, izbjeglica iz Maribora, takođe bivši nar- odni poslanik, Velimir Jojić, raniji narodni poslanik iz Demokratske stranke iz Andrijevici, Dimitrije Lazarević, član Glavnog odbora Radikalne stranke, a uz njih i američki kapetan član savezničke misije Valter Mansfield.

Razdor je još početka nastao između političara iz vrha pokreta i političara iz stranaka. Od vođa iz CNK i Beogradskog komiteta obrazovao se tabor koji je osporavao pravo predstavnicima stranaka da sudjeluju u radu kongresa. Organizacioni komitet sastavljen je od dr. Živka Topalovića (predsjednik), te Dragiša Vasića i dr. Stevana Moljevića. Topalović je dobio funkciju predsjed- davajućeg kongresom, Draža ga je ustoličio savladavši prethodno veliki otpor političara iz vrha pokreta. Kažu da je on očekivao od Topalovića korist na međunarodnom planu jer je bio vođa Socijalističke stranke i imao poznanstva sa članovima britanskog parlamenta, posebno laburistima i Klimentom Atli- jem kao čelnom ličnošću Laburističke partije u Velikoj Britaniji. Uzdizanjem Topalovića Draža je istovremeno postigao da svoj sukob sa Dragišom Vasi- ćem, koga su zvali još i *srpskim Hemingvejem*, prevaziđe tako što će ga još više udaljiti u stranu. Prvoborci pokreta, s njima i delegati četničke omladinske organizacije tzv. *štab 501 ravnogorske omladine*, protivili su se da pridošlice, usto drugorazredni političari, članovi građanskih stranaka zaposjednu vodstvo pokreta. U tim političarima su vidjeli prvu smetnju poslijeratnog napretka.

Kongres je otvorio Dragiša Vasić. Na početku je Draža dao izjavu kao riječ komandanta JVUO ali i kao vojni ministar u izbjegličkoj vladi. Zatim su s referatima nastupili Stevan Moljević, Živko Topalović i drugi.

⁹⁷⁵ Slobodan Branković, *Svetosavska socijalistička federativna monarhija*, Duga, Beograd, avgust, 1991.

Najvažniji zaključak kongresa bio je o osnivanju Jugoslovenske demokratske narodne zajednice (JDNZ) Topalovićev referat o programu JDNZ, odluke i Rezolucija značili su stanovite nove poglede i ideje u vezi sa odnosom četničkog pokreta prema uređenju Jugoslavije u budućnosti. O radu kongresa objavljena je brošura u čijem predgovoru je nagoviješteno kako će o tome biti objavljena i posebna knjiga.

ŠTA JE REČENO U REFERATU I KONGRESNOJ REZOLUCIJI

Na AVNOJ i njegove odluke, pa i na strategijsku usmjerenost Saveznika nakon sastanka *velike trojice* u Teheranu, izbjeglička vlada, vodstvo ravnogorskog pokreta zajedno sa predstavnicima doratnih političkih stranaka, uzvratili su sazivanjem svoga kongresa. Taj kongres, poznat po tome što je sazvan u selu Ba i što je nazvan i svetosavskim, pokušao je da olakša četničku poziciju koju su dotle u zemlji obilježavale dvije kapitalne slabosti: prvo, bila je velikosrpski orijentisana od početka. Zbog toga nije mogla računati ni na kakvu podršku u redovima pripadnika ostalih, posebno nesrpskih naroda u zemlji, izuzev u Crnoj Gori. Druga slabost ravnogorske pozicije širom zemlje ispoljavala se u rasprostranjenosti kolaboraciji četničkog pokreta i kvislinškim vojnim formacijama i vlastima. Stoga su neposredno nakon Kongresa organizovani narodni zborovi sa osnovnim ciljem da se narod u najširem mogućem smislu obavijesti o tom skupu i zaključcima što su doneseni na njemu.⁹⁷⁶

No, najprije o Kongresu, onome što mu je neposredno prethodilo, te o njegovom toku krajem januara 1944. godine.

Vijesti o novoj Jugoslaviji eksponirane su senzacionalistički u svjetskoj javnosti. Izbjeglička, Purićeva vlada u Londonu, i *Titova vlada* u zemlji, dva su međusobna suprotstavljena subjekta identifikacije Jugoslavije. Nastupio je period paralelizma vlada. Saveznici su nastojali da politikom kompromisa pronađu rješenja *jugoslovenskog problema*. Reakcije onih koji su bili direktno pogođeni avnojskim činom bile su oštre. Emigrantska vlada i sukobljene strane u zemlji reagovala su čak i nekontrolisano, pa i politički samokompromitujuće. Predsjednik Božidar Purić je pokušavao da diskredituje partizane i

njihove akte kao terorističke. Time je na sebe navukao kritiku i savezničkih predstavnika i pojedinih dobronamjernih građanskih političara, naročito Slobodana Jovanovića.

Vlada u izbjeglištvu je bila upoznata da su se sredinom novembra 1943. godine sve opozicione partije udružile, uključujući i socijaliste. Stale su uz JVUO. Draža je uvjeravao Purića da bi mu prišli i svi Hrvati, osim ustaša, da nije britanske propagande. Predsjednik te vlade je 12. XII 1943. upoznat da je obrazovan Izvršni odbor Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) koji postoji od avgusta 1941. Bio je to pokušaj Mihailovića da okupi političke ličnosti iz stranaka, proširi političku osnovu četničkog pokreta u smjeru pragmatičnije politike izbjegličke vlade. Četnička borba protiv okupatora je i dalje odlagana za proljeće 1944. To je opet značilo za vrijeme očekivane savezničke invazije. Do tada je trebalo da se JVUO sačuva od *preuranjenih akcija*, iskoriste lokalni tajni sporazumi sa njemačkim komandantima, za zajedničku borbu protiv komunista. Trebalo je stvoriti nešto kao protutežu AVNOJ-u, organizovati političku akciju u jugoslovenskim razmjerama i na svjetskoj sceni.

Božidar Purić kao predsjednik izbjegličke vlade, tako i njegov vojni ministar u Dražinom licu, kasnili su za događajima. U takvoj atmosferi Purićeva i Mihailovićeva inicijativa svodila se na pokušaj spasavanja propale stvari, mada vođa četnika i prozapadno orijentisani političari nisu gubili nadu u uspjeh.

Po Purićevim uputama Dražino vodstvo je htjelo da se poveže sa što uglednijim ljudima iz javnog života. Vojne slabosti bi se, kako je računao, prevazišle političkom potporom na široj osnovi. Pri tome je dolazilo do surevnjivosti i sukobljavanja između političara i oficira u Dražinom štabu, pa i između Draže i Dragiša Vasića. Političke ličnosti iz građanskih stranaka za svoje aktiviranje pretpostavljale su vojnu snagu, pogotovo onu čiji je komandant član izbjegličke vlade, ali ni u tome im nisu bili podudarni interesi.

U četničkoj propagandnoj terminologiji skup u selu Ba održan je u slobodnim srpskim, odnosno u slobodnim jugoslovenskim planinama, od 25. do 28. januara 1944. godine. Skup je nazvan kongresom, isto narodnim i svetosavskim, jer je to vrijeme srpskog praznika svetog Save. Okupilo se oko 274, po nekima i preko 300 delegata: predstavnika četnika, komandanata i političara, iz CNK i Beogradskog komiteta, građanskih stranaka. Odmah su iskazana neslaganja između političara u vrhu četničkog pokreta i političara iz stranaka. Vođe iz CNK i Beogradskog četničkog komiteta protivili su se sudjelovanju predstavnika stranaka na kongresu. Organizacioni komitet činili su Živko Topalović, kao predsjednik, Dragiša Vasić i dr. Stevan Moljević. Otpočela je i borba za vodeću ulogu. Dražin lični sukob sa Vasićem poslužio je vođi ravnogoraca da *srpskog Hemingveja*, kako su ga nazvali, potisne u stranu. Tome se usprotivio Topalović premda mu je to išlo u prilog. Četnički prvoborci u pokretu nisu se mirili s tim da pridošlice iz stranke kao *drugorazredni političari* zaposjednu čelne pozicije. U tome su prednjačili delegati četničke omladinske organizacije *štab 501 ravnogorske omladine*.

976 *Kongres u Ba o AVNOJ-u u Jajcu*. Naspram avnojskih odluka u Jajcu o kralju Petru, kongres u selu Ba utvrđuje da je kralj Petar narodni kralj po ustavu i zakonima Jugoslavije i smatra da je on obavezan na vršenje kraljevske dužnosti. Stoga kongres odlučno protestuje protiv poznate odluke *ustatko-komunističke manjine, koja je u težnji da nametne svoje prevratničke ideje i ostvari politiku vršenog čina zloupotrebom narodne volje i prejudiciranjem narodne volje*.

Kongres se služio istom leksikom kao i četnička propaganda – *ustatko-komunistička banda, primjerice. NOP je nazvao komunističkom akcijom koja ruši ustavni poredak i koja izaziva građanski rat, slabi otpor snaga naroda protiv okupatora. Ta stranka vrši nasilno mobilisanje naroda i u svoje redove prima ratne zločince.*

Bilo kako bilo, najznačajniji zaključak je osnivanje JDNZ-a - Jugoslovenske demokratske narodne zajednice. Topalovićev referat i Rezolucija trebalo je da inoviraju koncept pokreta i uređenja Jugoslavije u budućnosti. O radu kongresa objavljena je i brošura Izvršnog odbora Nacionalnog komiteta KJ. U njenom predgovoru se kaže da će o tome biti objavljena i knjiga, a odbor se predstavio kao vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta.

I kongres i program JDNZ-a su se izjasnili protiv obnavljanja starog oblika Jugoslavije i za pretvaranje starog državnog ustrojstva u federativnu zajednicu. Zajedno sa hrvatskim i slovenačkim na bazi etničkih cjelina, sa samoupravama u njenim okvirima. Da bi se u budućnosti Jugoslavija izgradila bez kriza potrebno je osloboditi se zablude nikle iz tradicije homogene Srbije o njenom uređenju kao centralističke države. Ne vještačka nacionalna većina, nasilje državnog centralizma da bi se održao režim, niti formiranje vještačkih političkih stranaka, jer bi učinili zlo još gorim. Državni i društveni poredak podrazumijeva reforme i reorganizovanje s istodobnim stvaranjem odbora JDNZ-a i nezavisnog sudstva. Dražina vojska je predstavljena kao *narodna demokratija pod oružjem* sastavljena od seljaka, sposobnih za hajdukovanje, s malo varošana na njihovu sramotu, i od rezervista koji se poslije odsluženja obaveze vraćaju u selo.

Najavljujući reforme najdublje u socijalnoj oblasti, Topalović se u ime socijalista izjasnio protiv diktature komunista, njihove partijske vojske, nedemokratske politike i skrivenih ciljeva osvajanja vlasti iskorišćavanjem ugroženih, naročito srpskih masa. Velika moć Titovih formacija krajem 1943. objašnjena je narednjem o predaji njima italijanske vojske na jugoslovenskom tlu u vrijeme njene kapitulacije. Odluke AVNOJ-a donesene u Jajcu označene su komunističkim političkim pučem. Saveznici su upozoreni da ih ne mogu priznati zbog postojanja legitimnog i međunarodno-pravnog priznatog nosioca državne nezavisnosti i suverenosti. Komunisti plebiscitom o monarhiji u oslobođenim krajevima ne mogu da dobiju glavnu političku bitku nego je potrebno da prihvate bratski poziv i pristupe JDNZ-u, da se okrenu narodnoj demokratiji, da se odreknu svoje organizacije političkog i vojnog revolucionarnog preduzeća.

Topalović je tumačio da pod vodstvom komunista postoje dvije vojske: partizani i Narodnooslobodilačka vojska; NOP i AVNOJ nemaju demokratski karakter, da su oni od građanskih političara okupili nekoliko beznačajnih ličnosti (*prisiptelji*). Objasnjavao je da su odlukama u Jajcu zbačeni kralj i vlada, ustav, a proglašena nova vlada, te stvorene, pored ujedinjene Slovenije i Hrvatske, još i šest posebnih srpskih država: Bosna, Hercegovina, Crna Gora, Sandžak, Makedonija, Srbija, država sa osam federalnih jedinica. Iza toga ne stoji narod nego komunistička manjina. On je osporavao legitimni smisao toga postupka s ciljem da odbrani međunarodno priznatu vladu i kralja, svodeći odluke AVNOJ-a na lijevi i desni totalitarni ekstrem, bez analize njihovog smisla, mogućnosti i volje snaga koje su predvođene komunistima

izražavale većinu. Da se stav kongresa ne bi protumačio kao protivsovjetski, pojasnio je da je on protivtitovski. Odnosi snaga i projektovano rješenje nisu davali velike izgleda takvim političkim željama.

Donesena Rezolucija kongresa u selu Ba podijeljena je u sedam tačaka: za budućnost Srba, Hrvata i Slovenaca sudbinski je važno da se snage naroda složno i bratski povežu; da se stranke potčine narodnoj disciplini i da zajedno sa ravnogorskim pokretom čine JDNZ; da usvoje program JDNZ kao opštenarodni; da se Jugoslavija obnovi i proširi kao demokratska i federativna država, s tri federalne jedinice u obliku ustavne i parlamentarne nasljedne monarhije, s dinastijom Karadorđevića i kraljem Petrom Drugim na čelu; da se narodu dadne mogućnost zadovoljenja ekonomskih, kulturnih i socijalnih interesa kroz široke narodne, samoupravne, uz političke slobode i prava i obezbjeđenje od državne organizacije korjenitih privrednih, socijalnih i opštekulturnih reformi.

Izbjeglička vlada je iskazala zadovoljstvo zbog održavanja kongresa. To se kaže i u pismu Bogoljuba Jevtića. Naročito je smatran politički važnim stav o tome da vlada i njene snage u zemlji nisu protiv Moskve, da su one sa saveznicima, za federativnu Jugoslaviju, a protiv nasilja i terora. Jevtić dijeli uvjerenje da je dobro što je Draža ne samo uspio da održi nacionalni kongres nego i što se ne upušta u borbu od *strategijskog presudnog karaktera*.

Perspektiva JDNZ-a oslonjenog na zapadne saveznike pokazala se lažnom iluzijom, a program samo inspirativna zamisao na papiru. S povlačenjem britanskih misija iz četničkih štabova i ispadanjem Mihailovića iz novog, Šubašićevog vladinog sastava, nije bilo mogućnosti da se program JDNZ-a promovira u zapadnosavezničkoj režiji. Raslojavanje je nastalo unutar četničkog pokreta kada je kralj pozvao sve snage u zemlji pod Titovu zastavu.⁹⁷⁷

977 Zivko Topalović sa Aleksandrom Popovićem (acem) i Branom Ivkovićem otišao iz Beograda kod Mihailovića. Sastali su se u selu Orovići (srez azbukovački) i sporazumjeli da se sazove kongres delegata četničke organizacije i jednog broja ljudi iz vodstva bivših političkih partija. Cilj kongresa je da se paralizuje veliki uticaj na javno mnijenje u zemlji i inostranstvu zasjedanja AVNOJ-a održanog 29. novembra 1943. u Jajcu. Tako je došlo do kongresa u selu Ba krajem januara 1944. godine. Glavni referat podnio je Topalović. Izabran je za člana odbora trojice koji je do juna 1944. godine bio vrhovno političko rukovodstvo četničke organizacije. Od 28. do 30. juna te godine organizovan je prošireni CNK, u koji je ušla polovina predstavnika četničke organizacije, a druga polovina iz vodstva bivših političkih partija. Izabran je Izvršni odbor, a predsjednik je postao Stevan Moljević. Željović i Topalović su krajem 1944. godine u inostranstvu organizovali CNK i rukovodili njegovim radom. Glavna funkcija komiteta je propaganda protiv NOVJ-a i nastojanja da steknu podršku za Dražine četnike u inostranstvu.

POLITIČKO OKUPLJANJE U SLOBODNIM SRPSKIM PLANINAMA

Po završetku četničkog kongresa u selu Ba napisana je i objavljena brošura posvećena Jugoslovenskoj demokratskoj narodnoj zajednici. U njoj se donose odluke Svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama. *Od 25. do 28. januara 1944. godine pod planinom Suvoborom održan je veliki narodni kongres... U ime vlade Kraljevine Jugoslavije kongresu je prisustvovao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, načelnik štaba Vrhovne komande, armijski general Draža Mihailović. On je pred kongresom dao izjavu u ime svoje i vojske pod njegovom komandom. Najvažniji zaključak kongresa je osnivanje Jugoslovenske demokratske narodne zajednice i utvrđivanje njenog programa. Politiku narodne zajednice i njen program protumačio je u svom referatu dr. Živko Topalović. O celokupnom radu ovog znamenitog kongresa objaviće se posebna knjiga. Ova brošura služi isključivo tome da se objasne osnovna načela narodnog oslobodilačkog pokreta i namenjena je u prvom redu našim propagandistima. - Izvršni odbor centralnog komiteta Kraljevine Jugoslavije.*

Donesena je i Dražina izjava na kongresu. *Zahvaljujući vam svima na pozivu u ime kraljevske vlade i jugoslovenske vojske, pozdravljam vas kao predstavnike organizacija demokratskog naroda Jugoslavije i želim vam srećan rad na ovom velikom narodnom državnom poslu. Najenergičnije sa gnušanjem odbijam tendenciozne glasove ma sa koje strane dolazili, da vojska i ja lično imamo ma kakve diktatorske težnje i namere... Najenergičnije sa gnušanjem odbijam zlonamerne glasove o kolektivnoj odmazdi prema masama.*

Živko Topalović je obrazložio program Jugoslovenske demokratske narodne zajednice (JDNZ). Na kongresu su sa srpske strane bili predstavnici i pripadnici radikala, demokrata, samostalnih demokrata, zemljoradnika, nacionalista, socijaldemokrata, republikanaca i neopredeljenih. *Nedostaju samo komunisti. I sa slovenačke strane imamo predstavnike i pripadnike sve tri velike narodne stranke slovenačke ljudske, jugoslovenske, nacionalne i socijalističke. Nedostaju samo komunisti... Komunistička stranka Jugoslavije danas nije sa nama i mi ćemo prema njoj i njenoj vojnoj političkoj akciji opredeliti vrlo jasno stanovište i njoj će, pod uslovima koje ćemo postaviti, biti otvorena vrata jugoslovenske zajednice. Zavisi samo od nje hoće li ili ne prići toj zajednici. Ova opšta narodna sloga koja je još od samog postanka težnja ravnogorskog pokreta omogućuje da i on pristupi zajednici. Tako je opštom slogom stvorena jedna nova celina koja će se zvati jugoslovenska narodna zajednica... Zato je naš narodni pokret čvrst, nesalomljiv kao ove planine, kao grmlje u planinama, dok su komunistički pokušaji slični suhom lišću koje je jedan vetar doneo, a drugi će odneti sa planine... Nama se prigovara da nedemokratski postupamo kada naš narodni pokret vezujemo za vojnu formaciju pod komandom generala Mihailovića i za njegovu ličnost. Komunistička propaganda u inostranstvu raširila je turđenje kako je ravnogorski pokret, stvoren oko generala Mihailovića, fašistički, kako teži diktaturi, obnovi monarhističkih i*

drugih nasilničkih i nemoralnih režima koji su zadnjih godina odveli Jugoslaviju moralnom, političkom i vojničkom slomu. Da to nije istina dokazuje i ovaj naš kongres. Vi ste čuli potpuno jasnu i potpuno određenu izjavu generala Mihailovića, koja je njegova ispovest i zakletva pred licem naroda. Neće biti nikakvih vojničkih diktatura i nikakvih veštačkih režima.

Komunisti se nisu ograničili na ono što mi činimo, da suzbiju rasplamtelu mržnju zemlje, da gase želju za osvetom, da mire zavađenu braću, da unesu mir u pitanju odgovornosti, da štite nevine, a onima koji su krivi za ratne zločine da spreče vršenje zločina, prepuštajući kaznu nad njima sudovima. Oni su širom otvorili svoje redove krvocima u Hrvatskoj da se sklone od odgovornosti, već su dali prilike da sada kao partizani, vojnici Narodnooslobodilačke vojske, produže svoje zločine. U komunističkom vođstvu stalno raste mržnja na Srbe. Razlozi su potpuni slom u Srbiji. Komunisti su imali sreće da pod vidom borbe protiv fašizma ne samo popunjavaju svoje redove ljudstvom i materijalom iz fašističke sredine već da od fašista dobijaju vrlo velike količine oružja i municije.

Na četničkom kongresu u selu Ba od 25. do 28. januara 1944. godine usvojen je i Statut JDNZ koja obuhvata sve građane Jugoslavije koji u celosti prihvataju opšti narodni program koji je utvrdio narodni kongres. *JDNZ, po tom statutu, uz kongres ima Centralni nacionalni komitet i izvršni odbor, oblasne nacionalne komitete, sreske i opštinske odbore, gradske, mjesne i seoske odbore. Od pet odbora na koje se dijeli uvršten je i Odbor za propagandu. Njegov zadatak je da organizuje i upravlja celokupnom propagandom u zemlji i inostranstvu.*

SVETOSAVSKI KONGRES I PRATEĆA PROPAGANDA

Na Svetosavskom kongresu u selu Ba dr. Živko Topalović izjasnio se protiv diktature komunista, njihove partijske vojske, nedemokratske politike i skrivenih ciljeva osvajanja vlasti, iskorišćavanjem ugroženih, naročito srpskih masa, bez obzira na žrtve. On je obrazložio da su komunisti zbog neuspjeha političke akcije među Srbima, proglasili srpski narod kontrarevolucionarnim. Moć nopovskih formacija krajem 1943. godine objasnio je naredenjem po kojem je italijanska vojska partizanima predala oružje u vrijeme kapitulacije.

Topalović je govorio i o odlukama AVNOJ-a, Označio ih je komunističkim političkim pučem. Saveznike je, pri tome, upozorio da NOP i njegove formacije ne mogu priznati zbog postojanja legitimnog i međunarodno pravno priznatog nosioca državne nezavisnosti i suverenosti. Komunisti plebiscitom o monarhiji, kako je rekao Topalović, u oslobođenim krajevima ne mogu dobiti glavnu političku bitku. Zato im je stavio do znanja potrebu da prihvate bratski poziv i pristupe JDNZ-u, da se okrenu narodnoj demokratiji, da se odreknu svoje političke organizacije i vojnog revolucionarnog preduzeća.

I u ekspezu Topalovića, i u drugim stavovima iskazanim u selu Ba objašnjeno je da pod vodstvom komunista postoje dvije vojske: partizani i Narodnooslobodilačka vojska. Po tom tumačenju NOP i AVNOJ nemaju demokratski karakter. Što se tiče građanskih političara, rečeno je da je skup u Jajcu okupio nekoliko prišepetlji - beznačajnih ličnosti. Posebno se Topalović u referatu bavio AVNOJ-em i njegovim odlukama. Objasnio je da su odlukama AVNOJ-a zbačeni kralj i vlada, ustav a proglašena nova vlada. Stvorena su, pored ujedinjenja Slovenije i Hrvatske, još i šest posebnih srpskih državića. To znači državu sa osam federalnih jedinica. *Otkrio* je da iza toga ne stoji narod nego komunistička manjina. Osporavajući legitimni smisao odluke o tome i braneći međunarodno priznatu vladu i kralja, Topalović je okarakterisao odluke AVNOJ-a kao *levi i desni totalitarni ekstrem*. U kritici AVNOJ-a i njegovih odluka Svetosavski kongres se čuvao da se ne shvati kako je on usmjeren protiv Sovjetskog Saveza. Zato je jasno rečeno da su stavovi kongresa u selu Ba protivitovski.

Istoričari, inače, komparacijom sadržaja dokumenata AVNOJ-a i JDNZ-a pronalaze razlike i istovjetnosti, ali i sličnosti. Istovjetni su po tome što se sve definiše i izvodi iz naroda: pokret, vojska, država, poštovanje saveznika i pozivanje na Atlantsku povelju, federativno uređenje, ali s različitim brojem federalnih jedinica: AVNOJ - šest, JDNZ - obnovu tri. Državno-pravno konstituisanje nacija je jedna od bitnih razlika među ovim skupovima i dokumentima: AVNOJ - pet, a JDNZ - priznaje tri nacije. JDNZ uz to uvodi federaciju na etničkom principu. AVNOJ, za razliku od Svetosavskog kongresa, zalaže se za novu Jugoslaviju kao demokratsku republiku, a JDNZ kao monarhiju. Najbitnija razlika je u tome što program AVNOJ-a nameće radikalne promjene u svim sferama života, dok to nije slučaj i sa JDNZ-om. JDNZ i AVNOJ u osnovi svojih programa i odluka pozivaju se na demokratsku Jugoslaviju. Suština koja se pod tim terminima i pojmovima demokratska Jugoslavija podrazumijevala je bitno različita - po tome šta se pod tim podrazumijevalo, način kako da se to ostvari; ispred i iza tih programa stajale su suprotstavljene snage neprijateljski nastrojene jedna prema drugoj. Privlačno definisane zamisli su određene i njihovo ostvarenje je određeno tim međusobno suočenim neprijateljstvima.

U propagandi Svetosavskog kongresa i u redovnoj četničkoj popularizaciji kongresnih odluka JDNZ-a i njegov program su predstavljeni savremenim političkim i socijalnim ustrojstvom. Kongres u selu Ba, koji se smatrao osnivačkim, uzdignut je visoko kao izuzetno veliki događaj. I dr. Živko Topalović je, 10 dana nakon kongresa, dao izjavu kojoj je dat najveći publicitet, a kongres okarakterisan kao jugoslovenski. Taj skup će ostati upamćen još po jednoj epizodi. Draža je, naime, zatražio od Britanaca kao saveznika posredovanje u eventualnom sporazumijevanju četnika i partizana. On je to zahtijevao nakon što je britanski saveznik bezbroj puta od početka toga rata do Svetosavskog kongresa insistirao na tom ujedinjenju snaga NOP-a i ravnogorskog pokreta

i njihovo jedinstveno dejstvovanje protiv okupacionih i kvasilinskih formacija. Ti zahtjevi nisu nailazili na razumijevanje ni Draže ni cjeline vodstva ravnogoraca. Kongresnu Dražinu izjavu i poziv Forin ofis je odbio uz komentar da sada ne vidi razloga za tim posredovanjem. Za sve misleće ljude to je ukazivalo kako su četnici odbačeni od zvanične Velike Britanije kao saveznici.

VOJSKA KAO "NARODNA DEMOKRATIJA POD ORUŽJEM" Stvaranje „novog duha žrtve prema celini“ - Prvi petogodišnji plan

Tu prazninu s kojom su muku mučili nacionalni povjerenici za propagandu pokušaće, makar usputno i djelimično, da upotpune krajem januara 1944. godine. Tek je na Svetosavskom kongresu u selu Ba dr. Živko Topalović progovorio nešto i najavio moguće reforme u budućoj državi nakon rata praveći iskorak naspram prvobitnih Moljevićevih fraza iskazanih o tome u *Homogeno Srbiji*, ali i u drugim programskim dokumentima. U svom ekspezu *Oslobodilačka borba i građanski rat u Jugoslaviji* on je u ime ekscijalista najavljavao reforme, najdublje u socijalnoj sferi. Govoreći o izgradnji Dražine Jugoslavije, on je rekao da je sloboda naroda mogla da se izrazi u postojanju samostalne države i to na demokratski način. Srbi su, po Topaloviću, *prvi na Balkanu počeli narodnu revoluciju za socijalno i nacionalno oslobođenje*. *Srbija je žarište demokratske revolucije u 19. i 20. veku, s dugom tradicijom nezavisne države. U samom obliku države morao se otvoriti proces pretvaranja starog državnog ustrojstva u federativnu zajednicu. Srbi su postali najodlučniji federalisti. Oni hoće dovršenje svoje narodne revolucije stvaranjem federativne Jugoslavije i svoje državne zajednice, zajedno sa hrvatskom i slovenačkom na bazi etničkih cjelina sa samoupravama u njenim okvirima. Jugoslavija nije stvorena po diktatu, rekao je Topalović, nego osvojenjem slobode od strane srpske vojske i voljom njenih naroda; Jugoslavija je ušla u Drugi svetski rat kao prijatelj i saveznik velikih zapadnih demokratija i Sovjetskog Saveza kada je Velika Britanija bila jedina u ratu. Rat u Jugoslaviji je koristio velikim evropskim saveznicima, ali je nacistički napad prekinuo mogućnost demokratskih promena podstaknutim dvadesetsedmartovskim događajima. Da bi se Jugoslavija izgradila bez krize, potrebno je osloboditi se zablude nikle iz tradicije homogene Srbije o njenom uređenju kao centralističke države; ne veštačka nacionalna većina, nasilje državnog centralizma da bi se održao režim, niti formiranje veštačkih političkih stranaka, jer bi učinilo zlo još gorim, ne cepanje naroda kao što je slučaj sa srpskim, ne njegovu klanje radi stvaranja homogene velike hrvatske države, s granicom na Drini, nego njegovo ujedinjenje bez 'pokrajinizma' i verske podvojenosti. Mora se promeniti položaj sela koje je ostavljeno samom sebi, radništvo da prihvati moderna demokratska načela organizovanja i rada.*

Topalović smatra da država mora da služi narodu, da se zasniva na političkoj demokratiji; stranke pod narodnom kontrolom, radi ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka. *Država i društveni poredak podrazumeva forme i reorganizovanje i odmah stvaranje odbora JDNZ i nezavisnog sudstva.* Mihailoviću vojsku je predstavio kao narodnu demokratiju pod oružjem, sastavljenu od seljaka, sposobnih za hajdukovanje, s malo varošana, na njihovu sramotu, i od rezervista koji se posle odsluženja obaveza vraćaju u selo; ideologija vojske je ona koja stoji u dušama naroda, demokratska oslobodilačka, revolucionarna, socijalno napredna.

Topalovićeva gledišta o novoj državi, prihvaćena i na kongresu, počivala su na pretpostavkama i mogućnostima uređenja života naroda u njenim jedinstvenim okvirima: s tim da Srbi stvaraju svoju državu u etnografskim i istorijskim granicama i da Hrvati moraju da *krvavom jugoslovenskom revolucijom stvore moralne i političke uslove' kao jamstvo za obnovu Jugoslavije; da Srbi smišljenom i radikalnom, moralnom i političkom revolucijom zamene stari duh bivše Jugoslavije novim duhom žrtve prema celini, gledanju na svet; demokratija umesto autoritarnog režima, narodna vladavina, s načelima slobode, istine i pravde; da red bez slobode znači ropstvo čoveka (nacional-socijalizam, boljševizam), da sloboda bez reda dovodi do anarhije, rasula države i ropstva naroda; da se sloboda pojedinca postiže samo kroz jaku državu, koja snagu dobija od državljana s ograničenom slobodom kao žrtvom prema celini.*

Gledištu o državi Topalović pretpostavlja potrebu prelaznog perioda obnove od najmanje pet godina, parlamentarnih izbora, kako bi se preduhitriilo falsifikovanje narodne volje.

Da bi četnička organizacija mogla da postane osnova oružane sile nove države, bilo je potrebno *prevaspitanje njenih pripadnika i izbor starešina, da se onemogući stvaranje opasnog političkog elementa.*

Sve to kako bi se spremno dočekao *konac rata s Vladom, Skupštinom, organizacijom, propagandom, konkretnim programom mera.*

Tako je do tada nedostajući program u četničkoj propagandi mogao biti upotpunjen ovim gledištima dr. Živka Topalovića. Ne upuštajući se u analizu tih njegovih gledišta, ipak se otvara pitanje: *šta sa Hrvatima i komunistima u toj 'Svetosavskoj Jugoslaviji'.* Ta rezonovanja o ciljevima i programu data su u formi zamišljenog dijaloga Hrvata-Jugoslovena i Srbina. Prvi je obrazlagao potrebu Jugoslavije i Srbima i Hrvatima i Slovencima, malih naroda s velikom zajedničkom državom, radi opstanka na Balkanu. Drugi je tezu o velikoj teritorijalnoj državi kao garantu sudbine malih naroda doveo u pitanje njenim konfrontiranjem s istorijskim činjenicama. *Male države, iznutra moralno čvrste, dobro uklopljene u zdrav međunarodni sistem, mogu da obezbede narodu dobru sudbinu. Jugoslavija nije brzo pala samo što je srušen versajski sistem, čiji je ona bila deo. Predviđeno je da će posle rata države biti usko povezane u blokove. Ne samo teritorijalno velika Jugoslavija nego i jaka njena država, zasnovana*

na jednoj državnoj volji i jednoj nacionalnoj misli.⁹⁷⁸ Pokolji Srba na tlu NDH (preko šest stotina hiljada), pozdravljanje NDH od strane 80 odsto Hrvata koji su živeli u mešovitim nacionalnim sredinama, bez protesta protiv NDH, govorili su i o njihovom duhu i mentalitetu, potisnutim slavenskim etničkim i duhovnim elementima (običaji, narodne tradicije), naročito pod uticajem Katoličke crkve. Ne samo da Srbi dobiju garancije novim sistemom Evrope nego i novim duhom Hrvata u budućoj zajedničkoj državnoj zajednici. Od političko-mentalne revolucije u hrvatskom narodu i sila pobjednica svakako zavisi i pitanje ostvarenja Jugoslavije kao federacije ili konfederacije.

Slobodan Branković piše da je definisanju ciljeva borbe prethodilo razmatranje o pitanjima državnim, nacionalnim, političkim, i sa stanovišta kompariranja interesa Srba i Hrvata za i protiv Jugoslavije, Okupatori, ustaštvo, Katolička crkva, komunizam, smatrani su velikim neprijateljima srpskog naroda, inače glavnog na Balkanu, i to ne samo zbog geopolitičkog položaja.

Za budućnost uređenja života na jugoslovenskim prostorima spoljna situacija je od prvorazrednog značaja. U vrijeme održavanja Svetosavskog kongresa saveznici su pomagali partizane, *ali se oni ne mogu odreći kralja radi federativne nove Jugoslavije pod vodstvom komunista* - stav je kongresa u selu Ba. Za Srbe je potrebna pouka na sopstvenom primjeru. U Prvom svjetskom ratu oni su bili protiv federativne Jugoslavije, jer je to, po njima, slabilo državu. Sada su oni ZA s tim da budu jaki u svojoj federalnoj jedinici da ih niko ne iznenadi. Kad bude jako srpstvo, kao srž Jugoslavije, biće i ona jaka. Samo će tako Slovenija i Hrvatska znati da nema nikakve hegemonije ni ugnjetavanja od strane srpskog naroda.

Kongres je prihvatio kao mjerodavne sve statistike koje su navodno potvrđivale da su Srbi ekonomski bili iskorišćavani od Hrvata i Slovenaca i da je srazmjerno bilo više njihovih ljudi u činovničkom aparatu nego Srba. Mnogi učesnici skupa su smatrali da usvojeni program predviđa uspostavljanje jugoslovenske države kao zajedničke države južnih Slovena po ugledu na demokratsko ujedinjenje Amerikanaca.

⁹⁷⁸ Slobodan Branković, *Svetosavska socijalistička federativna monarhija*, Duga, Beograd, avgust 1991.

Pozivi pripadnicima muslimanskog i hrvatskog naroda da se svrstavaju pod Dražinu zastavu

APEL DA MUSLIMANI BUDU UZ KRALJA! Došao čas „nepomućenom zajedničkom životu“

U nastojanju da pridobije pripadnike hrvatskog naroda pod svoju zastavu propaganda je angažovala *Hrvate u četničkim redovima*. Izmišljeni, tobožnji ili stvarni su u potpisima letaka i proglašenja. Oni su, navodno, ustrojeni u samostalne hrvatske jedinice ili zajedničke formacije sa četnicima. Otpremali su poruke-apele hrvatskom pučanstvu. Dugo prije toga su postignuti sporazumi između ustaša i vlasti NDH, s jedne, i četnika, s druge strane o zajedničkim oružanim akcijama protiv partizana. Ti sporazumi, tako ni apeli-poruke Hrvatima, nisu sprečavali četnike da i dalje pale hrvatska sela i ubijaju nezaštićeno hrvatsko stanovništvo tamo gdje nije imalo zaštite oružanih jedinica NDH ili ako nije živjelo na slobodnim područjima pod zaštitom NOP-a i njegovih formacija.

Slično je bilo i sa Muslimanima. Vojvode su obilazili teren, zalazili u muslimanska sela i naselja i pozivali muslimansko stanovništvo da stvara jedinice pod Dražinom zastavom. Prema tom nacionalnom korpusu upravljene su i sadržajno srodne propagandne poruke. U isto vrijeme su se četničke jedinice zalijetale u muslimanska sela i krajeve, palile kuće, ubijale nejač i progonile žiteljstvo sa vjekovnih ognjišta. Uporedo s tim je Draža donio i objavio posebnu odluku i plan o formiranju Grupe muslimanskih četničkih korpusa, zajedno sa Srpskom, Hrvatskom i Slovenačkom armijom. Postojala je, doduše, i mala grupa muslimanskih političara na liniji ravnogorskog pokreta.⁹⁷⁹ Oni su propagirali stavove o uređenju Kraljevine Jugoslavije po završetku Drugog svjetskog rata i definisanju položaja Muslimana u njoj. Pri tome kao da su zaboravljali na odbojnost Muslimana prema genocidnom četništvu i njihovo protivčetničko opredjeljenje. Zajedno sa čelnicima četničkog pokreta nastojali su da privuku Muslimane da pristupe četničkim redovima u isto vrijeme kada su sa svih strana mogli saznati o sve češćim četničkim zločinima nad Muslimanima. Tim povodom Enver Redžić piše da bi *jedva u drugom svjetskom ratu mogao da se nađe primjer takve nacionalne hipokrizije i svjesnog samouništenja nacionalnog dostojanstva kao što je primjer muslimanskog četničkog fenomena. Bilo je prirodno što je stvarnost onemogućila da se on u životu ostvari.*

979 E. Redžić, Isto, 284.

Muslimani su tražili i nalazili spas izvan i protiv monstruoznog četničkog korpusa, na pravcu očuvanja nacionalne egzistencije i historijske afirmacije.⁹⁸⁰

Četnički pokret i četničke vođe su Muslimanima odredile sudbinu progrihnanih i osuđenih, pa takva nastojanja nisu mogla izmijeniti svijest i volju Muslimana da im nema mjeta u redovima četnika ako hoće da nacionalno opstanu i životno egzistiraju. Neprijateljstvo je bilo glavno obilježje muslimansko-četničkih odnosa.

U tako surovom zbilji u Slobodnim jugoslovenskim planinama nastao je i jedan od više letaka s potpisom Vaš Mustafa s. r. i s porukom na kraju: Brate, pročitaj ovo pažljivo i podaj drugom da čita. Ako imaš mogućnosti umnoži ovo pismo u više primeraka i nasturi. U tom letku, pismu ili poruci doslovno piše: Mogu Vam reći da mi Muslimani nismo imali boljeg i sigurnijeg zastupnika od ČICA DRAŽE. Ni u vrijeme Turskih namjesnika, među kojima bijaše zulumčara nenarodnih prijatelja, ni za vrijeme Austrijsko i Jugoslovensko, mi nismo imali sigurnije garancije, da će biti poštovana naša prava, i da će sva naša socijalna, kulturna i privredna pitanja biti rješavana u bratskoj i prijateljskoj atmosferi. Muslimansko pitanje - ovaj naš istinski prijatelj i zastupnik - ne postavlja osnove partijskog posmatranja, pregovaranja i sporazumijevanja, nagodaba i kompromisa koji se prema našem iskustvu ili uopšte ne ispunjavaju ili vrlo kratko ispunjavaju. On ne želi da se to pitanje rešava slatkorječivim nadmudrivanjem i političkim zaskakivanjem, nego ga postavlja samo na nacionalnu osnovu i kao takvo, kao svojinu svega naroda, želi ga i rješavati bez postavljanja uslova, da snosimo naziv ma kakvog cvijeća, ma kakve srčike i ma kakve kičme. Ono što Čiča-Draža reče, u to sam se i na sitnim i na krupnim stvarima sa divljenjem uvjerio, ono što obeća, našto se obaveže, kako se sporazumi i kako zaključci ono mora da se iskupi, pa makar i mrtvom glavom. U ovoga čovjeka riječ je skuplja i čast je viša od života. U takve osobine ovoga plemenitog čovjeka možemo mi Muslimani verovati, a Vi na terenu uskoro ćete se uveriti, kad ga u svojoj sredini pobliže upoznate.

GENOCID KAO "LOKALNI SLUČAJEVI NEPOMIRLJIVOSTI"

Poziv da Muslimani "sa svojim životnim prostorom dobrovoljno uđu u Veliku Srbiju"

Genocid izvršen od četnika nad muslimanskim narodom nazvan je *lokalnim slučajevima nepomirljivosti*. Opšti interes naroda iziskuje da se prelazi preko toga i da dobrovoljno prelazi u srpsku federaciju. Muslimanima koji su pristajali uz četnički pokret nije na um padalo da postave pitanje nacionalnog identiteta Muslimana. Umjesto toga oni vide najboljeg i najsigurnijeg

980 E. Redžić, Isto, 264.

zastupnika svoga naroda u Mihailoviću. I to u čitavoj povijesti svoga naroda. Nikada, vele, nismo imali sigurnije garancije da će biti poštovana naša prava, da će sva naša socijalna, kulturna i privredna pitanja biti rješavana u bratskoj i prijateljskoj atmosferi. Da će se ta pitanja rješavati, bez nagodaba i kompromisa, nadmudrivanjima i zaskakivanjima garancija je Dražina riječ i njegova čast koja je skuplja od života. Njegovo gledanje na buduće uređenje države je istinski demokratsko - kaže se u tom letku. Jugoslavija će biti obnovljena kao federativna kraljevina triju plemenskih federacija. Njima je prirodno da Bosna i Hercegovina zajedno sa Muslimanima ulazi u okvir Srpske federacije. Apelju na psihičko i političko spremanje Muslimana (Bosnu i Hercegovinu i ne spominju) za ulazak u Srpsku da za to izdajemo svoju saglasnost i dobru volju, što znači da dobrovoljno prelaze u Srpsku federaciju. Ako prelaze dobrovoljno onda je to i pozitivno. Samo u tom slučaju će islam u toj Velikoj Srbiji imati punu slobodu a Muslimani - vjersku autonomiju. Njihov kulturni, socijalni i privredni nivo biće, u najskorije vrijeme, izjednačen sa ostalim. Apel je da i Muslimani budu uz Kralja, jer je uz njega Srbija, a i ostale srpske pokrajine. Beznadežna su bilo kakva nastojanja ili borba za drugačija rješenja.

Vas će još interesovati i njegovo gledanje na buduće uređenje Države. Mogu Vam reći da on sve postavlja na načela istinske demokratije. Jedno je samo osnovno pitanje riješeno i uz ingerenciju naših saveznika, da se Jugoslavija obnavlja kao federativna Kraljevina. Prema tome, njeno uređenje je definitivno utvrđeno na osnovu triju plemenskih federacija, Srpske, Hrvatske i Slovenske. Mi Muslimani sa našim životnim prostorom ulazimo u okvir Srpske federacije.

Kad je to neopozivo, i kad nas sudbina i društvo savezničkih naroda definitivno povezuje sa Srbima, mi treba da smo u zajednici sa Srbima i psihički i politički se spremamo. Mi treba da za ulazak u Srpsku izdajemo svoju saglasnost i dobru volju. Nikako na to ne bi smeli biti prinuđivani. Nije potrebno da istaknem kakovi nas životni uslovi čekaju u jednom ili drugom slučaju. Mi treba da budemo rukovođeni političkom mudrošću i zrelošću. Sve zadjevice i sve besmislene tvrdoglavosti u časovima kada nam se kroji sudbina treba da odbacimo. Srbi će sa svoje strane učiniti sve da dođe do bratskog sporazuma. Čiča-Dražica izdao je odmah naredjenja svim svojim Komandantima. U svemu što je učinjeno preduzeto nije ni moglo bolje biti izražena dobra volja Srba. Za to i mi moramo prelaziti preko svih lokalnih slučajeva nepomirljivosti pred opštim interesom našega grada. Sreća naše budućnosti nalaže svima Muslimanima prvucima i intelektualcima, da ovu svijest u narodu probuduju. Sav naš Muslimanski narod treba da u danom času manifestuje DA DOBROVOLJNO PRELAZIMO U SRPSKU FEDERACIJU.

Ako prelaze i to dobrovoljno onda je to pozitivno. U pozitivnom slučaju i naše tretiranje u Srpskoj federaciji biće potpuno ravnopravno. Islam u Srbiji imaće punu slobodu, a Muslimani u njoj punu vjersku autonomiju. Vjerskoj autonomiji biti će data mnogo šira kompetencija, mnogo veće mogućnosti i puna državna podpora, da Muslimanima, u najskorije vrijeme, izjednači kulturni, socijalni i privredni nivo sa ostalim Srpskim građanima i obnovi ovo naše ratno stradanje. Ie

ovoga svega, dragi Brate, izvući za sebe potrebno uputstvo za rad i daj se na posao sa osećajem i sigurnošću, da smo mi najodgovorniji za sudbinu naših muslimana. Treba da smo sujesni činjenice, da će se najpre ispuniti želja onih koji su uz Kralja, jer je za Kralja sva Srbija, a u ogromnoj većini i ostale Srpske pokrajine. U Srbiji Ljotić ima samo 2-3.000 plaćenika (dobrovoljaca), koji su također za Kralja, a General Nedić nema uz sebe ni one koje plaća, jer je njegova poljska straža i čitavi činovnički aparat uz Čiča Dražu. Zato boriti se protivu Srbije i Srpskog naroda, koji ima svoje jasne istorijske perspektive, kako ih je i uvijek imao, bilo bi s naše Muslimanske strane zaista bezumno i odvelo bi nas u najsigurniju propast. Gospodin Ministar Draža Mihailović naredio mi je da Ti izručim njegov najtopliji i najbratskiji pozdrav.

MIHAILOVIĆ: "MORAMO POTPUNO ZGRABITI BOSNU"

Sporazum dvojice na račun trećeg - Sporazumi Beograda i Zagreba su na račun trećeg Bosne i Hercegovine - Ravnogorski pokret je Bosnu i Hercegovinu posmatrao kao sastavni i nerazdvojni dio projekta Velike Srbije

Pitanje Bosne je jedno od veoma krupnih pitanja. To je kako nam izgleda i po podacima sa druge strane složen problem, jer će Hrvati svima silama težiti da Bosna njima pripadne. Stoga je mi moramo u naše ruke potpuno da zgrabimo. Ako to uspemo onda je ona naša, u protivnom neizujesno je kakvo bi se rešenje moglo doneti. Imajte ovo u vidu, i gledajte da za odlučne događaje tamo budemo jaki kako bismo zgrabili svu upravu u svoje ruke.⁹⁸¹

U primjeru Bosne i Hercegovine sporazum dvojice uvijek je išao na račun trećeg. U svakom slučaju i neizbježno je okrenut protiv Bosne i Hercegovine. Tako je bilo s ustaško-muslimanskom kolaboracijom. Ona je donijela tragediju Srbima. Ovim potonjim je, opet, ustanak pod četničkim vođstvom predstavljao ne samo odbranu nego i priliku za osvetu i odmazdu. Jedan zločin proizvodio je drugi. *Samoodbana* se pretvorila u nasilje i genocid. Da bi dobili Muslimane u savezništvo ustaše su ih proglasili *čvijećem hrvatskog naroda*. Namjera im je bila da ih svrstaju u prve koljačke divije. Takva ustaška nakana je, s druge strane, poslužila četnicima kao motivacija za *krst čavni i slobodu zlatnu, za kralju i otadžbinu*. Ustaško-četnički sporazumi takođe su bili na račun trećeg. Muslimani su od ustaša prepušteni četničkom nožu.

I sporazumi Beograda i Zagreba su, opet, na račun trećeg - Bosne i Hercegovine. Oni vode podjeli ove zemlje između Srbije i Hrvatske. Tako je bilo

mного puta u prošlosti. Dioba je u pitanju i pri sporazumu Cvetković-Maček. Te diobe dovode i do podjela među ljudima. Veliki broj ih je protiv podjele Bosne i Hercegovine. Nasuprot njima su oni koji smatraju da je cijela ta pokrajina sastavni dio hrvatske države. Brojni su i oni koji tvrde da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. Mnogi su zastupnici stava da je ne bi uopće trebalo pripajati nikome. Treba joj omogućiti da živi svojim vlastitim specifičnim političkim životom. Protiveći se sporazumu Cvetković-Maček, zastupali su mišljenje da ona treba da bude zasebna federalna jedinica u okviru jugoslavenske države.

Važnost Bosne i Hercegovine je shvaćena i u vodstvu ravnogorskog pokreta. Ona je sastavni i nerazdvojni dio programa Velike Srbije. To pokazuje i citirana Dražina poruka Zahariju Ostojiću 3. VII 1944. godine. Još prije toga, od prvog ratnog dana, uvijek je istican značaj akcije u Bosni i Hercegovini. Bezbroj je Dražinih pisama o tome četničkim komandantima. Uvijek se podiže na odlučne događaje. Oni predstoje u skoroj budućnosti - kad počne iskrcavanje saveznika, kad četnici krenu u opšti pohod da podižu granice Velike Srbije. Do tada treba biti u pripravnosti: moramo potpuno zgrabiti Bosnu.

*Akcija u Bosni. Sada je važno da sve naše jedinice u Bosni pokrenu akciju, te da sa te strane pritiskuju komuniste što je moguće više. Na taj način olakšaćemo nam akcije koje imamo u planu da izvodimo uskoro. Komandanti iz Bosne gledajte da što više uputite na međusobnu saradnju, i da stalno održavaju međusobnu vezu, da se navikavaju da izvršavaju naredjenja pretpostavljenih starešina i komandi. Znam teškoće u tom pogledu, ali moramo sve činiti da ih nateramo jednom na poslušnost i međusobnu slogu, jer bez toga nema uspeha.*⁹⁸²

ČETNIČKI VRH POD VLAŠĆU ILUZIJA

Zlodjela prema Muslimanima tumačena kao "izmišljotina nacionalističko-ustaško-partizanske propagande"

Propagandne poruke su bile prethodnica praktičnih mjera i akcija. One su usmjerene na to da se svugdje gdje ima hrvatskog i muslimanskog življa, poručuju srpskom, obrazuju hrvatske i muslimanske jedinice u sklopu Jugoslavenske vojske u otadžbini. Te aktivnosti forsira i naredba načelnika Vrhovne komande za 18. oktobar 1944. godine. Njen cilj je da te jedinice postanu privlačna snaga za Hrvate i Muslimane koji žele da pristupe četničkim redovima.⁹⁸³ Tu naredbu akademik Enver Redžić kvalifikuje irealnom. Donesena je nakon trogodišnje četničke kampanje, najžešće usmjerene protiv Hrvata i Muslimana.

Ne samo propagandne nego i stravične u praksi - pokolja, pljačke, silovanja, paljevina, progona i drugih oblika terora. Kampanja je vođena u znaku etničkog čišćenja i genocida da bi se stvorila etnički homogena teritorija velikosrpske države. Spomenuta Dražina naredba je i rječi to svjedočanstvo da se četnički vrh nalazio pod vlašću iluzija da fikcijama može ovladati stvarnošću.⁹⁸⁴

Baš pod vlašću takvih iluzija su i nosioci četničke propagande. Oni su proizvodili i širili letke i proglase kojim se insistira na preobražaju četničke oružane sile u jedinstvenu vojsku Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana. Proglasi i letci su namijenjeni braći Hrvatima i Muslimanima na raznim područjima pod četničkom, ali i na teritorijama koje su izvan njihove kontrole. Jedan je naslovljen Hrvatima i Muslimanima „domobranima“. Objavljen je 7. februara 1945. godine u slobodnim Jugoslavenskim planinama a potpisan od komandanta Hrvatskih jedinica JVUD generala Dragutina M. Kuzmića i artiljerijskog poručnika (čiji je potpis nečitak). Napisao ga je anonimni autor. On je, veli, imao prilike da se najvjerodostojnije uvjeri koliko je lažna i zlonamjerna strana i neslovenska propaganda okupatora, ustaša i komunista, koja radi svim silama, da u redovima poštenih Hrvata i Muslimana - Domobrana stvori mržnju protiv boraca Jugoslavenske vojske u Domovini kao i protiv našeg komandanta velikog heroja i najvjerodostojnijeg Jugoslavena armijskog generala Draže Mihailovića. Najvjerodostojniji autor teksta piše da se domobranima zlonamjerno laži proturaju da su pred desetak dana dva vaša protivavionska oficira i nekoliko Hrvata i Muslimana Domobrana napustili svoje jedinice u Sarajevu i prišli partizansko-komunističkim odredima.

Ali nije tako! Ovi oficiri i domobrani se nalaze od 29. januara 1945. godine na službi u svojim HRVATSKIM JEDINICAMA JUGOSLOVENSKE VOJSKE U DOMOVINI POD SVOJIM STARIM JUGOSLAVENSKIM ZASTAVAMA NA KOJE SU POLAGALI ZAKLETVU, A OD KOJE NIJE NIKO IH DO DANAS RAZRIJEŠIO. NA TAJ NAČIN SU SVOJU POČINJENU GREŠKU ISPRAVILI I LIČNO SE REHABILITOVALI.

Eto, Braćo Hrvati Muslimani Domobrani, vidite u laži su kratke noge, pa tako isto i ustaško-partizanskoj propagandi.

OSPORAVANJE POČINJENIH ZLODJELA „Neopisiva zverstva“ pripisuju „crvenoj nemani“

U pisanim oblicima propagande sada se osporavaju zlodjela koja su počinili četnici. Ta neopisiva zverstva se ne mogu pripisati Jugoslavenskoj vojsci u otadžbini - piše. Svaki takav pokušaj je izmišljotina nacionalističko-ustaško-

982 VII, Ča, k. 5, reg. br. 7/1. - Dražino pismo Z. Ostojiću od 1. VII 1944. godine.
983 AVII-Ča-br. reg. 36/3, k. 5.

984 E. Redžić, Isto, 282.

partizanske propagande - kako su je nazvali. *Ako su i počinjena, tim zlodjelima su kažnjeni samo oni koji su svoje ruke okaljali 'bratskom krvlju'*. Četnička propaganda tvrdi da su najstrašnija zvjerstva počinili okrutni okupator, ustaški bezglavnici i crvena neman, a ne JVUO odnosno četnici.

DOMOBRANI, znajte da se Jugoslavenska vojska u domovini ne bori i neće se boriti protiv onih Jugoslavena, koji svoje ruke nisu okaljali bratskom krvlju, ni svoje svijesti opteretili zločinom. Ne nasjedajte onim provokatorima, koji su pokušali pripisati neopisiva zvjerstva i nedjela jugoslavenskoj vojsci u Domovini, da bi se stvorio što veći jaz i mržnja među poštenim HRVATIMA I MUSLIMANIMA i nepokorenim HRVATSKIM JEDINICAMA JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI. Međutim, naša djela i naš rad su dokaz kolika je lažna nacionalističko-ustaško-komunistička propaganda. Najstrašnija zvjerstva okrutnog okupatora ustaških bezglavnika i crvene nemani ne mogu se i neće nikada pripisati Jugoslavenskoj vojsci u Domovini.

Vi ste čitali ovih dana o događajima o zvjerskim i nečovječanskim postupcima crvenih partizansko-komunističkih horda prilikom njihovog ulaska u Dubrovnik, Split i Travnik. Svi ovi popaljeni domovi i pljačke, sve one hiljade nevinih grabova, cviljenje djece, silovanje majki i kćerki, jauk ranjenika u bolnicama i vapaj milosrdnih sestrica jedino su djelo zvjerskih, bezdušnih i obezglavljenih crvenih nemani.

Eto vam jednog od najboljih dokaza, što je napravila tuđinska propaganda i zlonamjerni ljudi. To vam je jedan od hiljade i hiljade primjera neprijateljskog i bezumnog nada u našoj zemlji.

DOMOBRANI HRVATI I MUSLIMANI!

Ne dajte se više zavoditi od ovih najvećih neprijatelja Hrvatskog naroda, ne dozvolite da Vas oni vode u propast i nesreću već bez kolebanja i razmišljanja ZBIJAJTE SE I STUPAJTE U NAŠE REDOVE, PRILAZITE BEZ STRAHA PONOSNA ČELA U REDOVE HRVATSKIH JEDINICA JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI JER VAM JE TU SAMO MJESTO I SLOBODA. Ne podležite žučnoj i lažnoj ustaško-komunističkoj propagandi i ne prilazite partizanima. Dvanaesti sat je kucnuo! Spasavajte se od crvenog terora dok ne bude kasno. Jer partizani prijete istrebljenjem svega narodnog i vjerskog i kod Srba i kod HRVATA pa i kod MUSLIMANA. Oni hoće da obezglave narod, jer znaju da samo obezglavljenog mogu pobediti i lako sprovesti komunističku diktaturu, ali mi smo prema njima bezkompromisni i taj njihovu poduhvat će se potpuno izjaloviti. Jer mi se borimo samo za slobodu da ih ropstva u koje upadomo uzrokom okupatora i ugnjetavanjem naših svih milih i dragih borbom donesemo željenu slobodu. Da ih izbavimo iz mučeništva.

Borimo se da ni mi, ni naša djeca ne budemo roblje neke zamišljene 'NOVE EVROPE', nego da budemo slobodni sinovi naše slobodne zemlje, kovači svoje sreće, da budemo opet braća sa braćom u svojoj DEMOKRATSKOJ, SAMOSTALNOJ I FEDERATIVNOJ DRŽAVI, A NA MONARHISTIČKOJ

OSNOVI SA NJ. V. KRALJEM PETROM II. IZ DINASTIJE KARADORDEVIJA NA PRIJESTOLJU.

Borimo se protiv svih onih koji žele da nam nametnu tiraniju, borimo se protiv diktature proletarijata, komunizma, našem narodu nedostojnog nepojmljivog i nepristupačnog režima. Borimo se za SLOBODU VJERE I NARODNOSTI, ZA SLOBODU ČISTOG, KRISTALIZOVANOG I NAPAJENOG SELJAKA I SVAKOG POŠTENOG GRAĐANINA. Ako ustrajemo u toj našoj svetoj, pravедnoj i časnoj borbi onda ćemo u kratkom vremenu potpuno isticnuti jaram četverogodišnjeg ropstva i osigurati sebi i budućim pokoljenjima. Kralju i Domovini VJEČNU I ZLATNU SLOBODU. Još jednom Vam naglašavam da borci JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI NE POZNAJU OSVETU I KOLEKTIVNU ODMAZDU. DRAŽA NAS VODI VELIČINI I SLOBODI!

Naredbe, proglasi, depeše i leci s pozivima hrvatskom i muslimanskom življu pa i domobranima Hrvatima i Muslimanima da pristupe Jugoslavenskoj vojsci u otadžbini stigle su suviše kasno. Sada se umjesto četnika u lecima sve češće piše JVUO da bi se bar u nazivu istakla razlika među njima, a četnička zlodjela umanjila ili izbrisala iz prtljaga te Jugoslavenske vojske u otadžbini. Tri godine nakon početka višegodišnjeg sistematskog istrebljenja tog istog življa od strane četničkog pokreta ne mogu se izbrisati samo promjenom imena jednih te istih počinitelja.

Htjeli su da privuku Hrvate i Muslimane u četničke redove. Podržali su i apsurdnu ideju o preobražaju četničke oružane sile u jedinstvenu vojsku Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana.⁹⁸⁵

MUSLIMANSKA AUTONOMAŠKA TRADICIJA KAO PROTIVTEŽA VELIKOSRPSKOM DRŽAVNOM PROGRAMU

U decembru 1944. godine Draža objavljuje posebnu Uredbu o formiranju Srpske, Hrvatske i Slovenačke armije i grupe Muslimanskih korpusa, a u januaru 1945. godine za komandanta te grupe u Bosni imenuje brata Muhameda Preljubovića. Od njega se očekivalo da *prikupi i organizuje sve Muslimanske jedinice* koje su postojale na papiru.⁹⁸⁶ Uz Muhameda Preljubovića angažovali su se muslimanski prvaci pročetničke orijentacije. Javio se proglasom *Braći Muslimanima grada Bijeljine* poručnik Abdulah Osmanović, potpisan kao zamjenik komandanta VI Muslimanskog korpusa JVUO. Osmanović kaže u tom apelu da je *obrazovanje grupe Muslimanskih korpusa za Muslimane najbolji put*

⁹⁸⁵ VII-Ca-br. reg. 36/3, k. 5

⁹⁸⁶ AVII-Ca-br. reg. 26/1, k. 6. Naredba načelnika Vrhovne komande za 20. januar 1945.; E. Redić, Isto, 282.

u pravcu postizanja i osiguranja ravnopravnosti Muslimana pod rukovodstvom generala Draže Mihailovića. JVUO će, prema riječima toga poručnika, na kraju donijeti slobodu svim poštenim Jugoslovenima bez obzira na vjeru. On od građana Bijeljine traži da budu svjesni teškog boja za novu i srećniju kraljevinu Jugoslaviju.⁹⁸⁷ U svom Centralnom nacionalnom komitetu (CNK) Draža je imao potpredsjednika Mustafu Mulalića, koji se krajem januara 1945. godine takođe oglasio u javnosti. On u ime Muslimana objašnjava opredjeljenje za Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića. Mulalić kaže da je interes Muslimana da Bosna i Hercegovina čini jednu samoupravnu jedinicu, kojoj bi trebalo da se priključe zapadni dijelovi srpskih krajeva⁹⁸⁸ i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju Bosni. U takvoj BiH, u sklopu monarhističke Jugoslavenske federacije tj. u sklopu srpske federativne jedinice, Muslimani bi trebalo da imaju kulturno-vjersku autonomiju.⁹⁸⁹ E. Redžić kaže da je u Mulalićevoj koncepciji o položaju Bosne i Hercegovine došla dijelom do izražaja muslimanska autonomna tradicija. Ta tradicija se izvorno protivila velikosrpskom državnom programu. Svjestan da je za srpsko stanovište neprihvatljiva amputacija Sandžaka i integracija određenih njegovih dijelova u sastav Bosne i Hercegovine, Mulalić je svakako kalkulirao sa autonomističkom tradicijom kod Muslimana kao elementom podrške obrazovanju Muslimanskih korpusa u okviru i pod komandom JVUO.

PODSJEĆANJE NA „ČISTU ZAJEDNIČKU PROŠLOST I UZAJAMNU KRIVICU ZA NESREĆU“

Radi pristupanja pripadnika nesrpskih naroda četnicima oglasila se 21. juna 1944. godine i Četnička komanda - Trebinje. Ona se u proglasu obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima. U objavljenom prilogu sa motom *Bol poučava i izgrađuje čovjeka* prvo se navodi zapažanje kako se u posljednje vrijeme sve više u našoj sredini javljaju međusobne netrpeljivosti. Sve češće mržnje oživljavaju umjesto da se zatiru. Razboritost ustupa mjesto razdoru i strastima.

Na takav uvod Četnička komanda Trebinje naslanja našu poruku od 3. decembra 1943. godine koju ovdje doslovno donosimo sa istim iskrenim željama koje su nas podstakle prije skoro punih 6 mjeseci.

Mržnja i međusobna netrpeljivosti ne datira samo u posljednje vrijeme. Prisutni su od prvih ratnih dana iz 1941. godine. Inspirisani su i podsticani i od četničke komande Trebinje, koja se potpisala pod taj oglas. Polovinom četvrt

ratne godine htjela bi da stiša strasti razdora koje bi svoje mjesto ustupilo razboritosti. Poziv na potiskivanje razdora, mržnje i međusobne netrpeljivosti ta komanda je uputila i šest mjeseci ranije, u sličnom proglasu datiranom 3. decembra 1943. godine. Svoje decembarske poruke iz 1943. ponavlja i u junu 1944. godine. Poziva se na mogućnost i potrebu zajedničkog života, zaboravljanje nekadašnjih međusobnih zamjerki, podsjeća na čistu zajedničku prošlost. *Za nesreću smo uzajamno krivi, ona se može ublažiti, ako u duhu saradnje i bratskog razumijevanja naših predaka budemo svjesniji, čovječniji i postojaniji.* Nedaće su bile neizbježne jer nas je sudbina zakovitala u ovaj prokleti vetrometini rata. Gigantski obračun je stvar svjetskih sila. *Mi pod Leotarom ne možemo izmijeniti tok istorijskih događaja današnjice.* Po tom proglasu *mi ne možemo nikoliko doprinijeti tom raspletu, mi smo kovači svojih trvenja i žalosnih stradanja.* Traži se da se trijezujemo, da počinjene grijehove praštamo jedni drugima.

Imajmo na umu da je ovaj gigantski obračun bio i ostao stvar velikih i moćnih svjetskih sila i da mi ovdje, pod našim gordim Leotarom, ne možemo nikoliko izmijeniti tok istorijskih događaja današnjice, koji se vrtoglavo sustižu, i da ne možemo ni u kom slučaju na to doprinijeti njihovom konačnom raspletu. Kad god smo se ludučki upinjali da i mi nešto kažemo ili učinimo u tom smislu, mi smo uvijek bili kovači svojih žalosnih trvenja i neizbježnih stradanja.

Došao je, čas, braćo, da se trijezujemo, da se osvjestimo, da greške i grijehove počinjene u ovom olujnom vremenu, jednih prema drugima, praštamo i da nastojimo svim silama kako bi se sklad, čovječno razumijevanje, dostojanstvo čovjeka i plemenito potpomaganje, što je sve bilo svojstveno našem nepomućenom zajedničkom životu, pred ovaj rat, opet zacarili. Jedino tako možemo da prebrodimo sve nesreće naše prošlosti, u kojoj smo se više nesvesno nego svesno lomili i mrzili, i da stanemo u kraj svim nedaćama i olujama, ma s koje strane naš kraj zapljuskuje. Ne gubimo iz vida da će tegobe još na pretek biti, jer je truoviti put kroz davolji splet naših tmurnih dana. BOLJEG BEDEMA PROTIV SVIH UDARA SUDBINE I DUŠAMA NEMA I NEJE NIKAD JAČEG POSTOJATI OD NAŠEG MEĐUSOBNOG DUBOKO ČOVJEČNOG RAZUMIJEVANJA RAZBORITOSTI I PONOVO BRATSKI UDRUŽENIH SNAGA.

Stalo nam je da sa zadovoljstvom istaknemo poboljšanje odnosa u duhu svih naših želja, koje se neosporno sve više zapaža na svakom mjestu. I nedavni, iznenadni događaji svjetskog značaja, koje smo mi u miru i dostojanstvu dočekali i preživjeli, dokazali su nepobitno da nam se pamet snaži, a srce blagoslovljava i da je teška patnja mnogo doprinijela sazrijevanju spasonosnih pogleda na našu bolnu stvarnost, koji su se izgradili u jadu i čemeru.

Bogu se molimo da nam podari snage srca i razuma da na tom putu mirenja i dubavnog približavanja istrajemo, kako bi što uspješnije dokončali to, srećno započeto, djelo smirenja u Trebinskom kraju.

To su naše želje iz čista srca i misli iz zdravog razuma, koje jedino mogu, kad se oživotvore pošteno, da zatru trag gruboj sili, podlostima, neslozi, podozrenju, te da tako plodonosno urode po dobro napaćenog svijeta ove naše čestite Krajine,

987 AVII-Ča-br. reg. 2/51, k. 27.

988 Iz sastava Hrvatske - pr. E. Redžića.

989 AV-Ča-br. 602 od 242, br. 233 od 22. I 1945.

koja je prije rata po slozi pitomosti odnosa čovjeka sa čovjekom i čestitosti bila zavidno svijetla.

Po tvorcima toga proglašenja, došao je čas nepomučenom zajedničkom životu, međusobnom duboko čovječnom razumijevanju. Najvažnije je da bratski udružimo snage. Pomirljiv po tonu, širok po smislu poruka proglašenja je sračunat na to da se jedinice četnika pojačaju novim borcima iz redova pripadnika hrvatskog i muslimanskog stanovništva.

Novo ustrojstvo vojnih formacija sa hrvatskim i muslimanskim jedinicama

ČETIRI VOJSKE U JEDNOJ I Stevan Moljević okrenuo list

*Svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa pored srpskih treba obrazovati i zasebne hrvatske i muslimanske jedinice pod komandom jugoslovenske vojske u otadžbini.*⁹⁹⁰ Tako glasi jedna od naredaba generala Mihailovića komandantu Majevice, Trebave, zapadne Bosne, te Istaknutog dela Štaba Vrhovne komande poslata 18. oktobra 1944. godine. Komandanti su očekivali čudo: *velike gestove s kojim mogu izaći pred narod a ne sa lažima kao do sada.* Umjesto velikih gestova od velikog čoveka kao što je Mihailović, mjesec dana nakon poruke kojom komandanti Zaharije Ostojić i Petar Bačović traže *velike gestove u očajnim momentima*, stiže, eto, naredba da se obrazuju hrvatske i muslimanske jedinice koje bi bile *privlačna snaga za sve one Hrvate i muslimane, koji žele da pristupe našim redovima.* U njih se mogu primati *svi ispravni Hrvati i muslimani*, koji se svojim postupcima *nisu ogrešili o jugoslovenski orijentisani narod.* U toj naredbi je taj kriterij ublažen: *Mogu se primiti i oni Hrvati i muslimani koji su prividno uzeli naziv 'Ustaše': sa ciljem da izbegnu služenje vojske pod okupatorom, no s tim da se do sada nisu ni u čemu kompromitovali.* To sve treba *shvatiti vrlo hitno i pristupiti izvršenju odmah.*⁹⁹¹

U duhu odluke Narodnog kongresa u selu Ba donesena je Uredba o novom ustrojstvu JVUO pod jedinstvenom komandom Štaba Vrhovne komande. Propisano je, kako je već rečeno, da se komandant srpske armije potpisuje kao 'Đeneral Marko', hrvatske - 'Đeneral Gubec', slovenačke - 'Đeneral Andrej' a Grupe

990 VII, ČA, kut. 5, f. 3, d. 36.

991 VII, ČA, kut. 5, f. 3, d. 36.

*muslimanskih korpusa 'Đeneral Đerzelez'. Određen je izgled njihove zastave a komandantima naloženo da okupe naoružano ljudstvo, formiraju čete, vodove i desetine, komoru, da bi svi zajedno sprali ljagu koju su nam naneli Pavelić i njegove ustaške bande, kao i Tito - svetski probisvet sa svojim ološem.*⁹⁹²

Svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskih treba obrazovati i zasebne hrvatske i muslimanske jedinice pod komandom Jugoslovenske vojske u otadžbini.

U skladu sa tako planiranim promjenama u organizaciji vojnih formacija dejstvovala je i četnička propaganda. Ona je i otprije nastojala da pridobije bar znatniji dio Hrvata za ravnogorski pokret, posebno za njihovo stupanje u četničke redove u Hrvatskom primorju u području Splita i Šibenika. Među Hrvatima je postojala manja grupa sljedbenika Mihailovića. To su uglavnom bivši članovi projugoslovenskih organizacija (ORJUNA).

Još u spomenutom četničkom priručniku iz 1942. godine zastupljena je propagandna linija približavanja Hrvatima. Od huškačke kampanje protiv cijelog hrvatskog naroda zaokret je izražen i u mnogim lecima i proglašenjima. Sada je - nakon Kongresa u selu Ba - isticana teza da hrvatski narod nije neprijatelj Srba. Tu se srpskim neprijateljima smatraju samo frankovci, odnosno ustaše. Čak se četnici pozivaju da na hrvatski narod gledaju kao i na srpski. Na saradnju su pozivani osobito svi Hrvati *ispravnog ponašanja.* Od njih se očekivalo da formiraju hrvatske vojne jedinice pod četničkom zastavom. U priručniku se navodi da na svoju stranu treba pozivati i domobrane ustrojene u oružanim formacijama NDH. Za razliku od domobranstva i Hrvata *ispravnog ponašanja*, kojima su otvorena vrata četničkih jedinica, za ustaše što pružaju oružni otpor unaprijed je izrečena presuda: po kratkom postupku likvidirati na licu mjesta.

Insistirano je na *postupnom i pametnom, ali čvrstom* provođenju programa novih odnosa sa Hrvatima. U tim prilikama smatralo se da programska opredjeljenja ravnogorskog pokreta za *Veliku Srbiju*, koja podrazumijeva nove granice i masovno preseljavanje hrvatskog stanovništva, ne treba zasad pokretati ni u diskusijama. Preporučeno je da se u tome sačeka sve dok se, nakon rata, ne odluči o granicama raznih nacionalnih zajednica. U priručniku je sugerisano da se ne pokreće ni tzv. vjersko pitanje.⁹⁹³ Sva važna nacionalna pitanja, drugim riječima, treba ostaviti za rješavanje nakon što četnici postignu svoj cilj iz treće faze - dok ne ostvare potpunu kontrolu u zemlji i dok ne odrede granice srpske jedinice, to jest Velike Srbije.

992 VI, kut. 173, f. 5, d. 13, 15, 30; f. 31, d. 15.

993 Mikrofilm 1-311, rola 192, snimci 368, 371-372.

U provođenju novog programa odnosa ravnogorskog pokreta sa Hrvatima četnička propaganda je odigrala značajnu ulogu. Ona se pri tome izdašno služila i dodvoravanjem. Kao da do tada nije fabrikovala sadržaje po kojima četnici priznaju samo srpski narod. Njeni inspiratori i tvorcii su zaboravili na letke i proglase po kojima *nas Srbe, ma gde živeli, ne sme deliti reka i planina, kao što nas od braće u Americi ne deli ni more ni okean*. Naglo je, kao po komandi, promijenila ploču.

*Valja da budemo složni i povezani - brat uz brata, selo uz selo, oblast naslo-njena jedna na drugu... Valja da gledamo denerala Dražu Mihailovića koji stoji pred nama. Tu nam se sloga sa Muslimanima i Hrvatima pokazuje kao prvi uslov za sređivanje prilika.*⁹⁹⁴

Stevan Moljević je oblikovao programske dokumente ravnogorskog pokreta. Pisao je instrukcije za nacionalnu propagandu u područjima pod četničkom kontrolom. Pripremao je letke i proglase, a bio i urednik lista *Ravna Gora*. Kako u tom tako i u drugim četničkim listovima objavljivao je članke, slao pisma na teren, pisao proglase što su otpremani širom zemlje. Neki od njegovih proglaša nazivani su porukom ili apelom. Jedan od tih apela uputio je 9. septembra 1944. godine *Narodu Bosanske Krajine*. Poruka, dakako, nije namijenjena samo Srbima. Upućena je Hrvatima i Muslimanima na tom području. Baš onim koji do tada kao nesrbi nisu posve istrijebljeni saglasno njegovim programskim projekcijama u *Homogenoj Srbiji*. Oni kojima se obraćao još su živjeli na teritorijama koje spadaju u državne prostore od njega i četničkog vodstva planirane Velike Srbije. I pored toga, potiskujući programe koje je formulisao 1941. godine, sada pokušava da *Apelom narodu Bosanske krajine* postigne cilj po kome bi se Hrvati i Muslimani *ujedinili u borbi protiv NOV*.

S jedne strane, Moljević poziva pripadnike svih naroda da *budu brat uz brata*. Čini to u isto vrijeme dok još, s druge strane, nisu obustavljeni pokolji činjeni od ustaša nad srpskim žiteljstvom, te od četnika nad hrvatskim i muslimanskim. I 4. oktobra 1944. godine komandant Mostarske četničke brigade obavještava Gorski štab br. 212 o naletu ustaša u sela Ortiješ i Lakiševine 30. septembra. U tim selima su ubili 92 osobe. *A kad su došli u selo Malo Polje i kad su pokušali likvidirati tamošnje pravoslavno stanovništvo, suprotstavila su im se dva brata Muslimana iz istog sela i to Mustafa i Avdija Berberović. Čim su im se suprotstavili, od ustaša su bili likvidirani na licu mjesta. Tada je nastala u selu uzbuna među Muslimanima, te je tako svim našima uspelo da izbegnu i da se sklone, a ustaše su se morale vratiti iz ovog sela čičava repa, jer nisu postigli nikakav uspeh. Preti se otvoreno svakom ko je Srbin, kako od Hrvata tako i od Nemaca...*⁹⁹⁵

Nisu samo ustaše klale srpski živalj. I pored Moljevićevih poziva na slogu i povezanosti klali su i četnici hrvatsko i muslimansko stanovništvo. *Istaknuti deo Vrhovne komande* u Bosni primio je 23. septembra 1944. godine depešu kojom Četnički romanijski korpus javlja da su *muslimani prisli crvenima defnitivno. Izgleda da su Zeničani napali na muslimane pa je bilo klanja žena i dece* - piše u depeši i upozorava da sve to što se događa *štetni nama*. Dok se priprema *napad na Švabe oni rade samovoljno i bore se protiv Turaka*.

*Nema nama Hrvatima većeg dušmana i protivnika od onih ljudi koji hoće da mi Hrvati budemo samo Hrvati, tj. da ništa nemamo i nećemo da nikad imamo sa Srbima. Ovo zapamtite kao Sveto pismo naše narodne sreće, časti i pameti.*⁹⁹⁶

Četnička iluzija kao da je i dalje plamsala: ravnogorski pokret još računa da može na programskim ciljevima preseljavanja i fizičkog uništavanja čitavih naroda *okupiti sve građane u poslijeratnoj preporodenoj Jugoslaviji*. Osim prema pridobijanju muslimanskog stanovništva, četnička propaganda svoju pažnju usmjerava i prema dodvoravanju Hrvatima. Čini to u posebnoj brošuri namijenjenoj hrvatskom pučanstvu pod naslovom *Ravna Gora - uskrsnuće nove Jugoslavije* sa gornjim citatom zapisa dr. Ante Radića još na naslovnoj stranici. Njegovi zapisi su objavljeni u listu *Dom* br. 15 u maju 1904. godine.

Iz tog lista početka XX stoljeća u ovoj brošuri se koriste još dva citata dr. Ante Radića. *A nama, koji smo svoji, - nama je dosta da se pogledamo pa razumijemo. Naš je i Anto i Mujo i Tanasije - jedan bolji od drugoga, ali i jedan nesretniji od drugog. Nas to boli, jer su naši...*

Još jedan Radićev zapis upotrijebljen je u četničke propagandne svrhe i za namjenu koju je imala spomenuta brošura. *Znam ja za ove naše ljude koji govore da narod treba učiniti slavnu njegovu prošlost, neka vide šta je bilo. A znate li šta je bilo? Bio je rob i sužanj - to je bio 'dragi' i 'mili' i 'dobri' - i još k tome naš narod...*⁹⁹⁷

Na podlozi Radićevih riječi i poruka pružena je ruka izmirenja. Ta ruka se stalno nalazila u obliku parole koja je imala zapaženo mjesto u listu *Ravnogorska misao*. Parola glasi: *Pružimo ruku izmirenja svima onima čije ruke nisu uprske bratskom krulju, da otpočnu sada ono što ranije nisu mogli*. I ta parola je sada prenesena i u brošuru koju su Hrvati Ravnogorci namijenili našoj braći u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pripremili su je Hrvati Ravnogorci tako što su stavili na znanje svima da je *prvi i najvažniji zadatak oslobođenje zemlje od okupatora i stvaranje uslova za PRELAZ IZ KAOSA koji su na našem narodnom području stvorili neprijatelji i njegove sluge, u obnovljenu Jugoslaviju*. Taj prelaz treba da bude *što mirniji, da nam donese što manje trzavica i nesporazuma i što manje novih žrtava!* Pa o pokretu Ravnogoraca i njegovom cilju.

994 VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 50.

995 VII, ČA, kut. 203, f. 5, d. 24.

996 *Dom*, br. 15, maj 1904.

997 *Dom*, br. 14, maj 1904.

Taj pokret obilježava *zasad samo jedan cilj: sreća i blagostanje svih ispravnih Srba, Hrvata i Slovenaca u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji na čelu sa Kraljem Petrom II Karadorđevićem*. U brošuri se ističu i Mihailovićeve poruke hrvatskom narodu. On i u ovoj prilici poziva posebno da se *bivši oficiri, podoficiri, kaplari i vojnici Jugoslovenske vojske, koji su u hrvatskom domobranstvu, javu njegovim (Mihailovićevim) komandantima i delegatima na terenu*. Širi tekst objavljen pod naslovom *Naš odnos prema partizanima* je težište ustremio prema partizanskoj vojsci kao najvećem neprijatelju ravnogorskog pokreta. Iz toga priloga se saznaje da se *saradnja sa partizanima pokazala u praksi nemoćna*, da se *vodi borba za demokraciju a ne za partijsku revoluciju*, da je *vrhovni zakon borbe narodni interes a ne tuđe simpatije*. Ta partizanska vojska kao ljuti protivnik ravnogoraca *izmišlja naše protivnike sa ciljem da razbiju i spriječe saradnju demokratskih snaga i njihovo okupljanje oko Draže Mihailovića*.

Korisnicima brošure nudi se i poseban prilog *Komunisti o nama Hrvatima* sa uputstvima kako da se sa strane hrvatskog naroda pomogne borba Jugoslovenske vojske u otadžbini.⁹⁹⁸

*Preko Jugo i Balkanpresa uputite čestitke svim katolicima širom cele Jugoslavije povodom praznika H. R. (Hristova rođenja) i N. G. (Nove godine). Ovo izvršiti odmah i putem letaka i u Sarajevu.*⁹⁹⁹

Prije te Dražine naredbe depešom, u vrijeme kada su ustaše vršili masovne pokolje i fizičko istrebljenje Srba, četnička propaganda je Hrvate nazivala šokcima. Do čestitanja božićnih i novogodišnjih blagdana cjelokupno hrvatsko žiteljstvo je okvalifikovano ustašama. Tako su nazivani žene, djeca i starci koji su masovno dospijevali pod četničke kame. Takav je odnos i prema Muslimanima. Ta naredba je ličila na zaokret: Draža i njegovo vodstvo su otpočeli stanovita nastojanja da Hrvate, tako muslimanske milicije i zelenokadrove pridobiju pod svoju zastavu. Zaokret koji to nije bio u praksi: u mnogim područjima su i dalje nastavljeni pokolji hrvatskog, a naročito muslimanskog stanovništva.

Time nagnan Draža u depeši 3. septembra 1944. ponavlja *da je vrlo važno da se politički postigne nenapadanje između nas, muslimana i Hrvata. Ako se može što više postići sa domobranima u toliko bolje*. I 12. decembra te godine on opet poručuje komandantima: *Prema muslimanima i domobranima postići bar sporazum o nenapadanju, a ako je moguće sugerisati im da ne odu u crvene nego ostanu kod kuće do dolaska saveznika. U ovom pravcu učinite što možete.*¹⁰⁰⁰

Doskora su ti isti njegovi komandanti primali bitno drugačija naređenja: da uništavaju muslimane (koje je on nazivao Turcima) i Hrvate (koje je nazivao šokcima i izjednačavao sa ustašama).

Dvostruka igra nastavljena je na još jednom području: u to vrijeme četnici su još primali avione sa savezničkim oružjem, materijalom i novcem dok su svoje jedinice naružavali njemačkim šarcima dobijenim u kolaboraciji sa okupacionim trupama: oružje, municiju i hranu preuzimali su i iz italijanskih magazina, paktirali sa ustašama i drugim oružanim formacijama NDH, održavali veze i sa kvislinzima u Srbiji.

Bitka svim raspoloživim sredstvima propagande za privođenje duša iz protivničkih tabora rasplamsala se na sve strane. Sopstveni redovi se prorjeđuju a treba svrstati nove borce pod oružje. Četnici su davali i obećanja: *Ne gladujte, jer kod nas ima hleba i svega u izobilju za svu braću koja dođu sa oružjem u naše redove. Ko ne želi da se bori može slobodno da živi u našoj pozadini, ili da se uputi tamo gde bi želeo, a po mogućnosti i kući*.

Obećanjima prethode zastrašivanja. *Prema tačnim izveštajima vi ćete ovih dana otići na klanicu Istočnog fronta ili negde na obale tako zvane 'Evropske tvrđave' gde ćete pod udarcima savezničkih avionskih bombi izgubiti svoje živote*. Tako Braći domobranima poručuje *Srpski centralni komitet - Centrala za sve krajeve i bratski poziva da dođu u četničke redove Jugoslovenske vojske i da zajedno sa nama sačekate naše saveznike i slobodu koju nam oni donose*. U proglašenju se kaže da je *Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u Otadžbini izdala naredbu svima četničkim jedinicama da vas bratski primimo i da se ni jednom domobranu ne smije ništa dogoditi nego da se istima izda pobunalnica, a svako njihovo ime dostavi Vrhovnoj komandi radi unapređenja i odlikovanja*.

Pavelićeva država propada iz dana u dan i postoji još samo na papiru. Naši i vaši neprijatelji koje ste vi do sada silom prilika služili i primili za gospodare sada izbezumljeno žele da izbegnu tešku sudbinu koja će ih skorb dana zadesti. Braćo domobrani, ne dozvolite da u posljednjem času kada se neprijatelj topi odete zajedno s njim u smrt koja je neizbeživa. Ne dozvolite da ukaljate ime hrvatskog naroda i Mačeka. Istrgnite se iz čeljusti neprijatelja srpskog i hrvatskog naroda. Podite u šume putem časti pobjede i slobode. Dodite u šume i oslobođena sela da sa nama, vašom braćom, oslobodimo naš narod i zbacimo sramne okove vekovnih neprijatelja srpskog i hrvatskog naroda.

Ne dozvolite da vas i dalje zavaravaju vaše pojedine starešine sa lažima i obmanama da mi ubijamo i koljemo. To je laž sa kojom oni pokušavaju da vas i dalje drže u svojim kundžama kao slugu naših zajedničkih neprijatelja. Dodite kod nas i videćete vašu braću Hrvate kako idu s nama rame uz rame i kako svakog dana dolaze sa puškama i mitraljezima. Dodite, mi vas bratski primamo svagde i na svakom mestu. Sve pretuje vaših starešina ne mogu vas sprečiti da se sa nama zajedno borite za slobodu svih Srba i Hrvata i Slovenaca. Pograbite vaše oružje i bežite iz rovova i žica u šumu iz koje dolazi sloboda srpskom i hrvatskom narodu.

Pridobijanje domobrana i domobranskih oficira vršeno je direktno ili posredstvom letaka, proglašenja i pisama prijateljima. Pisma su slata na adrese komandanata domobranskih posada (garnizona). Računalo se da će oni

998 Arhiv Jugoslavije, Beograd.
999 XIV-4, dok. 623.
1000 VII, Ča, k. 281, reg. br. 3/1.

kao starješine, u korist četničkog pokreta, uticati na svoje mlade i potčinjene kolege. Takva pisma i pozivi su upućeni pojedinim starješinama u mnogim garnizonima širom Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slavonije i Srema. Rasturali su ih povjerljivi ljudi koji su imali poznanike i prijatelje u domobranskim postajama. Pojedinci su, kako izvještava Mihailovića i general Matija Parec¹⁰⁰¹ rasturali na desetine takvih pisama - poziva da se pridruže četničkim jedinicama. Računalo se da će domobranski časnici uticati i na domobrane u tom pravcu. Uz ta pisma slata je i brošura *Ravna Gora - uskrснуće nove Jugoslavije*.

Osim pisanom propagandom Uredbe o tri armije i grupi muslimanskilj korpusa JVUO, pojedinim Hrvatima koji su uza se imali i postrojbe obraćao se lično Mihailović. On šalje pismo i ustaškom poručniku Mati Matičeviću *zapovedniku ustaške milicije u Varešu*. Javlja mu da je zadovoljan uspostavljenom saradnjom.

Mi Vas, brate Mato, već sada smatramo u tajnoj saradnji sa nama a ako uspijemo da naša saradnja bude javna biti će to od najvećeg značaja za cijeli naš narod. Na našem sastanku riješiće se pitanje o Vašem pozivu i Vašem činu u vojsci onako kako Vam to po zaslugi Vašeg dosadašnjeg rada pripada - kaže se u nastavku Dražinog pisma Mati Matičeviću. Pismo je slijedila i naredba od 1. decembra 1944. povodom unapređenja Mate Matičevića u čin pešadijskog kapetana II klase.¹⁰⁰²

Mato Matičević, kome se obraća Mihailović pismom 29. novembra 1944. godine, postao je još 1942. *zapovjednik vijačke milicije u sastavu ustaške bojne u Varešu*. (U 1941. bio na službi u domobranskim jedinicama). Istakao se kao organizator ustaške milicije u okolnim selima i u borbi protiv ustanika. Komandant ustaške *Crne legije* Jure Francetić postavio ga je za *zapovjednika ustaške milicije u Varešu*. U tom svojstvu učestvovao je u svim borbama protiv partizanskih jedinica oko Vareša, naročito u tzv. četvrtoj ofanzivi. Tada je sa svojim pomagačima vršio i zločine. Vezu sa njim Mihailović je uspostavio uz pomoć Živana Lazovića, kapetana, komandanta Smederevskog korpusa i inž. Predavca, člana četničkog CNK. Matičević je posljuje rata ubijen kao odmetnik. Među dokumentima koji su tom prilikom nađeni kod njega nalazile su se i naredbe Draže Mihailovića o njegovom unapređenju i odlikovanju *Ordenom belog orla V reda sa mačevima*.¹⁰⁰³

Zajedno sa tim Matinim unapređenjem Draža je objavio i proglaš Hrvati-
ma sa pozivom da stupaju u redove JVUO.¹⁰⁰⁴

Proglas je pisan na mašini ćirilicom. Novi naslov *Braćo Hrvati!* Mihailović braći Hrvatima saopštava da se rat približava kraju. *Njemačka je tučena i po-
vlači se iz Jugoslavije. Sa njenim odlaskom nestaće i ustaša i njihove vlasti. Tada*

1001 VII, Ča, k. 18, reg. br. 31/7.

1002 VII, Ča, k. 18, f. 7, d. 39; ZB, XIV/4, d. 109.

1003 Dok. br. 76 i Arhiv VII, Ča, k. 18, reg. br. 40/7-1.

1004 VII, Ča, k. 14, reg. br. 10/3.

ćemo opet na ovoj napaćenoj i krvlju natopljenoj grudi zemlje Mi Srbi i Vi Hrvati, da slobodno živimo i da zajednički riješavamo svoju sudbinu.

POZIVAJU SE NA ISKUSTVA TITA I PARTIZANA

Za zajedničkog neprijatelja hrvatskog i srpskog naroda su proglašeni ustaše podjednako kao i Titovi partizani. Partizani zato *što hoće da im oduzmu Boga, domovinu i porodicu*. Za njih kaže da nemaju domovine i da hoće da unište porodicu. Oni su, doduše, *samo mali i zalutali narodni dio*, ali su *dobro organizovani i međusobno povezani*. Da bi priskrbio svoju komandu i nad eventualno formiranim novim četničkim jedinicama i odredima sastavljenim od Hrvata, Mihailović se poziva na iskustvo Tita i partizana. Kaže u proglasu da se kod njih svi bore pod jednom komandom *bez obzira na to jesu li Srbi ili Hrvati. Istim putem moramo poći i mi - piše on u tom proglasu Hrvatima*. Obećava im hrvatske oficire, koji će se *rame uz rame sa srpskim odredima boriti protiv zajedničkog neprijatelja*, iako takvi zajednički odredi još nisu postojali ni kao samostalne jedinice ni u sastavu bilo kojih četničkih jedinica.

U proglasu Mihailović podsjeća na gubitke koji su u ovom ratu *već do sada* *suviše veliki i premašuju gubitke svih ostalih naroda u svijetu*. *Svaka daljnja nepotrebna žrtva pala bi kao prokletstvo na nas i našu djecu*. *Dužnost je naša da učinimo sve da jednom zauvijek prekinemo bratoubilački rat, koji su naši narodni neprijatelji izazvali u svome interesu i za svoje ciljeve*. *To nam nalaže budućnost našega naroda, a nameću nam tu dužnost i zajednički neprijatelj, koji se je pojavio najprije u vidu ustaša, a kasnije u vidu Titovih partizana*.

Partizani prijetite istrebljenjem svega narodnog i kod Srba i kod Hrvata. Oni hoće da narod obezglave, jer znaju da ga samo obezglavljenog mogu pobijediti.

Naša je borba sveta i pravedna. Mi se borimo za Boga i za narod, za domovinu i za porodicu.

Borimo se za Boga zato da ga svaki može slobodno slaviti i hvaliti onako kako ga propisi njegove vjere uče. Partizani hoće da nam oduzmu vjeru naših otaca, djedova i pradjedova.

Borimo se za narod zato da može slobodno da izrazi svoju volju i da svoju državu organizira onako, kako on želi. Partizani hoće da narodu nametnu diktaturu jedne neznatne i protivnarodne manjine.

Borimo se za domovinu zato da ovaj nesretni komadić zemlje na kome živimo i koji su naši stari natapali krvlju i svojim znojem, budu opet slobodni i služi nama, našoj djeci i unucima. Partizani nemaju domovine.

Borimo se za porodicu, zato što samo ona može da bude osnova naše narodne sreće i časti. Samo otac i majka mogu svojoj djeci udahnuti sve ono što je dobro i plemenito, samo oni mogu od djece svoje učiniti poštene ljude. Porodica je djelo

Božije, jer Njegova četvrta zapovijed kaže: 'Poštuj oca i mater ako boćeš biti dugovječan i čestit na zemlji'. Partizani boće da unište porodicu.

Naš narod neće partizane. Oni predstavljaju samo mali i zalutali njegov dio. Ali oni imaju prednost pred narodom; dobro su organizovani i međusobno povezani.

Svi oni koji su za Tita i za partizane bore se zajednički pod jednom komandom, bez obzira na to jesu li Srbi ili Hrvati. Istim putem moraćemo poći i mi, koji se borimo za narod i njegova demokratska prava. Ne učinimo li tako, izložit ćemo narod strašnoj opasnosti poraza, a sebe same najstrašnijoj narodnoj osudi.

Nova demokratska i federativna Jugoslavija u kojoj će narod, po obećanju i pod kontrolom naših velikih saveznika, na potpuno slobodnim izborima moći da odluči o svojoj sudbini i svaki posebno da organizira svoju užu domovinu, biće dovoljna garancija za sretnu budućnost svih čestitih Hrvata, kao i svih čestitih Srba i Slovenaca. A naši zakoni dovoljna su garancija da će svi oni koji su se ogriješili o narod i njegova prava biti pravedno kažnjeni za svoja nedela, kao i da niko ko nije kriv ne smije da strada.

U redovima JVU Domovini obrazovani su hrvatski odredi, koji se bore pod komandom svojih hrvatskih oficira, rame uz rame sa srpskim odredima, protiv zajedničkog neprijatelja.

Stupajte i Vi u slobodne hrvatske odrede u sastavu JVU Domovini.

Slobodne hrvatske odrede na području uže Hrvatske okuplja general Matija Parac, na području Bosne i Hercegovine brat general Dragutin Kuzmić, a na području Slovenije brat pukovnik Luka Sarić. Svaki od njih ima svoje pouzerenike na cijeloj teritoriji gdje žive Hrvati.

Okupite se oko ovih čestitih hrvatskih oficira, da svi zajedno združeni i čvrsto povezani, dočekamo naše velike saveznike, koji su već prešli prag naše domovine.

Živjela nova demokratska i federativna Jugoslavija.

Živjela JVU Domovini.¹⁰⁰⁵

Draža je odranije, doduše, tražio od potčinjenih da se što više taktizira sa Muslimanima i Hrvatima. Taktiziranje traži i u uputstvu od 8. X 1942. godine upućenom Dobroslavu Jevđeviću. Uz određene uslove: da se oni lojalno drže prema srpskom življu, da sami učestvuju u likvidiranju onih koji danas rade protiv srpskog naroda. Za one koji bi se svrstali u četničke jedinice zahtijevao je njihovu čistu prošlost. Dvije godine kasnije će dopustiti da se u te jedinice mogu primiti i oni Hrvati i muslimani koji su prividno uzeli naziv 'ustaša' sa ciljem da izbegnu služnje vojske pod okupatorom...

Prije Kongresa u selu Ba i promjena u ustrojstvu svojih formacija Draža je u drugoj ratnoj godini naložio da preko pukovnika Bosnića i majora Sruetića treba preuzeti što jače bušenje Hrvatske vojske, sa ciljem da se čitave jedinice

1005 U potpisu Draža Mihailović, VII Ča, k. 14, reg. br. 10/3.

STAVLJAJU NAMA NA RASPOLOŽENJE, DA NAS POMAŽU U DAVANJU oružja i sprema i da se upotrebe u borbi protiv komunista i ustaša. Svakome je jasno da će opet biti Jugoslavija, i da u toj Jugoslaviji moraju živjeti i Hrvati, ali kakve će biti granice hrvatske jedinice i kakva će prava imati u budućoj novoj državi zavisiće jedino od njih samih, tj. od toga da li će Hrvati jugoslovenski orijentisani stupiti u naše redove i sami pristupiti likvidiranju Hrvata izdajnika, koji su 23 godine radili protivu Jugoslavije i koji nam poklaše 600.000 Srba od aprila meseca prošle godine do danas. Moja je želja, a takođe i želja našeg Vrhovnog komandanta i želja naše vlade, da Hrvati Jugoslaveni već jednom shvate da je dvanaesti čas da se dignu na oružje, i da tako i delom pokažu da su voljni da ulože svoj deo i na stvaranju nove Jugoslavije. Ako Hrvati i dalje ostanu neaktivni, nema te sile koja će moći da ih spase od odmazde srpskog naroda, pa prema tome neka se i upravljaju. U opštenju Vašem sa Hrvatima vešto iskoristite navedene direktive, a takođe u ovome pravcu podesite i vaš propagandni materijal namenjen Hrvatima. U ovome pravcu dao sam direktive mojim saradnicima koji rade sa Hrvatima i na drugim krajevima.¹⁰⁰⁶

OD POKOLJA I PROGONA DO POZIVA "SLUŽENJU BRATSTVU SRBA I HRVATA"

Bušenje hrvatske vojske Draža nalaže preko pukovnika Bosnića i majora Sruetića. Poput jugoslovenskih Muslimana koje upućuje na jugoslovenski orijentisane Hrvate. Kao i kod Muslimana traži obračun s onim Hrvatima koji su se ogriješili o srpski narod. Što će reći - likvidiranje Hrvata izdajnika. Kakve će biti granice hrvatske jedinice u budućoj Jugoslaviji zavisi od samih Hrvata - veli Draža, iako je dobro znao da su te granice određene u četničkim programskim dokumentima utvrđenim još polovinom 1941. godine. Traži i podešavanje propagandnog materijala sa njegovim direktivama namijenjenim radu sa Hrvatima. Bušenje hrvatske vojske pretpostavlja snažnu propagandu protiv ustaša na način kojim bi se pravio što veći razdor između njih i domobranaca, Likvidiranje ustaša pristupiti poslije likvidiranja komunista.

Sve veća potreba četničkih formacija za novim borcima suštinski mijenja sadržaje u tretmanu Hrvata u lecima i proglašima.¹⁰⁰⁷

1006 VII, Ča, k. 12, reg. br. 45/2.

1007 Na kongresu u selu Ba bili su Hrvati Vladimir Predavec, Auro Vilović i Niko Bartulović. Predavec je u četničkom pokretu imao neki status. Bio je jedan od prvih Hrvata koji je prišao četnicima, a dijelom i stoga što je bio sin Josipa Predaveca, bivšeg potpredsjednika HSS-a ubijenog 1931. godine. On sam nije imao nikakve veze sa HSS-om. Upućivao je Hrvatima pozive da priđu četnicima u septembru 1943. godine (na mikrofilmu br. T-501, zola 257, snimci 1030-1031), ali s vidljivim neuspjehom. Pod kraj rata pokušao je da dođe do kontakta između Mihailovića, te Maćeka i Pavelića.

Najveća je laž, kad se priča, da četnici vode borbu protiv hrvatskog naroda. Danas u četničkim redovima ima veliki broj Hrvata, koji zajedno sa Srbima vode borbu protiv ustaša i komunista ili zajedničkom riječi - partizana, jer su i jedni i drugi jedno te isto.

Položaj četnika u Bosni i drugdje bio je sve slabiji naročito nakon njihovih poraza u martu i aprilu 1943. na Neretvi. Pogoršavanju njihovog položaja doprinijeli su napredovanje i jačanje pozicija partizanskih snaga. Da bi se to stanje koliko-toliko poboljšalo pokrenuta je akcija da se svugdje gdje ima muslimanskog i hrvatskog življa, pored srpskih, organizuju muslimanske i hrvatske jedinice u sklopu JVUO-a. Na to su sračunate i naredbe načelnika štaba Vrhovne komande.

Uz takve naredbe i aktivnosti na terenu je i propaganda. Pojavili su se i leci sa naslovima *Naša poruka potpisani Hrvati u četničkim redovima*. Oni opovrgavaju, vele, ono što se priča: *da se četnici bore protiv hrvatskog naroda, da se bore samo za Veliku Srbiju i da im je cilj da unište Hrvate*. Potvrđuju da su ustaše, udružene sa partizanima, kako kažu, punili jame bezdanke srpskom krvlju. Istina je da su to ustaše činili s tim što u zlodjelima s njima nisu bili udruženi partizani. *Hrvati u četničkim redovima*, međutim, ni jednom riječju ne kažu da su i četnici te jame bezdanke punili hrvatskom krvlju, izvršili pokolje hrvatskog stanovništva, a od njihovih domova napravili pepelišta i zgarišta. Da se četnici bore protiv hrvatskog naroda - tako pričaju komunisti - kažu oni svojim lecima namijenjenim Hrvatima. Onda pobijaju priče da se četnici bore samo za Veliku Srbiju i da im je cilj da unište Hrvate. *Da vidimo koliko tu ima istine - vele oni. Dužnost je nas Hrvata u četničkim redovima da kažemo pravu istinu, da kažemo što nas je dovelo u četničku organizaciju, što nas vodi i što će nas do same smrti voditi. Ustaše su pokušali klanjem da istrijebe Srbe, zabolj im nož u leđa i napunili jame bezdanke srpskom nevinom krvlju, nejači i staraca. Svaki pošten i čestiti Hrvat mora to da osudi i da se suprotstavi tome zlu. Zaobišli su zahtjev da bi i svaki pošten i čestiti Srbin morao da osudi zločinstva počinjena prema Hrvatima i da se suprotstavi tome zlu.*

Krivci su među komunistima kako nazivaju partizane - poruka je potpisnika toga letka. Kako?

Komunisti su i među Srbima (prvo među Srbima, a potom i među Hrvatima) i među Hrvatima pošli da povedu svoju komunističku revoluciju, vješto taktizirajući i mijenjajući boje i načela, a uvijek s ciljem da se komunistička partija u danom momentu dočepa vlasti. Komunisti nisu birali sredstva. Povelj su svoju lažnu borbu protiv okupatora i gdje su god došli napravili su pepelišta i zgarišta. Srbi su se odmah digli protiv te 'narodno-oslobodilačke' vojske, jer ne mogu dozvoliti da svjetski hobotaplari unište im istoriju, tradiciju, porodicu i što je najstrašnije nisu Srbi dozvolili da im ljudi skupljeni iz bijela svijeta, razbojnici bez otadžbine unište Otadžbinu i zatru staru Kosovsku slavu.

Borba partizana protiv okupatora je nazivana lažnom. Oni su se, po toj propagandi, udružili sa ustašama, da bi punili jame bezdanke srpskom krvlju, a gdje god su došli napravili su pepelišta i zgarišta. Velikani kao što su Zrinski, Frankopani, Štrosmajer, Jelačić, Ilirci i drugi, iz povijesti hrvatskog naroda, koji su ranije nipoštašavani, *sad su zaštitni znak domovine, istorijske prošlosti i naše slavenske misli. Ustaše i komunisti su se udružili da bi srušili sve što je nacionalno, časno i pošteno*. Obrt je napravljen i u vezi sa protivnikom sa kojim se bore četnici. Ranije su ustaše poistovjećivani sa hrvatskim narodom. Sada se četnici ne bore protiv hrvatskog naroda već protiv ustaša i partizana. Glavna Titova krivica je prije bila u tome što se bori za veliku Hrvatsku kao i Pavelić. I krivica KPJ je u tome što je bila samo hrvatska. Sada propovijeda da *pobjedom Tita nema Hrvatske, nema naše nacionalnosti*.

Isto tako i mi Hrvati nećemo dozvoliti da neka komunistička partija, pa bar ona bila i 'hrvatska', uništi naše ognjište, našu domovinu, našu istorijsku prošlost i našu slavensku misao. Mi smo ustali u zajedničku borbu sa našom braćom Srbima protiv prljavog komunizma, ničim obmanuti, već vođeni duhom slavni h Iliraca, Jelačića, Štrosmajera, Šenoa, Račkog i drugih koji su hrvatsko ime i hrvatsku zastavu visoko digli. Mi danas među četnicima borimo se za istinu za našu nacionalnu hrvatsku stvar. Borimo se protiv onog stranog, tuđeg, izvodimo našu nacionalnu revoluciju, boreći se protiv ustaša i komunista koji su se udružili da bi zajednički lakše ostvarili svoje ciljeve. Cilj im je da sruše sve što je nacionalno što je časno i pošteno. Oni neće uspjeti, jer se danas protiv njih bore: i Srbi, i Hrvati, i Slovenci. Veliki broj muslimana nalazi se danas u četničkim redovima, a o Hrvatima-Mačekovcima da i ne govorimo, koji su muški i otvoreno stupili u borbu protiv komunističko-ustaške bande. Otkrila se maska 'narodnooslobodilačke' vojske. Niko joj više ne vjeruje. Nisu četnici uperili borbu protiv hrvatskog naroda - ne! Oni su je uperili protiv ustaša i komunista, a svaki Hrvat, koji diše i osjeća u sebi čovjeka, mora tu borbu pomoći, jer će mu ona omogućiti da se i dalje zove čovjek, a ne rob komunističke partije Hrvatske.

Napravili su komunisti i plan buduće Jugoslavije. Čine račun bez krečmara. Zavode naš dobronamjerni svijet svojim lažima.

“PUSTIMO VELIKE NEKA SE TUKU”

Četnici se ne bore za interese srpskog naroda time što su stupili u službu okupatorima

Pošli smo u borbu istine radi. Služimo svom narodu i istini. Stog je dužnost nas Hrvata u četničkim redovima da obavijestimo sve ispravne Hrvate i Hrvatice.

Pustimo velike neka se tuku. Mi ne možemo ništa da utičemo. Vidićemo kako će se rat završiti. Ali kako završio da završio ustašama i komunistima nema mjesta. Ako dođe Jugoslavija, doći će nacionalna sa Kraljem Petrom na čelu, doći će s njom i nacionalna Hrvatska za koju mi sad krv lijemo. Doći će Hrvatska Štrosmajera i Račkog.

Stog mi pozivamo sve Hrvate, koji se nijesu ogriješili o našu nacionalnu borbu, da ustanu i da se bore protiv ustaša i komunista. Nećemo dozvoliti da prljaju naše lijepo hrvatsko ime svojim nedjelima. Nećemo dozvoliti 'Titu' da sa probisujetima govori u ime hrvatskog naroda. Istinu na srijedu. Pobjedom Tita nema Hrvatske, nema naše nacionalnosti. Tada će postojati samo komunistička partija. Pomožimo nacionalnu borbu, koja se danas vodi širom Jugoslavije, jer nas zove naša istorija, jer nas zovu: Zrinski, Frankopani, Štrosmajer, Gaj, Jelačić i drugi, koji su bili istinski, veliki Hrvati, čije duše plaču kad vide da su ih se njihovi potomci odrekli, odrekli se svoje prošlosti, svoje istorije, za račun prljavog komunizma i uprljali svoje ruke nevinom krvi rođene braće Srba.

U borbu, Hrvati! Rasudite, gdje je istina. Dobro pazite šta je danas, a šta će sutra biti. Naša je nacionalna stvar i borba već uspjela, jer je ona istina. Svaki pošten Hrvat neka pristupi gradnji svoje domovine, čuvanju svog doma, svog ognjišta i svog obraza.

S tim ciljem došli smo u četničke redove. Kao takvi ćemo živjeti i umrijeti. Ni 'Tito', ni Pavelić neće moći pobijediti istinu, neće u hrvatskom narodu ubiti ono što je lijepo i veliko.

Služimo istini, služimo našoj nacionalnoj stvari, služimo bratstvu Srba i Hrvata - svih slavena, služimo novoj nacionalnoj Jugoslaviji u kojoj će vladati red, rad i svi nacionalno-socijalni problemi biti pravedno riješeni, služimo Bogu, narodu i Kralju.

O tu našu borbu razbiće se sve laži, svi podli planovi Ustaša i komunista. To je naš apel i naša poruka - poruka nas Hrvata iz četničkih redova.

Akcija uključivanja Hrvata u četnički pokret pod vidom JUVU (Jugoslovenske vojske u otadžbini) vođena je i na području Hrvatskog primorja. Naslanjala se na sličnu akciju otprije preduzetu od sušačke grupe JUREPO. Iz priloga objavljenih u Slavenskom jugu u srpnju 1944. godine može se vidjeti da je održan sastanak jugoslavenskih delegata Hrvatskog primorja, otoka i Gorskog kotara. Usvojena je rezolucija prema kojoj je ustaški režim jedini unutarnji neprijatelj. Apeluje za koncentraciju svih snaga na zajedničkoj platformi: Savjesnim proučavanjem svih činioaca došli smo do zaključka da je ta platforma

priznanje državnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije i demokracije. U Kralju, modernom i demokratskom, vidimo simbol državnosti i jednu empirijsku instituciju koja jedina u ovakvim teškim vanjsko-političkim i unutarnjim prilikama može poslužiti kao instrument za koncentraciju svih snaga. Slavenski jug piše da su u vezi s ostvarenjem ideja rezolucije dana naredenja i instrukcije svim radnicima na terenu, te da se pristupi stvaranju jugoslovenskih propagandnih jedinica koje nemaju borbenog karaktera.¹⁰⁰⁸

U letku Ustaškim partizanima grada Sušaka i okolice početkom rujna četnici su se obraćali vojnicima Srbima s pozivom da stupe u JVO. Ta vojska ima osnovne zadatke: a) narodno jedinstvo, b) Kraljevina Jugoslavija, c) dinastija Karadorđevića, Kralj Petar II i Draža Mihailović.

Uspjesi snaga NOVJ-a u borbama protiv italijanskih vojnih snaga, te oružanih snaga NDH i četnika, odlučujuće su slabili sve dotadašnje pozicije ravnogorskog pokreta. Uporedo sa oružanim borbama u likvidaciji četničkih oružanih snaga organizirana je politička akcija protiv njih. Bez političkog razbijanja četničkog uticaja ne možemo govoriti o razbijanju njihovih bandi. Njihov je korijen ostao, iako smo njih same istjerali s terena. Bez toga se uticaja niti silom ne bi dale stvoriti one formacije koje okupator danas ima u četnicima. Tumačenje kako četnici služe talijanskom i njemačkom okupatoru, te da su zbog toga izdajnici, imao je uspjeha na međunarodnom planu, jer se u znatnoj mjeri uspjelo usutkati laži naše londonske reakcionarne emigracije o Draži Mihailoviću kao i njegovom tobožnjem heroizmu, ali u samom narodu takva politička akcija nije bila dovoljna. Istražen je novi pravac u tom radu. Strah od represalija i četnička propaganda da je saradnja s Italijanima u interesu srpskog naroda učinili su da se u svijesti naroda izbrisalo sramno značenje riječi izdaja. Mobilizirani četnik i njegova okolina znaju da on služi okupatoru, ali ne smatraju do izdajom. Zbog toga u daljnoj političkoj akciji treba neumorno dokazivati kako četnici ne služe srpskom narodu, kako ga ne spasavaju time što su stupili u službu okupatoru. Treba objašnjavati kako bi položaj okupatora u našoj zemlji bez četničke podrške bio mnogo jadniji, da oni ne bi mogli bez četnika držati niti one položaje koje imaju. Treba koristiti sva ona priznanja koja nam je učinila Velika Britanija i dokazivati kako je vezivanje uz okupatora vezanje za propalu stvar, koje vezanje neće odobriti ni jedna saveznička sila.

Tako je intenzivna politička akcija bila usmjerena na privlačenje onoga dijela stanovništva koje je bilo pod uticajem četnika i iz čijih redova su vrbovani pripadnici u četničke jedinice.

1008. AH, GA, kut. 1, Slavenski jug, br. 8, kolovoz 1944.

OBRAĆANJE DOMOBRANIMA I HRVATIMA SELJACIMA
Podsjećajući na zločine počinjene nad Srbima, propaganda zaobilazi
osudu onih zločina koji su počinjeni od četnika nad pripadnicima
nesrpskih naroda, u prvom redu hrvatskog i muslimanskog

U izmijenjenoj retorici četnička propaganda se ponajprije obraćala cijelom hrvatskom narodu. Nastojala je da katalizira, koliko je to moguće, dojučerašnje posvemašnje raspirivanje mržnje prema njemu. Kako to nije bilo dostatno za stvaranje glavnog cilja toga zaokreta i promjene u politici, a to je pridobijanje Hrvata za nove četničke jedinice, ona je svoja glasila usmjeravala ka užim ciljevima ili populacijama unutar toga naroda. Na toj osnovi su objavljeni mnogobrojni leci i proglasi upućeni samo domobranima sa pozivima da napuste svoje postrojbe te da se sa oružjem svrstaju u četnike. Potom je otpočela kampanju prema tadašnjoj najbrojnijoj populaciji u svim nacionalnim korpusima - Hrvatima seljacima.

Braćo hrvatski seljaci! Pogledajte istini u oči i budite toliko hrabri da sagledate nevolju u kojoj sad živite. Da li su sve vaše glave na broju? Da li ste gospodari svoje imovine? Da li imate kruha i svega drugog što vam je potrebno za težački život? Setite se koliko je vaših sinova i braće poginulo u borbama na istočnom frontu? U nečovečnim borbama protiv braće Srba koji su se morali braniti, jer su bili napadnuti. Imajte na umu, da ustaška vlast i država nije nanela toliko štete Srbima, koje je htela potpuno da uništi, koliko samim vama Hrvatima. Vaše žrtve mnogo su veće... Vi ste pod ustaškom državom izgubili u očima čitavog kulturnog sveta glas čestitih i plemenitih ljudi, glas kojim ste se ranije toliko ponosili.

Pozivi da pristupe četničkim redovima upućivani su Hrvatima, među njima i Braći hrvatskim seljacima s potpisom Srbi, patrioti i četnici u Bosni. U letku se Hrvati najprije podsjećaju na ustaška zverstva izvršena nad srpskim narodom, na rušenje crkava i manastira, na vrijeđanje pravoslavne vjere, progone i masovne pokolje. U mnogim se prigovara Hrvatima što nisu osudili te ustaške zločine. Ni u jednom od tih letaka i proglosa, niti u drugim oblicima četničke propagande, međutim, ne može se pronaći osuda zločina počinjenih od četnika nad hrvatskim narodom, pa i nad pripadnicima drugih nesrpskih naroda, u prvom redu muslimanskog. Tako je i u ovom letku najprije braći hrvatskim seljacima spočitano da su i oni, pored ostalog kulturnog sveta, živi svjedoci, svjedoci očevici svih zverstava i divljaštva, koja su pod režimim ustaša i okupatora izvršena nad srpskim narodom. U Paveličevoj državi za Srbe nije bilo zakona i pravde. Uzimate su nam bez sudeња glava i imetci, proglašavani smo psima koji prljaju vodu pa nam se čak branilo da se okupamo, na razbojnički način udarilo se i još se udara na obraz i čast naših majki i sestara, zločinački su rušene naše crkve i manastiri, gadno vredana naša svetosavska pravoslavna vera, bezbroj naše nevine dečice nezaštićenih žena i iznemoglih staraca ispustilo je svoju dušu pod ustaškim nožem. Metnite ruku na svoju pošteni seljačka srca i zapitajte se, misleći na Boga i božji strašni sud, da li je ikada iko počinio toliko

krvava nasilja svirepa bezakonja nad jednim narodom kao što ih u ime čitavog hrvatstva, počinise ustaše nad srpskim narodom? Da li postoji bilo koji zakon ljudski u Božjoj pravdi koji nije do sada pogažen i poprskan nevinom krvlju u ime hrvatstva, u ime vaše, jer mi dobro znamo da nema hrvatstva i Hrvatske bez seljačkog naroda.

Kako ste istinski pravi sledbenici i politički učenici svoga velikog vode i učitelja pok. Stepana Radića treba da se baš danas setite da vas je, pored ostalog, učio i to da je jugoslavenska misao duboka kao naše plavo Jadransko more i visoka kao Himalaji. U toj misli koja treba da nas sve ujedini i sudbinski poveže u našoj budućnosti ni od Srba ni od Hrvata niko ne reče lepše reči. Uz ovu misao treba da pomislite i na to u čijim se rukama danas nalazi naše plavo Jadransko more, More slavjansko, kako su ga pesnici nazivali, u čijim se rukama nalazi naša sunčana Dalmacija? Pitajte danas vaše vlastodršce... gde je naše Jadransko more i sunčana Dalmacija vinorodno Međumurje? Zašto zakrvaviste i u crno zaviste našu Bosnu ponosnu? Zašto počiniste sve te zločine, krvoločne i jezive prema srpskom narodu, sa kojim smo ranije živeli u slozi i ljubavi?

Braćo hrvatski seljaci! Srpski narod u Bosni i njegovi sinovi naoružani četnici poručuju vam otvoreno i jasno: (1) da se mi borimo i tražimo od vas da nas na svaki mogući način pomognete u borbi, da budete svesni toga da ćete u budućoj jugoslavenskoj jedinstvenoj državi na Balkanu imati samo toliko prava koliko za nju budete podneli žrtva; (2) da se mi Srbi borimo, u prvom redu, za zaštitu svoga Srpstva a zatim za stvaranje jedinstvene zajedničke države svih balkanskih Slavena u kojoj će morati da vlada stroga zakonitost a ne samo volja niti pojedinać ili grupa' (3) da seljaka ne smatramo krivim za sva zverstva koja su pod hrvatskim imenom počinjena prema Srbima nego ćemo svaku krivicu koja je počinjena ispitati pojedinačno i kazniti samo onoga koji je to počinio; (4) da što pre kidate sve odnose sa ustaškim vlastima da odgovornost za zločinstva koja su ustaše izvršile prema srpskom narodu pred Bogom i pred ljudima ne bi pale na vas.

Srbi, patrioti i četnici u Bosni upućuju braći hrvatskim seljacima poruku da sa bratskim osećajima prime svome čestitome seljačkom srcu što će biti korisno i po vas i po nas: mislite svojom glavom kako vas Bog uči, jer i sami znate da pored odgovornosti zemaljskim zakonima, postoji i odgovornost i pred Božjim zakonom.

GENERALI BEZ VOJSKE

Posebne nacionalne vojske objedinjene u JVUO i pod jedinstvenom Dražinom komandom - Tri vojske: srpska, hrvatska i slovenačka, te muslimanske trupe

Poruke iz gornjeg citata četničkog letka namijenjene su Hrvatima seljacima. Nastale su već u rasulu ravnogoraca, takoreći, nakon niza vojnih poraza,

u beznadnosti vojničkog i političkog položaja čitavog njihovog pokreta. U tom sklopu je Draža u januaru 1945. godine skicirao plan za reorganizaciju Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO). Odranije, još 1. decembra 1944. godine, Vrhovna komanda je izdala Uredbu o sastavu te vojske od srpske, hrvatske i slovenačke armije i grupe muslimanskih korpusa.¹⁰⁰⁹

Uredba je donesena na osnovu odluka Narodnog kongresa u selu Ba od 28. januara 1944. godine. Po tim odlukama, uredbi i skiciranom planu predviđeno je da u okviru četničkog pokreta postoje zasebne nacionalne vojske objedinjene u JVUO i pod jedinstvenom komandom Štaba Vrhovne komande sa načelnikom toga štaba na čelu. Plan je postojao uglavnom na papiru ili, u najboljem slučaju, u imenovanju samo nekih štabova.¹⁰¹⁰ Zasebna hrvatska, slovenačka vojska, te grupa muslimanskih korpusa imali bi svoje komandante. Data su im nacionalna simbolična imena: srpske armije - *đeneral Marko*, hrvatske armije - *đeneral Gubec*, slovenačke armije - *đeneral Andrej*, a Grupe muslimanskih korpusa - *đeneral Đerzelez*. Za sve vojske su predviđene ili državne ili narodne federalne zastave. Za tri armije zastave bi u gornjem uglu uz koplje, na obje strane, u kvadratnoj formi nosile jugoslovensku državnu trobojku. Izuzete su muslimanske trupe, kojima je dopušteno nošenje zastava sa bijelim polumjesecom i zvijezdom u sredini, a sa obje strane, u gornjem uglu, uz koplje, jugoslovenske državne boje. Rečeno je da te boje simboliziraju zajednicu, federativnu demokratsku Kraljevinu Jugoslaviju. Za sve armije propisan je i jednoobrazan pečat sa natpisom *Komanda JVUO* - hrvatske i slovenačke JVU Domovini na hrvatskom i slovenačkom jeziku.

Uredba objašnjava da je JVUO produžila svoje dejstvo u aprilu 1941. godine pod ovim nazivom. Ona niti je nosila, niti nosi nazive ni četničkih, ni milicijskih komandi. *Do pogrešnog pojma četničkih odreda došlo je po tome što je u našoj ratnoj službi odeljak o gerilskom ratovanju nosio naziv 'Četnička akcija'. Zato se sve jedinice koje i sada odvojeno rade pod nazivom četničkih odreda ili raznih milicija, pozivaju da se podvrgnu vojničkoj disciplini i uđu u sastav JVUO i da izvršavaju naredjenja Vrhovne komande JVUO. Uredba je doneta u saglasnosti sa Izvršnim odborom CNK KJ.*¹⁰¹¹

Propaganda je snažno podupirala realizaciju nove koncepcije Jugoslovenske vojske u otadžbini. Uzaludne su odluke, uredbi i planovi za formiranje zasebnih nacionalnih armija u okviru JVUO-a ako izostane podrška nesprijskih naroda cjelini četničkog pokreta. Trebalo je stoga pod četničku zastavu postrojiti i prevashodno pripadnike hrvatskog i muslimanskog naroda.

I seljake i sve druge Hrvate leci i proglašavaju da se svrstaju u *svoje hrvatske jedinice*. One nose nazive velikana iz hrvatske povijesti, sa svojim

nacionalnim znamenjima i pod zapovjedništvom hrvatskih zapovjednika pod jedinstvenom kontrolom načelnika Vrhovne komande Draže Mihailovića. U okviru toga preustroja i promjena u vojnoj organizaciji ispostavilo se da je pukovnik Matija Parac, Hrvat, najprikladniji za položaj *Generala Gubeca*.

Draža je imao i oficira Slovenaca u svom okruženju: major Ivan Fregl, kapetan, četnički potpukovnik Rudolf Perhinek, alijas Rade Perišin, Dražin delegat za Crnu Goru, poručnik Tugomir Prekoršek, rukovodilac centra veze u Dražinom štabu. Fregl i major Aleksandar Mišič streljani su. Mihailović je pukovniku Jakovu Avšiču Jaku ponudio položaj komandanta Slovenije. Ovaj to nije prihvatio jer je pristupio partizanima.¹⁰¹² Tu funkciju prihvatio je major Karlo Novak, koji je komandovao sa nekoliko odreda u sastavu od oko 300 četnika.¹⁰¹³ Pukovnik Slovenac Ivan Prezelj pod nazivom *General Andrej* postao je komandant Slovenačke armije. Ovaj potom je već bio na čelu skupine četnika u Sloveniji. I Parac, i Prezelj su, za tu prigodu, unaprijeđeni u čin generala. Generala bez vojske. Parac je raspolagao sa nekoliko vojnika Hrvata koji su služili u Srpskom dobrovoljačkom korpusu pod komandom Ljotića.¹⁰¹⁴ Boško N. Kostić piše da je Parca i njegove vojnike u potpunosti naoružavao i opskrbljivao Srpski dobrovoljački korpus kojeg su održavale njemačke okupacione jedinice. Jozo Tomasevič¹⁰¹⁵ navodi da je komandant slovenskih domobrana general Leon Rupnik, koji je najprije kolaborirao sa Italijanima, a zatim i sa Nijemcima, bio voljan da svoje snage od 10.000 do 12.000 boraca stavi pod komandu Ivana Prezelja kao *General Andreja* ukoliko bi došlo do iskrcavanja zapadnih saveznika na slovenačku teritoriju.¹⁰¹⁶

I pored veoma opsežnih istraživanja u inostranstvu i bivšoj SFRJ za svoje djelo *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*.¹⁰¹⁷ Jozo Tomasevič nije uspio da identifikuje *General Đerzeleza*. Pretpostavlja da, možda, niko nije bio određen za tu dužnost. Četnici su u januaru 1945. godine imali samo jedan muslimanski korpus u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni, poglavito na području Majevice. Dražina grupa muslimanskih korpusa, baš kao hrvatska i slovenačka armija, bili su samo san i smalaksala vizija čovjeka u ambisu beznađa. Borbeni duh četničkih snaga, zahvaćenih bezizlazom, naglo je slabio na putu u provaliju. Od svih kongresnih odluka u selu Ba, uredbi i skiciranih planova malo je šta, ili skoro ništa, postignuto. Nepostojeće muslimanske brigade i korpusi razbijeni su još pri formiranju u skiciranim planovima od jedinica NOVJ-a.

1012 Arhiv VII, Ča, k. 246a, reg. br. 1/3-1.

1013 B. Latas, *Četnici Draže Mihailovića u Sloveniji - Plava garda 1941. - 1945.*, VIG, br. 3/83.

1014 Bco M. Karapandžić, *Četnički rat u Srbiji 1941-1945.*, Cleveland, 1958, 235-236; Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lille, Francuska, 1949, 240.

1015 N. dj., 386.

1016 B. M. Karapandžić, Isto, 402-403.

1017 Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1979.

1009 VII, Ča, k. 5, reg. br. 4/4.

1010 J. Tomasevič, Isto, 386.

1011 VII, Ča, k. 5, reg. br. 4/4.

Beznadan položaj ravnogoraca se skriva u njihovoj propagandi u cjelini, pa i u letku namijenjenom Hrvatima seljacima. Najvažnije je da oni četnike *na svaki mogući način pomognu u borbi*. U jugoslovenskoj državi nakon rata imaće onoliko prava koliko su za tu državu podnijeli žrtava. Ističe da *Srbi, patrioti i četnici u Bosni ne smatraju seljake krivim za sva zverstva koja su počinjena pod hrvatskim imenom nad Srbima*. Svaka krivica će se *pojedinačno ispitati i kazniće se samo oni koji su to počinili*.

Sedamnaesti dio:

**ANTIPROPAGANDA ČETNIŠTVA I
NJEGOVE IDEOLOGIJE:
TAKO SE KRUNIO UGLED ČETNIKA U NARODU**

Nagovještaji sloma kao konstanta u istoriji ravnogorskog pokreta

“VOJNIČKI SITUACIJU NE MOŽEMO POPRAVITI”

Ustaška promidžba: “Draža i četnici - čardak ni na nebu ni na zemlji” - Nastavljena kampanja za zaštitu kralja i srpstva, a diskreditaciju partizana i Tita

Da li znate da Kralja Petra II i našu zakonitu narodnu vladu u Kairu priznaju saveznici i pružaju im gostoprimstvo i svaku pomoć, dok bravara Josipa Broza i njegovu samozvanu vladu niko ne priznaje.

Četnička propaganda je najprije nastojala da ublaži ozlojeđenost kraljevom izjavom među borcima i njihovim simpatizerima. Spočetka ga nije izlagala javnim napadima. Svaki udar na kralja značio bi skrnavljenje jednog od temelja ravnogorskog pokreta. Zato nastoji da neutralizira naraslo nezadovoljstvo.

Daleko negdje sjedi tužan i zamišljen mladi Kralj. Zarobljen, okružen ljudima koji mu ne govore istinu. Do njega ne dopire naš vapaj. Do njega ne dopire istina.

‘Da li će me moj narod razumeti?’, pita se Kralj.

‘Tvoj narod Te je razumeo, mladi naš Kralju, Tvoj narod je samo za te i uza te. I kada progovoriš, ma kada i ma gde, tvoj narod će razumeti ono što misliš, a ne ono što rečima kazuješ.

Kralju naš, imaj poverenja u nas! Braneći našu Otadžbinu od najvećeg njenog neprijatelja - Tita - branićemo ujedno i tebe.

Kralju naš, budi spokojan. Tvoj narod je uza te!

Tako se kralju nudi spokojstvo od onih koji ga ni sami nisu imali. Kažu da ga je razumio narod. Najveći broj ljudi razumije, vele, ono što on misli, a nije razumio ono što govori. Ili nije htio da ga razumije. Tješe ga da ima poverenja u nas, a to povjerenje je rapidno nestajalo. Nisu ga razumjeli, niti htjeli da shvate ni čelnici ravnogoraca, ni štabovi i četničke jedinice, pogotovo njihovi propagandisti. Naročito otkad je sve pozvao da se stave pod Titovu komandu.

Potom se, van vremena, prostora i aktuelnih zbivanja, u toj propagandi govori o kralju i njegovoj misiji. Kao da se ništa nije dogodilo. U povjerljivom nacrtu za letak funkcionerima i komandirima (o radu naših predstavnika u inostranstvu) za Kraljevu misiju se kaže ovo: *Kraljeva misija u inostranstvu je vrlo važna i značajna. Kralj ima svoju vojnu i civilnu kuću sastavljenu od naših najboljih ljudi i po sposobnosti i po karakteru. Njegov ugled u savezničkim zemljama je ogroman. Njegov put po Americi bio je trijumfalan, a njegova ženidba politički je sankcionisala grčko-jugoslovensku uniju i legalizovala od engleskog*

dvora političke ciljeve uz nju vezane. Kralj veliki deo svojih ličnih sredstava daje kako za izbjeglice, tako za vojsku u Otadžbini, Kraljeva majka, iako je mnogo obolela čini velike usluge našoj stvari u Kanadi i u Americi. Kralj se svakodnevno usavršava u svom obrazovanju za vršenje kraljevskih poslova i u svom poznavanju zemlje i naroda kojim će vladati. U svim kritičnim momentima Kralj lično zastupa interese svog naroda u pregovorima sa šefovima savezničkih zemalja.

Pošto su se otrijeznili od prvog šoka tvorci četničke propagande krenuli su u novu kampanju protiv NOP-a i Tita. U burno vrijeme, ispunjeno previranjima, opasno je ostavljati zatišje na tom planu. Nastavljeno je fabrikovanje letaka sračunato na zaštitu kralja i srpstva, a diskreditaciju partizana i Tita.

Partizani su nescrpni u svojim prevrtljivim metodama za postizavanje svoga cilja. Kada su, u poslednje vrijeme, primijetili da su otkriveni u svojim najtajnijim namjerama da kod Srba ni pod koju cijenu nemaju uspjeha - a Srbi su im potrebni bezuvjetno da bi se pokazali pred Angloamerikancima kao gospodari situacije u Jugoslaviji - tada su počeli lagati na drugi način.

Sad partizani okreću list - prema tom pisanju. Traže od svojih propagatora da se više ne psuje kralj Petar, te da na zborovima napadaju ustaše radi izvršenog pokolja nad Srbima. *Da zavaraju Srbe poslali su povjerljive dopise svim svojim propagatorima i terenskim radnicima da više ne psuju Kralja i neka na svim zborovima napadaju ustaše radi pokolja koji je nad Srbima izvršen. A kada im ni to nije pomoglo, počeli su da šire vijesti kako sam Kralj poručuje Srbima da se stave pod Titovu komandu.*

Tito, koji je našeg mladog Kralja nazivao izdajnikom, koji je objavio da našem Kralju zabranjuje zauvijek povratak u Jugoslaviju, taj isti Tito sada iz petnih žila nagovara nas da poslušamo tog istog našeg kralja i da kao pokajničke ovčice pridemo njemu, Titu, osloboditelju.

Da nije stvar ovako užasno satanski pripremljena, grohotom bi se smijali. Ali, ovako ostavljamo smijeh za poslije. Ko se posljednji smije - smije se najbolje. A mi uvjeravamo Tita da će ga od našeg posljednjeg smijeha sasvim nestati. Nikakva misao oslobođenja ne vodi Tita i njegove partizane u njihovom poslu, nego želja da prigrabe vlast u svoje ruke i da tada vladaju na onakav krvav način kako su, odmah poslije svjetskog rata, samo za kratko vrijeme vladali u Mađarskoj, a poslije, jedno vrijeme, u Španiji. Zar da budemo manji rodoljubi nego Mađari i Španjolci? Zar da nas Srbe, ponosan, slobodan i zreo narod uče partizani, međunarodni probisvijeti i tuđi plaćenici - šta je pravo rodoljublje?

Bitno drugačije od četničke taj kraljev govor na londonskom radiju rumočila je ustaška promidžba u NDH. *Čardak ni na nebu ni na zemlji* - naslov je prvog priloga posvećenog kraljevom govoru u sarajevskom *Novom listu*.

Tog čardaka su se odrekli - da li milom ili silom, to je svejedno - čak i oni, za čiji je račun i na čiji je poticaj postao. Odrekli su ga se Petar Karadorđević i njegova dvorska kamarila, odrekli su ga se mnogi njegovi prvoborci, a mnogo 'boraca' prešlo je jednostavno komunističkim banditima... (...) Od četničke zamisli,

*da će ugodno živjeti od pljačke i kruteći vrijeme ubijanjem hrvatskih žena i djece, 'triumfalno' dočekati novu 'Jugoslaviju', ne bi ništa.*¹⁰¹⁸

U ustaškom tisku je nakon toga splasnulo pisanje o četnicima. Posljednja vijest o njima u Drugom svjetskom ratu objavljena je u *Novom listu* 30. X 1944. godine. Govorila je o toku borbe s četnicima kod Gračanice, Gradačca i Breze, pošto su *četnici u tom području zauzeli neprijateljsko držanje. To ne znači da je taj list, slično cjelokupnom tisku u NDH, zaobilazio propagandne napade na NOP i njegove formacije sve do kraja rata i do prestanka izlaženja ustaške i endehazijske štampe.*

NAGOVJEŠTAJI DEMORALIZACIJE, ANARHIJE I RASULA

"Bjekstvo u grupicama, nečujno i nevideno" - Dezerteri usput pljačkaju: "od seljaka odvođe konje, goveda i ovce, nose sve što nađu da valja, volove ispregnu, kolju ih i peku naočigled domaćina koji to bespomoćno posmatraju"

Četnička propaganda je, radi homogenosti jedinica, djelovala u dva pravca: unutar formacija i stanovništva, te prema protivnicima u vanjskom svijetu. Jedan od osnovnih njenih zadataka je pridobijanje novih boraca. Nastojala je da to postigne na dva načina: čuvanjem na okupu postojećih snaga i privlačenjem novih iz redova onih koji se još nisu opredijelili ili kod svojih protivnika, ponajviše partizana, domobranskih i drugih postrojbi. Zbijanje vojnika koji su pod kokardom ona je vršila i širenjem straha da će biti ubijeni ako se odvoje od četničkih jedinica. Naročito ih je plašila *komunističkim banditima*. O njima je govorila da istrebljuju srpski narod, da svakog koji napusti četničke redove i pređe u partizanske komunisti ubijaju na licu mjesta, kolju Srbe, uništavaju srpska sela, obeščašćuju Srkinje itd.

Širenje straha od komunista i partizana, međutim, nije donosilo željene plodove. Redovni borci su uviđali moralno rasulo u četničkim jedinicama i među komandnim kadrom. Mnogi koji su nosili četničku kokardu i borili se pod Dražinom zastavom nastojali su da se sklone, skrivaju, odvoje i udalje, ili pređu u partizanske jedinice. Ne samo vodstvo nego i Mihailović lično obavještavali su o svim tim pojavama koje su četnicima krunile ugled u narodu među čestitim vojnicima. Iz mnogih dokumenata je uočljivo da su rukovodstva nemoćna da ih suzbiju ili svedu u manje okvire. Umjesto praktičnih mjera kojima će disciplinovati komandante, štabove i jedinice, sam Mihailović šalje depešu *Raspis za sve* i poručuje:

1018 *Novi list Sarajevo*, 30. X 1944.

Da bi zadržali ljudstvo na okupu, pored kazni, izmišljajte i razne vesti, tako da ih ubedite da nemaju kud na drugu stranu, jer im u tom slučaju predstoji potpuna propast, pored toga što će se smatrati izdajnicima.

Ni lažne vijesti, ni prijetnje najstrožim kaznama nisu uspjevale da zadrže ljudstvo na okupu. Vojnici su se žalili na komandante, a ovi prigovarali pripadnicima, redovima svojih jedinica. Nije samo vojska Dobroslava Jevđevića muku mučila sa slabostima i gadostima i kukavičkim držanjem pojedinaca i pojedinih odreda u Hercegovini piše sam Jevđević koji je sebe u lecima i proglasima potpisivao vojskovođom. Takvi primjeri su zabilježeni i u mnogim drugim područjima. Neposredno nakon što je NOVJ razbila četničke jedinice kod Goranskog odreda, primoravši ih da se povuku ka Nikšiću, komandant Danilovgradskog odreda 20. aprila 1943. piše komandantu Zetskog četničkog odreda:

*Tvrdim da su sve vojske koje operišu na Vašim sektorima gore od moje, a moja ama ne valja baš ništa.*¹⁰¹⁹

Novostvorena situacija u Crnoj Gori iziskivala je da komandant Glavne komande general Blažo Đukanović izda naredjenje o preformiranju jedinica. Tako je Zetski četnički odred preformiran u tri bataljona. Tim povodom Jakov J. Jovović piše da je *prilikom preformiranja masa njih pobegla svojim kućama, a pre preformiranja tri puta više. Prošli su nekažnjeno.*¹⁰²⁰

Vojnici su dezertirali pri najmanjoj reorganizaciji vojničke strukture, a još češće kad nema tih promjena. Dezerteri, najčešće, ostaju nekažnjeni. Pri napuštanju jedinica, usputno, pljačkaju: od seljaka odvođe konje, goveda i ovce, nose djevojačko ruho i sve što nađu da valja. Volove ispregnu, kolju ih i peku naočigled domaćina koji to bespomoćno posmatraju.

*Preksinoć je pobegla čitava zagoračka četa sa komandirrom na čelu aktivnim narednikom Nikolić Radovanom i to sa stražarskog mjesta i ne obavestivši nikoga.*¹⁰²¹ Tako mi je levo krilo koje su oni osiguravali cele noći ostalo otkriveno.

Onda su produžili bjekstvo u grupicama, nečujno i nevideno. Od 500 momaka na svom mestu je ostalo oko 100 momaka iz II bataljona, dok se sva ostala vojska, tj. I i III bataljon, bez moga naredjenja povukla... a da komandanti tih bataljona nisu mogli da učine ništa i ako su uložili sve napore da vojsku zauzstavu.¹⁰²² Stavljeno mi je do znanja i djelom i riječima da će me vojska ostaviti samoga. Sa ovom i ovakvom vojskom koja je izmrcvarena i demoralisana više ne može upotrebiti niti sa njom ići napred, jer će porazi biti sve veći i teži. Jakov J. Jovović nastavlja: *O fizičkom i psihološkom stanju moje vojske: u Bjeloplavčima niko nikoga ne sluša. Vlada neka vrsta anarhije... a uskoro će nastati 'totalna*

1019 VII, XIV, knj. 3, dok. br. 133.
1020 VII, Ca, k. 134, reg. br. 30/2.
1021 VII, Ca, k. 134, reg. br. 30/2.
1022 VII, Ca, k. 134, reg. br. 30/2.

anarhija'.¹⁰²³ Svi moji odbjegli vojnici u Bjeloplavčima postaju neprijatelji iako to u duši nijesu. Od njih i od onih koji onamo već mjesecima razuzdano žive ne mogu niti ja niti iko drugi išta valjano stvoriti. Tako piše svom pretpostavljenom Jakov J. Jovović, kapetan bojnog broda I klase.

"KOMANDANTI SVI LAŽU, PO PRAVILU I TO MNOGO I BEZDUŠNO"

Zloba, pakost, nezajažljive ambicije - Surevnjivost zbog činova

*Kritičnija situacija nego što se može pretpostaviti: kod tamošnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest; komunističke ideje naišle na plodno zemljište; dosta veliki broj ljudi nije načisto ko će pobediti - četnici ili komunisti, pa pokušavaju da budu u dobrim odnosima i sa jednima i sa drugima; već je oko 1.500 ljudi pobeglo na stranu komunista, tek što su primili puške, pa je bilo prilično streljanja i batinjanja.*¹⁰²⁴

Draži su u tom trenutku od njegovih komandanata stizale obeshrabrujuće vijesti. Vojvoda Petar Bačović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, javljao je o nepovoljnoj situaciji u Dinarskoj četničkoj oblasti. Njegovu mutnu sliku toga stanja posve je zatamnio vojvoda Dobroslav Jevđević. On izvještava Mihailovića o *strahovitom antagonizmu između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne i Dalmacije sa druge strane: izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetu iluziji. Greh bi bio ne reći vam istinu kako su bolest Birčaninovu iskoristili nesvesni ljudi, da prave komedije, koje nam se mogu krvavo osvetiti, kako Birčanin svakih petnaest dana obećaje drugom čoveku da će mu biti naslednik i tretira svoj položaj kao nasledno suvereno pravo, itd.*

Tom horu sumornih horovođa pridružio se i Milan Šantić, član Četničkog nacionalnog komiteta u Mostaru, propagandista, nekadašnji novinar i urednik beogradske *Politike*, rođeni Mostarac. On u *preteškoj srpskoj današnjici* javlja generalu i upozorava na lične zlobe i pakosti, nemoguće suete, bolesne ambicije, nezajažljive pretenzije i mnoga druga zla koja nas dave, koja nas satiru i ne daju da slobodno gledamo u daljinu. Piše da su dalmatinski Srbi, po svom tipu mediteranci, laki i kolebljivi, kompromisni i spremni da se mire sa svakim mogućim stanjem. Otuda ovi naši mediteranci liče na pjenušave talase morske, koji svakog časa menjaju boju i oblik. Po Šantiću, komandanti svi lažu kao po pravilu, i to mnogo i bezdušno. Svaki od njih će o borbenosti i junaštvu ispričati prava čuda, a kad dođe na teren lako se uveriti da od toga nema ni pomena, da čovek i ne sluti kakvu mržnju i kakve surevnjivosti izazivaju vojvodski činovi,

1023 VII, Ca, k. 134, reg. br. 30/2.
1024 VII, Ca, k. 130, f. 1, dok. 57.

koje je široke ruke mnogima obećavao vojvoda Birčanin (tih dana, računje 5. februara 1943. godine Ilija Trifunović - Birčanin umro u Splitu). Šantić piše da možda zbog toga što svaki Srbin smatra da i sam treba da bude vojvoda, a kad on to ne može da bude onda ne ostaje ništa drugo do izljev jedne žučne mržnje i pakosti prema drugima.¹⁰²⁵

Za razliku od horovođa Bačovića, Jevđevića i Šantića major Zaharije Ostojić je otpremio Draži vedriju novost. Upisao je četnicima jedan propagandni plus koji su im priredile ustaške novine. Naime, ovaj komandant *Istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini* javljao se štabu ravnogorskog pokreta pod šifrom Čika Branko ili 222. Tog 2. februara 1943. godine s potpisom Branko on generalu Mihailoviću šalje depešu o pisanju ustaškog dnevnika *Hrvatski Narod* od 23. januara 1943. godine povodom članka i karte Stevana Moljevića o Velikoj Srbiji. *Među Srbima zapadne i istočne Bosne napravili su nam ogromnu propagandu.*

OSIONO PONAŠANJE PREMA NEMOĆNIMA I STANOVNIŠTVU

“Sa vezanim kerom lov se ne lovi” - Ljudstvo se kukavički krije u mrtvom prostoru iza borbene linije - “To što čine svojim nasiljem predstavlja antipropagandu četništva i njegove ideologije i neizmernu uslugu za propagandu protiv nas”

Ljudstvo se kukavički krilo pozadi borbene linije. Bio sam primoran kako ja tako i moj štab sa pištoljima u ruci da ih teram u borbenu liniju. Ali po onom našem narodnom: sa vezanim kerom lov se ne lovi. Privremeno usled straha od pištolja pokazali su volju da će se boriti! Ali čim sam otišao da intervenišem kod dobrovoljaca, da nas pomognu bacačima i artiljerijom, ostavljeni nekontrolisani od moga oka oni su sabotirali borbu, kukavički krijući se u mrtvome prostoru. Tako Mihailoviću 5. avgusta 1944. godine piše komandant južnomoravske grupe korpusa.¹⁰²⁶

Četničke jedinice su se osipale. Mnogima su opustošena sela uskratila pljačku kao motivaciju ostanka u četnicima.

U borbama protiv jedinica NOVJ-a tokom septembra 1944. Valjevski korpus se toliko osuo da je komandant te formacije 29. IX 1944. naredio da se od *celokupnog ljudstva* formiraju tri bataljona, a Đački bataljon da se rasformira i

upotrijebi za obrazovanje štabne čete korpusa i pratnju štabova bataljona.¹⁰²⁷ Da bi preduprijedio dalja bjekstva vojnika iz jedinica, on je istog dana ovlastio komandanta bataljona da sve vojnike koji pokušavaju da prebjegnu *strelja na licu mesta bez prethodnog stavljanja pod preki vojni sud.* To se odnosilo i na svakog stariješinu koji ne bude izvršio naređenje i dobijeni zadatak.¹⁰²⁸

U drugoj polovini septembra 1944. godine Gatačka i Nevesinjska brigada nalazile su se u sastavu jedinica Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Dejstvovala su na području Bileća-Ljubinja-Trebinje. Sve su ih razbile jedinice 29. hercegovačke divizije NOVJ-a. Početkom oktobra te godine ostaci spomenutih brigada vratili su se na svoju teritoriju. Bili su rastureni. Njihovo okupljanje naredio je pomoćnik komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine 3. oktobra 1944. godine.¹⁰²⁹ On u tom naređenju piše da je, *idući od sela D. Zimlje ka Hanskome Polju saznao da je ljudstvo Gatačke brigade napustilo jedinicu i otišlo po partijama samovoljno svojim kućama. Ne znam, ali pretpostavljam da će ovako uraditi i ljudstvo nevesinjske brigade. Svo ovo ljudstvo neće otići u komuniste već će da se krije kod svojih kuća izvesno vreme i ako ga mi pustimo na milost i nemilost ono će potpasti pod uticaj komunističke propagande i stupiti u redove partizana. Zato komandanti brigada treba odmah sa svojim štabnim četama da krenu na svoj teren i organizuju održavanje ljudstva po trojkama i desetinama oko svojih kuća uvek sa težnjom da budu spremni da se na poziv odazovu.*

Na mnoge četnike koji su provodili vrijeme oko svojih kuća *uvek sa težnjom da budu spremni da se na poziv odazovu* nije se moglo računati kao na borce. *Borbena sadejstvo njihovo je neiskreno* - žale se komandanti u depešama višim komandama. Takve su zvali pokućarima. *Pokućari se bore samo za svoj mal i bez ikakvih su ideala.*¹⁰³⁰

Ko u takvim uvjetima misli na organizovanu propagandu? Osim što je ponašanje četničkih jedinica i njihovih komandanata samo po sebi kontra-propaganda ravnogorskog pokreta i njegove ideologije. Mirko Topić, s tim u vezi, piše Mihailoviću:

Propagande nemamo nikakve a neprijatelj samo buši. Kapetan Ivanović (Bogdan, rezervni kapetan, šef propagandne i obavještajne službe Oztenskog korpusa) koji nam je ranije došao i kome je dodeljena propaganda dosad nije ništa učinio, kao da ga i nema.

Na sve se nadovezuje zloupotreba ili nenamjensko korišćenje raspoloživih sredstava. *Od novca koji ste mi Vi stali dobio sam dva puta po 500.000 srp. dinara, a ostalo su zadržali za štab korpusa* - piše dalje Mirko Topić Mihailoviću.

1027 VII, Ča, k. 09, reg. br. 4112

1028 VII, Ča, k. 09, reg. br. 4072, naredba komandanta Valjevskog korpusa od 29. IX 1944.

1029 VII, Ča, k. 173, reg. br. 08/4

1030 Zbornik NOV-a, tom XIV, knj. 1, dok. br. 122, 123, 124 i 139.

1025 VII, Ča, k. 225, f. 9, dok. 8; ZB, XIV/2, dok. 23.

1026 VII, Ča, k. 100, reg. br. 43/3.

Što će njima novac, kad je vojska i snaga naša razvrstana u brigade. A skoro ni metka ne mogu dobiti od njih pa ni jednog zavoja. Zlatnike čuvaju, kako kažu, a tražio sam da se raspodele na brigade, ali ne daju. Brigada je igračka u njihovim rukama.

Tako piše Mirko Topić, komandant III brigade Ozrenskog korpusa, Draži Mihailoviću 18. januara 1945. godine. On *moli za dejstvo, da se to promeni, kako bi se počelo dalje, pa bilo po naredenju Vrhovne komande bilo po nekoj sili, koja bi nas odavde isterala, a do čega je već skoro došlo.*¹⁰³¹

Ovako se dalje ne može je slogan koji se među četnicima i njihovim komandantima mogao čuti, takoreći, od nastanka ravnogorskog pokreta. Vrijeme ratno je promicalo, rat se približavao kraju, a taj slogan jednako snažno odzvanja u porukama koje se upućuju četničkom vodstvu. Mnogi su željeli da se bolje radi i u propagandnim djelatnostima, ali se tapkalo u mjestu ili se stanje, štaviše, pogoršavalo.

S terena istrajno traže naredenja Vrhovne komande *kako bi se krenulo dalje.* Draži se obraća delegacija seljaka sa Vučijaka. Ali i u toj komandi su nemoćni da preokrenu nepovoljna kretanja u drugom smjeru. I njima jedino preostaje da jadikuju. Tako se i Draža 2. marta 1945. godine žali komandantu Crne Gore i Rasa. Podsjeća da je poznato da sam naredio da se sve bolnice prebace na levu obalu Bosne i odredio prostoriju gde iste treba da se smeste.¹⁰³² Vaši vojnici pa i starešine izbacili su iz kuća bolesnike i ostavljeni na putu na milost i nemilost sami sebi, a zdravi se uselili po kućama i razbaškarili, kao da nije rat, dok bolesnici umiru na putu. Kada im se kaže da treba da ustupe domove za smetaj bolesnika i da je naredeno da se prvo smeste bolesnici, onda kažu da oni ne priznaju ničije naredenje sem njihovog vojvode, odnosno Vaše; vrlo težak utisak ostavljaju pojedinci na ranjene i bolesne koji leže na putu umesto u kući, gledajući kako se pojedinci šetaju putem sa devojkama pod ruku i zabavljaju na svoj način; izbacili su iz kuće jednog teškog bolesnika bez očiju, a drugog bez noge, i ostavili ih da leže na drumu umesto da su ovim ustupili svoje sobe. To je strahovito delovalo kako na meštane tako i na ostale bolesnike, da su protestovali i grdili sve odreda. Delegacija je istakla da dok se Vučijačka brigada nalazi sa svojim borcima na položaju i tuku se Vaši ljudi zalaze po kućama gde nema miške glave, pljačkaju i oduzimaju sve što nađu za hranu. Pojedini idu tako daleko da iz svoga ličnog oružja ubijaju domaćinima ili po putu svinje, kokoške i ostalu živinu i upotrebljavaju to za svoju ishranu dok ranjenici i bolesnici nemaju ni najpotrebniju hranu. Oni što su se smestili po kućama od domaćina zahtevaju da im svakoga jutro pripremi belu kafu, inače ako im se to ne spremi prete da će sve živo pobiti.

1031 VII, Ča, k. 196, reg. br. 3/2, Topić Mihailoviću 18. I 1945.
1032 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3, dok. br. 152, nap. 6.

Osono ponašanje prema nemoćnima i prema stanovništvu je karakteristična crta velikog broja četnika. Mnogi njihovi komandanti ničim nisu sprečavali takvo ponašanje. Čak su ga ne samo prešutno odobravali već ponekad i podsticali. Nikakva propaganda nije mogla nijekati ono što se široko događalo u njihovom odnosu prema seljacima i ostalim žiteljima u naseljima i većim mjestima. Čak i da nije bila vješta i organizovana, partizanska propaganda je time postizala velike poene u narodu. To što su svojim nasiljem činili ne samo prema nesrpskom stanovništvu nego i prema vlastitom srpskom narodu predstavlja antipropagandu četničkog pokreta i njegove ideologije uopšte.

Baš na tome insistira i Draža: ovo što ne ide u prilog četničkim jedinicama *neizmerna je usluga za propagandu protiv nas.* On u pismu komandantu Crne Gore i Rasa otkriva saznanja do kojih je došao od članova delegacije sa Vučijaka o tome kako se ponašaju i šta sve govore crnogorski četnici.

Otvoreno živom rečju i delima propagiraju protivu Draže i naše organizacije, a naročito protivu srbijanskih jedinica zato što ovi nisu hteli da dodu u Crnu Goru da ih pomognu u borbi protiv komunista. Dalje, okrivljuju srbijanske jedinice da su one krive ne samo za ulazak komunista u Srbiju nego i za ovladavanje Crnom Gorom. Delegacija tvrdi da ovo što oni iznose u ovim Vašim ljudima ne ide u prilog ni jedinicama Crne Gore i Staroga Rasa ni Šumadijskim jedinicama već ide u prilog našim neprijateljima - komunistima, kojima se ovim čini neizmerna usluga za propagandu protiv nas.

On upozorava komandanta jedinica iz Crne Gore i Starog Rasa da njegovi borci otimaju konje, volove, kola i sve ostalo. Kada mještani odu kod komandanta za intervenciju i da se žale, komandant im odgovara *da njegovi vojnici znaju šta rade. Ovo može naučiti samo mržnju braće bosanaca prema braći crnogorcima, a ja sam mišljenja, da ako je ikada bilo vreme da se braća slože, ono je danas došlo.*

*Svuda i na svakom mestu ogorčeno govore da su oni lepo mogli iz Crne Gore preko Albanije da odu za Grčku, ali ih je zvao Draža, i eto sad se ovdje mučimo i patimo. Međutim, Vi najbolje znate kako je stvar tekla (Poslednju rečenicu ovog stava Draža je dopisao mastilom pošto je precrtao naredni stav, koji je glasilo: 'Međutim, to je skroz netačno, jer vas ja nisam pozvao i baš naprotiv verovao sam da ćete ostati u Crnoj Gori'*¹⁰³³

1033 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3

NIKO NIKOGA NE SLUŠA

"Caruje neznanje među starešinama koje nemaju upliva na svoje vojnike" - Česte pojave pijančenja i kockanja - Batinaju narod, samovoljno naređuju kontribucije, ubijaju bez suda i presude

Ima jedna stvar zbog koje mi nikako ne uspevamo da tučemo komuniste ma da smo od njih brojno jači i sa boljim starešinskim kadrom, a to je što su naše starešine dosta samovoljne, što nema sloge ili uzajamnog razumevanja i uzajamnog potpomaganja. Mnogi se čak i boje da rade u zajednici, mnogi misle da sada treba da teču slavu i karijeru za budućnost, pa s toga teže da budu samostalni. Zbilja je više nego čudnovato da ljudi ne shvataju ozbiljnost vremena u kome se nalazimo, da ne shvataju da se danas rešava sudbina Srpskog naroda, a kako će biti rešena ta sudbina zavisi od nas svi i jedino od nas. Prema tome lična slava nikome neće vredeti ništa, ako upustimo situaciju, i obratno ako uspemo biće slave i položaja za sve.¹⁰³⁴ Tim riječima Draža odslikava situaciju u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni u pismu od 3. avgusta 1944. godine upućenom Zahariju Ostojiću, komandantu Istaknutog dijela štaba Vrhovne komande.

Nesloga je jedna od osnovnih karakteristika odnosa među starješinama. Uočljiva je i između vojvoda i starješina. Prvi ne priznaju druge, a drugi ove prve. Podmetanja i ogovaranja među njima ne prestaju. Intrige se šire. Dospijevaju čak i do viših komandi, pa i do Mihailovića. Na to su kao na nepoželjnu pojavu četničke komande upozoravali italijanski komandanti, među njima i general Spigo, komandant XVIII italijanskog armijskog korpusa.

Sve su češće i razmirice između oficira i političara. Antagonizam je i između pokrajinskih vođa i komandanata. U četničkim dokumentima se ukazuje da kod ovih vođa vlada puno odsustvo širine pogleda. *Gotovo svim borbenim akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interesi i kaprisi, lične ambicije, sujete, netrpeljivost, podmetanja i uhođenja. Vojvodina titula u ovim krajevima nije na velikoj ceni* - piše jedan od komandanata svom pretpostavljenom. *Izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetlu iluzija.* Sve je kod njih u superlativima: svi su genijalne vojskovođe, veliki vojvode, umni komandanti.

U više komande stižu pritužbe da *svi vode trgovinu sa velikom zaradom. U kancelarijama se radi kao za vreme mira. Ljudstvo je nepouzdanom, sve su parti-zanski petokolonaši, starešine nemaju upliva na svoje četnike.* U tom smislu su u originalnim dokumentima¹⁰³⁵ mnogobrojne žalbe i pritužbe nižih starješina i komandi u kojima je stanje na koje se žale gotovo identično na raznim stranama. O tome se javlja i direktno generalu Mihailoviću. U takvim okolnostima su beznačajni efekti onih naređenja za vojne operacije u kojima je posebna

tačka posvećena propagandi. *Svi komandanti svaki u svome delokrugu razvije što jaču propagandu, da se javi što veći broj dobrovoljaca.*

Mnogo puta su ta naređenja i zahtjevi da se *razvije što jaču propaganda* veoma često posve ignorisani. Ne samo zbog toga što je vremenom uočavan sve manji priliv novih dobrovoljaca. I mnoge druge pojave među četnicima odbijale su ljude prirasle za pušku da se svrstaju u njihove oružane formacije.

Primećeno je da mnogi vuku po terenu ženske radi bluda. Zatim mnogo se pije, opija, banči i mnoge starešine traže da im se spremaju posebna jela.¹⁰³⁶ Neki komandanti okupljaju oko sebe pokvarene žene, sa njima provode blud javno, pred borcima i narodom, a ovo isto dozvoljavaju i svojim potčinjenim. Neki komandanti i njihovi potčinjeni priređuju raskošne gozbe kakve se ni u mirno doba nisu priređivale. Pijančenje, opijanje i kockanje česte su pojave kod njihovih starešina. Pojedine starešine batinaju narod gde god stignu, naređuju samovoljno kontribucije, ubijaju bez suda i presuda.¹⁰³⁷

U ustrojstvu i djelovanju četničkih formacija i njihovih najodgovornijih starješina bile su, i politički i vojno neobrazovanom posmatraču, uočljive mnoge nepravilnosti. Na te slabosti ukazivano je u brojnim naređenjima komandi različitih nivoa potčinjenim komandantima od vrha do dna. Veoma često je, pored ostalog, kritikovana nepokretnost jedinica i njihova vezanost za ona područja sa kojih su popunjavana ljudstvom. Tako se nailazi na dokumente komandi zapadne Bosne, Bosanskokrajiškog i Srednjobosanskog četničkog korpusa koje objašnjavaju potčinjenim komandantima da krivica za to nije do vojnika već do njihovih starješina. *Mnoge starješine odale su se lično uživanju zapostavljajući svoju najosnovniju dužnost prema vojsci. Napuštaju svoje jedinice baš u najkritičnijim momentima - kada se vode borbe, a vojnici se ostavljaju da je vode kako znaju i umeju. Često se vidaju vodnici, komandiri četa, komandanti bataljona pa i brigada u šetanju van svojih jedinica, ili se kockaju... Nekada se desi da jedinica koja ode u selo na ručak bude zbog nedovoljnog osiguranja izmenadena i pretrpi teške gubitke. Ne izvršavaju ni naređenja pretpostavljenih. Među njima caruje neznanje.*

Oni iz neznanja među vojnike ubacuju paniku izmišljanjem veličine snaga i opremljenosti neprijateljskih formacija. Mnogi su i kukavice... Samovolja je česta pojava. Jedinice se međusobno ne potpomažu. Dok se jedni bore ostali posmatraju mirno umjesto da im pomognu. U teškim i ozbiljnim vremenima, koja traže slogu i jedinstvo, ispoljavaju se bolesne ambicije koje hoće svoju državu i vladavinu narodom i vojskom.¹⁰³⁸

Dražo se 7. avgusta 1944. godine žali na pojedine naše organizacije na terenu koje prave hrdave postupke prema narodu. Sve ovo može se pretvoriti u veće stvari

1034 VII, Ča, k. 5, reg. br. 47/1, VK-V-342.

1035 Vojnoistorijski institut, Beograd, 1981., tom XIV, knj. 1, 2, 3, 4.

1036 XIV, Dok. 530, 25. IV 1944., knj. 4.

1037 XIV, Dok. 532, 21. V 1944., knj. 4.

1038 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.

koje su nekorisne. Komunisti ovo koriste za svoju propagandu. Dešavaju se ubistva na terenu koja liče na međusobne političke netrpeljivosti. Ima mnogo samovolje pojedinaca i malo gde i malokad postupanje prema svima i svakome. Treba jedanput biti svestan koliko je ovo veliki greh prema našoj stvari za koju se borimo.¹⁰³⁹

“JEDNA NAŠA GORKA ISTINA”

“Zaklan naočigled vojnika i građana” - “Rasipaju novac za potporu sirotinji”

Načelnik Vrhovne komande obavještavan je kontinuirano o neodgovornosti i moralnom rasulu u četničkim jedinicama u drugim područjima. O tome mu piše komandant Knjaževačkog korpusa. *Ne mogu da propustim, a da Vam ne kažem (u opštem interesu) jednu našu gorku istinu. Za vreme ove akcije, k-dant Deligradskog korpusa stalno je bio sa svojim štabom u Soko-Banji, gde se vodio život kao i pre rata: starešine i vojnici šetali su se sa devojkama i ženama na korzo-u sa puškomitraljezima u rukama, pili po kafanama, stanovali po vilama. Ceo teren prepusten je sudbini i - partizanima! Pasivnost organizacije dozvolila je partizanima da uzmu maha.¹⁰⁴⁰*

Da partizani sve više uzimaju maha pomogli su im i sami četnici svojim postupcima i ponašanjem. I seljaci su se sve masovnije okretali protiv takvih četničkih starješina i vojnika. To tako tumači i komandant Knjaževačkog korpusa. *U borbama kod Bukovika iz pojedinih sela, kao: Mozgova, Crnog Kala, Trubarevca, Vrbovca, Milušinaca i Čitluka - seljaci su aktivno i sa puškama učestvovali u borbama na strani partizana (pucali su na moje vojnike iz kuća), a da ne govorim o obaveštajnoj službi ovčara i ostalih meštana koji su moje brigade vodili na zasede partizana.¹⁰⁴¹ Sve telefonske linije su nesigurne i formalno u partizanskim rukama, jer ih partizani prisluškivanjem i slanjem lažnih izveštaja potpuno iskorišćuju u svoje svrhe.¹⁰⁴²*

Na ružne osobine kod starešina upozorava i Siniša Očokoljić u telegramu Mihailoviću 12. XII 1942. godine. *Zapaža se u našem pokretu veoma ružna osobina kod starešina. Ogovaranje, otimanje o položaj, podmetanja i neistinitih stvari kod pretpostavljenih. Ovo je produžetak onog starog života iz stare Otadžbine koje kazuje da je većina, nažalost, sadašnjeg starešinskog kadra nedorasla za posao koji obavljamo, i da ulazimo u novu Otadžbinu sa starim navikama. Sprečite ovo vaspitanje.*

1039 VII, Ča, k. 100, reg. br. 43/3.

1040 VII, Ča, k. 95, reg. br. 28/6-1.

1041 VII, Ča, k. 95, reg. br. 28/6-1.

1042 VII, Ča, k. 95., reg. br. 28/6-1.

To vaspitanje nije spriječeno. Uzimalo je, naprotiv, sve veći razmah. Pretvaralo se u kontinuirane svade, tuče, pa i ubistva u četničkim jedinicama.

Međusobne svade, tuče i ubistva bila su opšta pojava u četničkim jedinicama. Sukobi i međusobni obračuni između komandanata Gorske kraljeve garde (Nikole Kalabića) i komandanta Valjevske korpusa imali su za posledicu niz ubistva, s jedne i s druge strane. Prema zapisniku od 14. jula 1943. godine o ubistvu narednika Milana Pantića, pratioca komandanta Valjevske korpusa, Kalabić se ponašao kao svemoćni i od Kralja Petra II postavljeni komandant sa svim ovlašćenjima. Prema tom zapisniku, komandant Valjevske korpusa došao je sa svojom pratnjom na poziv Kalabića u selo Stave na sastanak. Pošto mu se 'vojnički' javio u kafani, gde se Kalabić nalazio sa svojom pratnjom, Kalabić je 'prispit' potegao pištolj da ubije komandanta Valjevske korpusa. Kasnije je od toga odustao, ali je naredio svom pratiocu naredniku Mitiću da zakolje narednika Milana Pantića, ali prije toga da mu se izvade oči. Molbe da se to ne učini nisu uvažene i Pantić je naočigled grupe četnika i građana zaklan.¹⁰⁴³

I potpukovnik Zaharije Ostojić obavještava Vrhovnu komandu da su četničke jedinice u bednom stanju, da u njihovim redovima vladaju glad i zamor, a kod komunista odmor i sitost, kod nas bez municije kod njih sa municijom, neke jedinice ponašaju se krajnje kukavički.¹⁰⁴⁴

Ova se naredba dostavlja malom broju starešina na ličnost a njihova je stvar kako će je i kome saopštiti i kako izvršiti - piše u obavještenju komandanta Ličke oblasti 24. II 1943. godine potčinjenim starješinama o njegovom povlačenju sa položaja komandanta zbog loših odnosa među vojno-političkim rukovodiocima u Lici. Da bi ilustrovao razloge zbog kojih se povlači : od danas nemam nikakve veze niti sa četnicima u Lici niti sa njihovim starešinama navodi primjer bolesne ambicije iz austrijske vojske. Tamo je jedan slušatelj Ratne akademije deveti u rangu, pokušao da otruje osam svojih drugova koji su bili ispred njega kako bi on bio prvi. On prikazuje više osoba iz naših redova koji bez obzira u kakvim se prilikama nalazimo liče na iznete primere. Obavještava starješine o moralnoj strani postupaka a ostavlja na slobodu svakom da ih osudi ili da se sa njima solidariše. Za Radmila Grdića kaže da je po zanimanju novinar, sada u Opatiji. Došao tamo na lečenje od rana koje je zadobio po njegovom iskazu od partizana ili ustaša (sada se međutim čuje da neki ljudi pričaju, da je on stradao tamo od naših ljudi zbog intriga i rovanjenja i da se za to ne sme da vrati u Mostar). Bivčanin ga odredio za nacionalnog poverenika Ličke oblasti. On je pisao nekoliko listaka, prikupljao priloge četnika. A sada? Priča da je organizaciju i sve ostalo što je urađeno u Lici učinio on, a ja i svi ostali niti smo što radili niti valjamo šta.¹⁰⁴⁵ Grdić priča da je on uoružao Liku. Porodica Bjelajac živi u pensionu

1043 Arhiv VII, Ča, k. 62, reg. br. 46 i 47/2

1044 Zbornik NOR a, XIV-2, dok. br. 671.

1045 VII, Ča, k. 152, reg. br. 10/a

kao da je mir i kao da je na letovanju, ona ima svega: kafu, vina i ostalog. Slično je i sa porodicom Grdić. Poverenici prodaju cokule, kafu, namirnice i drugo, a starije imaju koristi od toga. Novac namenjen za potpore sirotinji, nabavke za četnike, potpore četničkim porodicama, udovicama i sirotinji raspajaju za svoje potrebe i za potkupljivanje onih ljudi koji će im pomagati.¹⁰⁴⁶

**“SA STAREŠINA MALODUŠNOST SE PRENOSI NA VOJNIKE”
“Ljudstvo očajava - nastaju bolna razočarenja” - “Ruši se moral i slabi
borbena sposobnost” - “Svi sad traže spasa, a njega nema niotkuda”**

Ni Moljević u svom apelu, ni Mihailović u svojoj naredbi ne vide mnogo šta što su drugi, pa i njihovi potčinjeni vidjeli.

Komandanti su upozoravali da se sudbonosni momenti ne koriste. Pružaju im se mnogi podaci o saveznicima i onome što će oni lako i brzo da ostvaruju, ali rezultati ne dolaze. Razlozi neuspjeha se ne saopštavaju. Nastaju bolna razočarenja. Ljudstvo očajava. Traži spasa na sve strane. Ne prezaju ni od napuštanja jedinica. Tako govori i general SUK (Srpskog udarnog korpusa) 26. novembra 1944.¹⁰⁴⁷ Borivoje K. Jonić iz sela Luke kod Čajniča.

U raspisu od 24. novembra iste godine Štab SUK-a obavještava potčinjene da je od komandanta Srbije primio dopis br. 584 od 22. XI 1944. godine u kome se konstatuje da je kod mnogih starešina zavladao malodušnost. Ona se prenosi i na vojnike. Slabi se borbena sposobnost i ruši moral. Iako nerado, moram da navedem primer komunista. Oni nisu nikada klonuli, iako su bili u mnogo težim situacijama nego mi. Oni nikada nisu prestali da budu borbeni i zato nisu propali iako su bili svi uslovi da propadnu - piše komandant Srbije. Svi sad traže spasa, a njega nema niotkuda. Vojnici (pripadnici SUK-a nemaju opreme, naoružanja, municije, komore, novaca ni za duvan ni za voće, sanitetskog materijala, hrana je oskudna, većinom jedared dnevno se jede sa 1/4 hleba na dan ili sa 1-2 krompira mesto hleba; štabovi potčinjenih jedinica obraćaju se pretpostavljenim komandama i traže materijalna sredstva, a te komande ne raspolažu nikakvim, pa ni novčanim sredstvima i saopštavaju jedinicama 'neka se više ne obraćaju'.¹⁰⁴⁸ Porodice vojnika nezbrinute, izložene gladi, smržavanju. Očajanje raste. Maršal Tito svakodnevno objavljuje amnestiju za sve četnike i nacionaliste. Rok je 15. januar 1945. godine. Ljudi se kolebaju, broje dane i boje se da ih vreme i kilometarske udaljenosti ne izdadu i onemoguće ni od Tita pruženu kotvu spasa za njih i njihove porodice. U SUK-u ima veliki broj Bosanaca, Hercegovaca, Crnogoraca

1046 VII, Ča, k. 152, reg. br. 10/4.
1047 VII, Ča, k. 102, reg. br. 14/5.
1048 VII, Ča, k. 21, reg. br. 41/3.

i Ličana. Magnetskom snagom ih privlače njihovi zavičaji. Mnogi se spremaju da idu u zavičaj. Onda će SUK ostati sa malim brojem Srbijanaca, koji će sledovati primeru njihove braće iz ovih krajeva. Pripadnici SUK-a žele da vide i čuju Vrhovnu komandu i Saveznike.

ČETNIŠTVO PROTIV ČETNIKA

**Nedjela i prema Srbima - “Narod kad čuje da četnici dolaze u selo
više se plaši nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga
vera” - “Uz nemačke okupacione i - četničke kaznene ekspedicije do-
nose strah dolazeći u srpska sela”**

Lažu vas da mi ubijamo Srbe i koljemo srpsku decu. Lažu vas pogano, jer mi samo štitimo srpski narod. Na našim sektorima vlada sloboda za Srbe i sve one koji nisu krivi srpskom narodu. Obidite četničke slobodne sektore u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji pa se o tome uverite. Pridite svakom odredu četnika kao Srbi, pa ćete biti svuda bratski primljeni i dočekani.

Demant kojim se opovrgavaju partizanske laži dobija zaokret u četničkoj izvedbi: komunisti ubijaju Srbe, kolju srpsku decu i uništavaju srpski narod. Za partizane se u četničkim lecima kaže da su ubice i grobari srpskog naroda. Partizani dižu mostove, oštećuju železničke pruge, miniraju vlakove, razoružavaju straže kod vaših srpskih sela. Zašto? Zato da bi upropašćivanjem srpskih sela upropastili i zadnjeg Srbina. Zašto baš u srpskim selima? Zato da bi mnogi Srbi bili pobiveni, a preostali oterani da po raznim strašnim logorima ostave svoje izmučene kosti. Zašto ovi oslobođioci uništise na hiljade srpskih sela i upropastiše na stotine hiljada nevinih Srba, zašto Srbe žive u vatru bacaju, zašto gone srpski narod na klanicu, ubijaju najuglednije srpske domaćine i kolju decu srpsku?

Zašto se onda srpski seljaci plaše četnika kada dolaze u njihova sela?

Narod kada čuje da četnici dolaze u selo, više se plaši nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. To 3. XI 1943. godine piše jedan od članova štaba Gorske garde i dodaje: Četnici, posle improvizovanih borbi protiv partizana, zadu po selima i pokolju onaj nevini narod, a Mihailoviću podnose izvještaj kako su u borbi naneli gubitke partizanima. O raspoloženju naroda prema četnicima u pismu piše: Mogu samo Vam reći da narod psuje majku Kralju, vama, Draži i svima redom.¹⁰⁴⁹

Ni Mihailović, ni četničko vodstvo u cjelini, nisu sprečavali četnička nedjela prema Srbima. A znali su dobro za njih.

1049 Zb. NOR u. XIV, 3, 78.

Srpska sela su strahovala od njemačkih kaznenih ekspedicija. Dejstvovala su, osim okupacionih, i četničke kaznene ekspedicije. Jedinice Dinarske divizije, provodeći Đujićeva naređenja, donosile su strah dolazeći u srpska sela. Streljale su ili klale zarobljene partizane, zdravstveno osoblje partizanskih bolnica (u Krečani kod Udbine, na primjer), među njima i pripadnike srpskog naroda. Uz to su pljačkali, silovali i spaljivali njihove kuće i sela sa srpskim življem. Samo u prvih *devet meseci 1943. kaznene ekspedicije Dinarske četničke divizije ubile su 628 osoba, od kojih 391 srpske narodnosti.*

Pri raslojavanju što je nastalo u četničkim formacijama mnogi su pokušavali da pređu partizanima. Od samih četnika je stradalo osam odsto četnika unutar četničkih političkih žrtava (55 odsto ili više od polovine tih stradalih su oni što su pokušali da se prebace partizanskom pokretu, da im se pridruže ili da saraduju s njim).

Četnici su klali i - četnike. Na Bukoviku u jednoj borbi jedan broj četnika se predao partizanima. Ovi su im, postupajući prema konvencijama o statusu zarobljenika, pružili mogućnost da ostanu u partizanima, ili da odu svojim kućama. Domalo, 16. VII 1944. godine, komandant Timočkog korpusa Ljuban Jovanović Patak saopštava: *Streljao sam 75 vojnika radi toga što su se predali partizanima.* Učinio je to, veli, da ih oni ne bi pustili *da podrivaju naše redove i šire defetizam.*

Raslojavanje unutar pokreta uočeno je još od juna 1942. godine. Otkriva ga i učestalo stradanje nemalog broja četnika u međusobnim obračunima. Najveći broj stradalih četnika od samih četnika je u 1942. godini. Broj tako ubijenih od tada opada, posebno nakon kapitulacije Italije. Odlazak sa scene tog njihovog snabdjevača oružjem, municijom, hranom, novcem i drugim sredstvima i potrebama uticalo je na stanovitu homogenizaciju izvršenu među njima u nastojanju da izbjegnu vojni slom istovremeno sa Italijanima.

Saradnju Đujićevih četnika sa silama Osovine i njenim kvislinzima nisu mimoilazila ni mnoga teška zlodjela. Državna komisija vlade FNRJ je 1947. godine proglasila stvarnim zločinima masovna ubistva, *pokolje, mučenja, interniranja građana, pljačke, silovanja, kao i organizaciju i vodenje vojnih formacija u službi italijanskog i njemačkog okupatora.* Đujića su za mnoge zločine optužili i brojni oficiri *jugoslovenske vojske u otadžbini* - poručnici Vanduka i Stefanović, Nikolić, Pupovac, kapetani Popović, Jeftić, i Stratimirović, majori Palošević i Vranješević, pa i vojvode Mane Rokvić i Đekić. Vojvoda Rokvić, primjerice, 15. maja 1944. pismenim putem optužuje Đujića da je otrovao svog pretpostavljenog Iliju Trifunovića, ubio pukovnika Nikolu Uzunčevića i srpskog junaka *Tromeđe Živka Brkovića.* Vojvoda Rokvić još dodaje da je Đujić *streljao i povešao 500 Srba, među kojima je bilo žena i dece, da je proneverio 63 miliona italijanskih lira, ali i pet stotina zlatnih funti sterlinga.*¹⁰⁵⁰

¹⁰⁵⁰ VII; 153, 15/6.

Ne samo u pamćenju naroda onih područja na kojima su dejstvovala Đujićeva jedinica, nego i u arhivskim originalnim dokumentima čuvaju se zlodjela Dinarske četničke divizije i njenog komandanta. U opštini Donji Lapac je 16. IV 1942. *zapalio sve srpske kuće u selima Zavlaka i Lička Kuldrma,* a 21. juna lično potpisuje smrtnu presudu nad Davidom Bajićem i Ilijom Hrnjakom; naređuje egzekutorima da se *osudeni izopite iz prava na pobožnu sahranu,* to jest da se *njihova tijela izlože javnoj poruzi na ulicama Knina.* Krajem 1942. i početkom 1943. Đujić je krenuo u pokolje po selima Gata, Tigare, Čista, Gornji Dolac, Zvečanje, Dugopolje, Šrikevo, Maovice, Otavice, Vinalić, Kijevo i Gorjak. Tamo je ubijeno *230 stanovnika, tako da su im vadili oči, probadali ih mnogostruko nožem, a neke žrtve bacali u vatru zapaljenih kuća.*¹⁰⁵¹

Svoja zlodjela nisu široko publikovali u svojim lecima i proglasima. Ali su iskazani u Đujićevim radio-depešama Draži Mihailoviću. Depeša od 19. XII 1943.: *Za vrijeme uspješne borbe na Velebitu, kada je uhapšeno 140 osoba, naši borci su pustili tri Srbina da idu kućama, a ostalo je zaklano i bačeno u jame.*¹⁰⁵² U drugoj depeši piše da su u Livnu *moji tako mnogo i redom klali da su ih Nemci prisilili da napuste Livno.*

Četnici su vršili masovne pokolje Muslimana, Hrvata i drugog nersrpskog življa. Ali, oni su pokoljima podvrgavali i srpsko stanovništvo. Činili su to i pod znamenjem slova Z i bez spiskova sa tom oznakom. I u vrijeme pritačene konspirativne saradnje i u doba otvorene kolaboracije sa Nijemcima i drugim okupatorima i kvislinzima. I sa crnim trojkama i bez trojki. U njihovim redovima se uvijek nalazilo dovoljno egzekutora za odmazde prema pripadnicima sopstvenog srpskog naroda. Motivi za fizičku likvidaciju Srba su vrlo različiti. U njima se nalazi antifašističko, patriotsko opredjeljenje, pripadništvo NOP-u, saradnja u bilo kojem vidu sa partizanima, pa i neutralnost u odnosu na četništvo, ili neslaganje sa njihovim postupcima i ponašanjem. Nije lako ni nabrojati sve motive što su u osnovi nasrtaja na život mnogih Srba u prostorima Jugoslavije. Jedan od motiva za klanje je van ljudske pameti. A tiče se šanse za unapređenje u viši čin. Napredovanje na hijerarhijskoj vojnoj ljestvici je postizao onaj četnik koji u saradnji sa Nijemcima pokolje što više partizana, partizanskih simpatizera i jataka.¹⁰⁵³ Na taj način su bez ikakva učinjenog djela, bez istrage, suda i presude, na pravdi Boga, poklani mnogi civili, žene, djeca, starci, silovane kćeri, sestre i majke.¹⁰⁵⁴ Jedan od stravičnih pokolja izvršen je u selu Vraniću 20/21. decembra

¹⁰⁵¹ AVII, 8, 3/143, AVII, 201, 11/116; AVII, 240, 29/7; I, AVII, 201, 11/110+18, AVII, 271, 2/25; AVII, 138, 6/5, itd.

¹⁰⁵² AVII, 276, 9/1.

¹⁰⁵³ Prividni dokument br. 78, NAV N-1-315, t. 04, k. 003-005; Prividni - dokument br. 78.

¹⁰⁵⁴ B. Lataš, n. dj., 13.

1943. godine. Za jednu noć je u tom selu zaklano 70 osoba od jedne do 93 godine starosti. Nestale su cijele porodice. Silovane su djevojčice i žene.¹⁰⁵⁵

1 komandant Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II, Nikola Kalabić izvještava Mihailovića 29. XII 1943. godine da je u *Kopljari*ma uhvaćeno na spavanju i poklato 24 aktivna komunista, od kojih su 20 cigani.¹⁰⁵⁶ Jevrem Simić, 15. I 1944. godine izvještava Dražu da je poručnik Tihomir Jovanović, komandant Oplenačke brigade, u selu *Banji* zaklao 18 istaknutih i okorelih crvenih.¹⁰⁵⁷ Četnici su u selu *Drugovac* zaklali 24 Srbina, 41 streljali, dok je nekoliko Četnici su u selu *Drugovac* zaklali 24 Srbina, 41 streljali, dok je nekoliko Srba izgorjelo, a nekoliko umrlo od posljedica četničkog batinanja.¹⁰⁵⁸ Pokolj u Pomoravlju izvršen je noću 1/2. februara 1944. Pukovnik Ljubomir Mihailović (*Long*), komandant grupe korpusa, izvještava 17. II 1944. Mihailovića da je izvršio čišćenje - pokolj po varošima: u *Jagodini* 17 muškaraca i 7 ženskih, u *Čupriji* 9 muškaraca i 1 ženska, u *Paraćinu* 11 muškaraca i jedna ženska. Taj pukovnik kaže u izvještaju: *Narod je ovim zadovoljan. Načinom izvršenja pokazali smo prijateljima i neprijateljima našu snagu i jedinstvo i organizatorske sposobnosti.*¹⁰⁵⁹

Partizanske zarobljenike su klali po pravilu. Major Radomir Cvetić (*Albib, Bi-Bi*), komandant Javorskog korpusa, izvještava Mihailovića 21. I 1944. godine o zarobljenim partizanima. *Mnogo ranjenih pomrlo na putu. Mi smo zarobili 16 i zaklali bez prekog suda.*¹⁰⁶⁰

Razlozi za ubijanje Srba su različiti. Jedne su klali zato što nisu htjeli da odaju prikrivene partizane u zemunici. Gardisti Nikole Kalabića su seljaka Živana Đurđevića iz Balinovića kod Valjeva zajedno sa sinovima mučili. Zaklali mu sina, a Živana su vezali za ražanj i živa pekli.¹⁰⁶¹ Kalabićevi vojnici su zapalili varošicu *Strugare* zato što su od prvog do posljednjeg bili svi pijani. Od celokupnog brojnog stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve.

Na nasilje četnika nad Srbima reagovao je i vojvoda Kosta Pećanac. Potpisao se kao *Komandant svih četničkih odreda u zemlji*. Nije mogao da ne osudi neodgovorne elemente koji ruše i pale naše domove, ubijaju i ono malo Srba što nam još u životu ostade, pljačke na sve strane, silovanja kćeri i naših žena. Sve to čine pod svetim imenom srpskih četnika, koji nam kaljaju obraz i časno ime. Pećančev letak je otpremljen *Sa položaja*, a žig na njemu pripada *Udruženju*

1055 Imena poklanih, način izvršenja, postupak pri silovanju djece pred roditeljima, braćom i sestrama, izjavljavanje nad mrtvim vidjeti: Dragoljub Pantić, *Noć kame - pokolj nevinih u selu Vranicu*, SUBNOR Beograd, Beograd, 1996.; Branko Latas - Milovan Đelebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića, 1941-1945.*, BIGZ, Beograd, 1979., 297-300; Jovan Radovanović, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*, Sova, Beograd, 1966., predložava spisak imena 72 zaklane osobe.

1056 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 213.

1057 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 278.

1058 Radovanović, n. dj. Branko Latas, Isto, uvod, 220-221.

1059 Zb. NOR-a, XIV, 3, 423.

1060 Zb. NOR-a, XIV, 3, 291.

1061 Latas-Đelebdžić, n. dj. 294-295

četnika - Glavnom odboru u Beogradu. To je zapravo *Proglas dragom srpskom narodu*. U njemu vojvoda Pećanac kaže da iz svih krajeva naše namučene zemlje svakodnevno dobija tužne vesti. *Neodgovorni elementi ruše i pale naše domove, ubijaju i ono malo Srba što nam još u životu ostade. Pljačke na sve strane. Siluju male kćeri i naše žene. Sve to čine pod svetim imenom Srpskih četnika, na čijem čelu stojim ja. Kaljaju nam obraz i časno ime živih i mrtvih četnika, koji ni u prošlosti ni u sadašnjosti nikada nisu imali veze sa pljačkašima i razbojnicima.*

Kosta Pećanac, takode, završava prijetnjom. *Na posao braćo! Trebate gubu iz svojih torova! Branite imovinu i živote svoje! Uništavajmo svoje zločince, koji hoće da pod svetim četničkim imenom ruše, pale, pljačkaju, siluju i ubijaju naš narod.*

ŽALE SE NA NAROD:

"U NARODU JE RAZORENA DUŠA I BOLESTAN MOZAK"

"Hrana se otimlje od seljaka. Vojsku moram hraniti bez obzira ko je kakve vere i šta se sa tim oduzimanjem hrane gubilo"

Nagla promjena u narodu. U narodu je razorena duša i bolestan mozak.

Četničkim komandantima je još jedino preostalo da se žale na narod. *U ovom nesrećnom narodu se ne može ništa učiniti da valja. Sve je klonulo duhom, prividno se nalazi na licu mesta, a za borbu nije, sve se oseća usamljenim i nejakim i samo razmišlja kuda da se sklone* - Spasoje Radonjić piše Baji Stanišiću.

Svugdje gdje su boravili i kuda su se kretali narod je počeo da im okreće leđa. Obistinila se davnašnja Dražina slutnja da svojim ponašanjem mogu navući samo mržnju naroda prema sebi. Da ih je žiteljstvo omrznilo, naročito u mjesecima neposredno pred završetak Drugog svjetskog rata, pokazuje i odnos prema ishrani četničkih jedinica. *U toku pokreta imao sam velikih nezgoda u pogledu ishrane. Narod ne da ništa, čak ni za bolesnike i ranjenike. Srpski narod je u ovom pogledu mnogo gori od muslimanskog i katoličkog življa. Nigde ni na jednom mestu ni reči o Ravnogorskim odborima, a kada se traže beže u šumu. Stoga su prinudene jedinice da same putem intendanata vrše rekviziciju. Vojsku moram hraniti i to dobro hraniti bez obzira ko je kakve vere i šta se sa tim oduzimanjem hrane gubilo. Sejem leševe po Bosni, a da sejem zbog gladi to ne mogu dozvoliti. Borci su bez municije, goli i bos, a hrana se formalno otimlje od seljaka. Uskoro će i seljak biti protivu nas. Za koji dan biće sve ovo bos i bez hleba, narod ovde već umire od gladi.*¹⁰⁶²

1062 Depese upućene Mihailoviću 15. i 18. februara 1945. - VII, Ča, k, 276, reg. br. 16/1.

IMA LI SPASENJA U BEZIZLAZU?

Pokušaji da se autentični dokumenti proglašavaju za falsifikate

General Mihailović - biografija naslov je knjige koja je objavljena u Beogradu u autorstvu Koste Nikolića i Bojana Dimitrijevića. Izdala ju je *Srpska reč*. Autori spomenute knjige načinili su od njenih sadržaja feljton i objavili u beogradskoj *Borbi* pod naslovom *Zašto je žrtvovan Draža Mihailović*. I u knjizi i u feljtonu se oni suprotstavljaju istorijskim činjenicama, a autentične dokumente proglašavaju falsifikatima. U osnovi tih pokušaja je njihova tvrdnja da su Britanci i Amerikanci izdali i žrtvovali četničkog vođu. Nastoje da istorijski potvrđene dokumente proglašavaju za falsifikate. Tako čine i sa Dražinim pismima koje je Draža u završnici rata uputio poglavniku NDH Anti Paveliću i nadbiskupu Alojziju Stepincu. Ta pisma su njegov posljednji pokušaj izlaska iz beznađa! Tragao je i predlagao sporazume o ujedinjenju svih oružanih snaga protiv NOVJ-a. Već je bio, 12. avgusta 1944., u selu Raža kod Kosjerića takav sporazum postigao sa Milanom Nedićem. Upućen je i zajednički zahtjev Nijemcima za pomoć u oružju i municiji za 50.000 boraca.

Na te pokušaje reagovao je dr. Branko Latas i redakciji *Borbe* dostavio istorijsko viđenje te istine, ali to reagovanje list nije objavio.¹⁰⁶³ Dr. Latas navodi kako je od kraja avgusta 1944. godine Draža i za kralja Petra Drugog Karadorđevića postao značajna politička i vojna ličnost. Kralj je, naime, 25. avgusta 1944. godine u svojstvu vrhovnog komandanta ukinuo Vrhovnu komandu JVUO, a četiri dana kasnije razriješio Dražu dužnosti načelnika štaba te komande. Potom je, 12. septembra 1944. godine, pozvao *sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom. Oni koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspjeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom*, naglasio je kralj osudivši zloupotrebu svoga imena i krunice.

Ta zloupotreba tiče se i upravo Mihailovića. On je lagao svoje potčinjene, kako piše Branko Latas, nastavljao da zlupotrebljava ime monarha, te i dalje koristio memorandum ranije Vrhovne komande potpisujući se *po zapovesti vrhovnog komandanta kao načelnika štaba* tada po kraljevom ukazu već nepostojeće komande.¹⁰⁶⁴

1063 Donio ga je, u skraćenom obliku, *Glas istine*, list Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945., br. 12, jul 2001., Beograd.

1064 Sve nade su naglo kopnile poslije kraljevog govora na Radio-Londonu u septembru 1944. godine

PRIŽELJKIVANJE MEĐUSOBNOG OBRAČUNA UNUTAR ANTIHITLEROVSKE KOALICIJE

Nade za taj odsudni četiri godine čekani i nedečekani trenutak, osim u iskrcavanju, polagane su i u konačni obračun Angloamerikanaca, s jedne, Sovjeta i Titovih partizana, s druge strane. Sukob bi nastao, po tim tumačenjima, zbog nemirenja prvih da prepuste Jugoslaviju komunističkoj vlasti. Četnička propaganda je u pisanim vidovima svoje djelatnosti često insistirala baš na tome da će Englezi i Amerikanci, odmah po iskrcavanju, razoružati partizane i učiniti kraj njihovom pokretu. Tom partizanskom pokretu ni okupatoru, ni kvilinske vlasti, ni četnici za četiri godine nisu uspjeli da dodu glave. Ona je na toj osnovi pravila različite konstrukcije: priče prebjega, primjerice. Ili neistine - kako su nazivali emisije Radio-Londona o borbenim uspjesima partizanskih jedinica. Pri svemu se nikad ne ispušta napomena da *iza našeg kralja i iza srpskih četnika stoje veliki saveznici*.

Rječit je u tom smislu letak o dolasku saveznika koji donose slobodu time što će uništiti partizane. Jedan od takvih letaka, inače rijedak po opremi, crtežom predstavlja bradate četnike s puškom i sabljom u rukama, sa šubarom i kokardom na glavi i rukom ispisanim stihovima: *Srpske gore zapevaše/ser sa njima četnik vlada/Srbiju, majku, Otadžbinu/Srbini-četnik brani sada*.

Katkad su ti crteži predstavljali portrete pojedinih ličnosti - najčešće kralja Petra. U nepotpisanom tekstu anonimnog prebjega iz partizana u četnike ovako se opisuje situacija u partizanima: *Svi mi se čude što sam baš sad došao iz partizana; ne trebaju se čuditi, da su tamo bili zaista mi se ne bi čudili. U partizanskim redovima mora doći do podvojenosti. Tamo Srbi ne mogu više opstati. Partizani sad ponovo propagiraju da će se tući sa Englezima i Amerikancima, jer da su ovi razoružali njihove drugove u Francuskoj, Španiji, a sad i u Grčkoj, da oni javno potpomažu nacionaliste. To je istina, to zna svaki partizan u Titovoj vojsci da će skoro doći momenat njihovog razoružavanja. Dolaskom saveznika dolazi kraj partizanima. Mi to u partizanima vrlo dobro znamo. I pored sve propagande Radio Londona i 'Slobodne Jugoslavije' mi znamo šta je prava istina. Vidi i slepac baš ovih posljednjih dana da saveznici svojim slavopojkama guraju komuniste sve do posljednjeg momenta u provaliju. Znamo mi borci u partizanima šta znače riječi polit. komesara: Moramo se probijati prema Sovjetima, ovdje će doći Amerikanci. To je svakom jasno, a kad još vidim i ovo: do juče najveći koljači*

line kada je pozvao JVUO da se svrsta pod komandu maršala Tita.

Za nas je Srbija izgubljena - poručuju komandanti Draže. Vojnički situaciju ne možemo popraviti. Raspadanje mnogih jedinica. Ubrzano slamanje četničkih snaga. Niko nema pravo da zlupotrebljava krunu ziklanjajući se za nju. Nikakav autoritet više ne može održati narod na okupu. Ne možemo se boriti protiv partizana i celog sveta - to su telegrafski sažete poruke koje su sa terena dospjevale na Dražin radni sto. Tu je i zahtjev da se četnici stave pod komandu Saveznika. U istorijskim dokumentima sa tim porukama komandanata bilo je i onih koji su vidjeli jedini izlaz u aktivnoj borbi protiv Nemaca.

ustaše zajedno sa mnom jedu. Svi su sad oni 'pošteni'. Misle došao je momenat. Tita prizna i Kralj Petar, Tito i Šubašić su pobedili to je gotovo. Tako govore, a ja sam se borio 4 godine, za ove ustaše. Sad sam vidio da su četnici nosioci srpstva, jer su se svi složili da unište njih. Ja sam razmišljao: Vidim ovo je sve politika, četnička stvar bolje stoji od partizanske i pored sve propagande. Vidim da svi srpski političari odoše s četnicima. Vidim da je ova vlada samo strašilo - sprdnja (misli na Šubašićevu vladu - op.a.). Vidim da će uskoro sve da se promijeni, jer zaista Engleska i Amerika neće komuniste, a njih dvije dobijaju ovaj rat. Kad to znam, znam da je i moja borba uzalud, a kad tome dodam da svojom borbom pomažem ustaše, da u ovim danima pokolju što više Srba - onda sam se odlučio i došao, braćo, vama, da mi oprostite i dozvolite da se s vama bratski borimo kao pokajnik. Braćo izdržite još samo malo, vjerujte mi, vi ste pobjednici!

Ko ovo da razumije? Tito preko radija zauzeo sve. Svi mu čestitaju, svi ga hvale, a njegovi dojučerašnji borci, kad treba slavu da poberu, prelaze u četnike. Ko ima oči vidi, ko ima uši čuje. Osjeća naš narod gdje je istina. Zna narod da ne bi stotine i stotine srpskih političara i najuglednijih ljudi u inostranstvu radilo i ćutalo da nisu objedeni da će biti onako kako treba, a partizani će vidit kako treba. Zna naš narod da je sve ovo samo politika - igra. Zna naš narod da ni mladi Kralj neće iznevjeriti svoj narod, svoju vojsku - srpske četnike. Isto tako zna naš narod da iza našeg kralja i iza srpskih četnika stoje veliki saveznici. I zna naš narod da će četnička stvar pobijediti. Mi smo u to sigurni; u pitanju je samo momenat kad će to biti.

To piše navodni prebjeg iz partizanskih u četničke redove 31. avgusta 1944. godine. Letak uvjerava da će kralj doći i reći svoju pravu riječ. Politička igra s Titom je u interesu velikih sila, koje će likvidirati partizane. Objašnjava i tadašnju političku situaciju. Takav naslov nosi i tekst u njemu - *SITUACIJA*. Kakva je situacija? *Situacija je riječ koja se ovih dana najviše izgovara. Neki viču: 'Situacija slaba'. Drugi opet: 'Situacija je dobra'. Treći: 'Bog zna ko živi, a ko mrtav'. Svuda se osjeća velika radoznalost; svi osjećaju da treba nešto da se desi. Igrajmo otvorenih karata. Zapitajmo se istinski kakva je situacija.*

Uzvrpoljili su se oni koji sjede na dvije stolice i slušaju samo ono što reče radio London. Uzvrpoljili su se oni koji nikada muški i junački nisu pogledali opasnosti u oči.

Kakva je situacija? Odlična - odgovara stotine hiljada neustrašivih četnika. Znamo da je naša stvar pravedna, znamo da će nacionalna ideja pobijediti komunističku. Znamo da će skoro doći naš mili Kralj i reći svoju pravu riječ. Znamo da je igra sa Titom u interesu velikih sila, a znamo i to da će uskoro biti partizani likvidirani, znamo da će do te likvidacije komunisti ustaše učiniti sve da pobiju što više Srba i ostalih nacionalista. Znamo da do te likvidacije predstoji naša borba, koje se mi ne odrićemo. Eto, takva je situacija. Ne pada snijeg da pomori svijet, već da svaka zvjerka pokaže svoj trag. Dobro nam je došla današnja situacija da vidimo ko je vjera, a ko nevjera - završava ovaj letak s pokličom: *Živili neustrašiva četnička Armija!*

NADA U INVAZIJU SAVEZNIKA NA BALKAN Uz tu nadu je obećani nikad ostvareni napad na okupatore

Još prije nego što je izvršeno povezivanje četničkih grupa u jednu, ravnogorsku organizaciju prevladavao je stav čekanja u raznim dijelovima zemlje. Prve ratne godine (1941.) te grupe u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Dalmaciji, Lici i Kordunu, u prvim ustaničkim danima, razilazile su se s partizanima i na pitanju čekanja na borbu za koju još nije došlo vreme. Stav čekanja i nenapadanja okupatora pogotovo se ukorijenio pošto su četničke grupe izvan Srbije stavljene pod Dražinu komandu. On je doveo i do Dražinog sastanka sa visokim funkcionerima njemačke okupacione vlasti. To su i prvi koraci uspostavljanja saradnje sa njemačkim Vermahtom.

Naši saveznici preko radija ukazuju na važne i velike odluke ovih dana. Nemcima se bliži kraj. Pripremajte se za odsudnu akciju. Stoga, rad i red na prvom mestu. Rašistite teren svuda od komunista da bismo imali odrešene ruke za odsudni momenat.

Iščekivanje invazije na momente je dovedeno do usijanja. Izdavanje su i naredbe o pokretima trupa u susret saveznicima na pretpostavljenom mjestu njihovog iskrcavanja.

Nade u invaziju engleskih i američkih trupa nikad se nisu obistinile. One nisu došle ni u Jugoslaviju ni na prostore Balkana. Time su propala neprekidna obećanja opšteg ustanka i napada ravnogoraca na okupatore.

Od tada pa nadalje Draža je stalno izdavao uputstva i naloge vojnoorganizacione prirode. U njima se kategorički naređuje da se okupatori ne smiju izazivati, niti oružano napadati. Za taj opšti napad doći će, ko zna kad - nekakav trenutak i dan koji treba čekati. Čekati dok Draža ne dadne znak za taj napad. Spočetka rata on se u propagandi koju je vodio unutar zemlje deklarirao antifašistički. Na riječima se izjašnjavao za borbu protiv okupatora. Kada? Kad za to dođe vreme. Strategija, taktika i politika četničkog pokreta koji je Draža predvodio svodila se na stavove: *još nije vreme za borbu protiv okupatora; ne stupati u borbu protiv okupatora dok ne dođe vreme; ne podizati narod na ustanak preuranjeno; organizovati se, čekati i udariti protiv okupatora kada budu poraženi od savezničkih sila i počnu odstupati iz Jugoslavije.* U njegovoj i u strategiji ravnogorskog pokreta, koji je on predvodio u toku rata, borba protiv okupatora nije bila glavni ratni cilj. Strategija je u njihovom opredjeljenju za čekanje. Dokle i na šta da se čeka? Čekanje dok velike savezničke sile (Engleska, SAD i SSSR) poraze sile Osovine. Tek tada bi četnici nastupili kao *osloboditelji* i uzeli vlast u svoje ruke. A do tada? Do tada je za njih najvažnije svim sredstvima i načinima uništiti partizane. Zašto? Da im se oni, po svršetku rata ne ispriječe na tom putu ka zaposjedanju vlasti u Jugoslaviji.¹⁰⁰⁵

1005. M. Mimić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Agencija Mir i IP Cvetnik

U tako definisanoj strategiji, taktici i politici Draža i njegov štab nisu sami. Oni su u tome na istim talasima sa svim kraljevskim vladama u izbjeglištvu. Na toj liniji je i prva poruka generala Simovića, dok je u Londonu bio u svojstvu predsjednika te vlade. To je, u isto vrijeme, i stav Britanaca, odnosno britanske vlade. Iz britanske vlade takve poruke su stizale Draži dok je za britanske vojne interese rat u Jugoslaviji bio od male i nebitne važnosti. Tako je potrajalo dok se anglo-američke snage nisu iskrcale na Siciliju i u Italiju. To iskrcavanje je povećalo značaj jugoslovenskog ratišta. Tada se i njihova politička prema pokretima u Jugoslaviji, posebno četničkom i NOP-ovskom, počela da mijenja. Strategija čekanja i odgađanja borbe protiv okupatora suština je i stavova većine vodećih političara iz prijeratnih političkih stranaka. Saglasno s tim stavom ponašali su se i lokalni političari tih stranaka. S njima na istoj poziciji bili su i mnogi visoki činovnici iz vrhova dotratne jugoslovenske države do onih iz lokalnih organa te vlasti Kraljevine Jugoslavije, a zatim i većine dotratnih oficira, onih sa visokim i nižim činovima, koji nisu zapali u zarobljeništvo okupacionih trupa.

Uporedo sa raskorakom što je nastajao u odnosima između četnika i Britanaca Mihailović je proširivao svoje odnose sa Nijemcima. Izdao je i naredenje svim komandantima korpusa u Srbiji: *U odnosu na okupatore mi imamo utvrđenu liniju od koje nećemo odstupiti sve dok ne dođe do invazije Balkana.*¹⁰⁶⁶

Ta utvrđena linija značila je da nema borbe protiv okupatora. Odgađana je i u četvrtoj godini rata. Osim što je saradnja sa Italijanima još od početka rata postala javna, sad je kolaboracija sa njemačkim trupama i u Srbiji i drugdje i javna i značajno proširena. I nakon kongresa u selu Ba (25-28. januara 1944. godine) Nijemci su uhvatili i dešifrovali više telegrama upućenih od Mihailovića istaknutim državniciima u svijetu. *Za sada neće počinjati borbu protiv okupatora* - piše u depeši predsjedniku emigrantske vlade Božidaru Puriću u Kairu.¹⁰⁶⁷ Najpovjerljiviji Dražin komandant Predrag Raković 25. marta 1944. godine prenio je njemačkim predstavnicima Mihailovićev stav koji su Nijemci zapisali: *Po nalogu D. M. Raković je ponovo precizirao: 1. Sigurne (pismene) garancije da ne postoje ni najmanje namere da se planira opšti ustanak ili da se sprovode sabotažne akcije.*¹⁰⁶⁸

U slučaju invazije (savezničkih snaga - o.a.) nema borbe protiv Nemaca. Borba protiv komunista će se produžiti. Mihailović piše u tački 2. prijedloga svoje ponude pregovora o saradnji sa Nijemcima podnesenog 18. avgusta 1944.

Četnici hoće da spreče vezu partizana sa invazionim trupama - objašnjava razloge zbog kojih nema borbe protiv Nijemaca, a ima protiv partizana.¹⁰⁶⁹

Rat se bližio kraju. I dalje se odgađala četnička akcija protiv okupatora. Bez kraja. I dalje se po svemu nije ni postajala takva namjera. U jesen 1944. godine četnici su, zajedno sa Nijemcima, morali napustiti Srbiju. Od svog glavnokomandujućeg za četiri godine četnici nisu zapamtili ni jedno naredenje koje je ih okrenulo u napad na njemačke trupe.

Oružana borba protiv okupatora i dalje je ostala preuranjena.

U OČEKIVANJU INVAZIJE SAVEZNIKA

Dinarska četnička oblast po svim znacima i izgledima imaće tu čast da prva uhvati vezu sa našim velikim saveznicima koji se svakog časa očekuju.

Radi pripreme za invaziju Saveznika na dalmatinsku obalu vojvoda Mornčilo Đujić je uputio jedinice Prvog bosanskog korpusa pod komandom Cvjetičanina u područje Lozovca i Konjevrata. I gornji citat potiče iz naredbe od 1. oktobra 1944. godine.¹⁰⁷⁰ Psihoza skorašnje invazije anglo-američkih trupa zahvatila je i druge četničke formacije u raznim područjima zemlje.

U isto je vrijeme organizirana i propaganda na području Dubrovnika o iskrcavanju Saveznika. Šireni su letci u kojima se poziva stanovništvo dubrovačkog područja da dočeka i podrži jedinice JVUO, koje vodi major Vojislav Lukačević.¹⁰⁷¹ Takođe je kapetan Svilokos objavio letak *Dubrovačanima grada i sreza*. U njemu apeluje da se *bezuvjetno izvršavaju naredenja komandanta operacija Hercegovine i južnog primorja* Lukačevića.¹⁰⁷² Lukačevića je u to vrijeme poslao Mihailović da razvije četničku akciju, među ostalim, i zbog eventualnog iskrcavanja Saveznika. Taj četnički komandant je uputio poseban letak domobranima pozivajući ih da stupaju u JVUO. U povodu te akcije i raspačavanja tih letaka Gradski NOO (Narodnooslobodilački odbor) Dubrovnika objavio je svoj letak stanovništvu pod naslovom *Posljednji pokušaji odbačenih*, u kojem se razotkrivaju ciljevi četničke propagande.¹⁰⁷³ Dugo prije akcije Lukačevića i polemike letcima u području Dubrovnika, i Nijemci su očekivali invaziju na tom dijelu jadranske obale. Oni nisu raspolagali potrebnim formacijama za

novi Sad, 1993. str. 43.

1066 Raspis svima od 10. decembra 1943. - Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1-55.

1067 Arhiv VII, Ča, k. 276, reg. br. 13/1, dep. br. 1824. Kongres se zove i *Svetosavski*. Na njemu je bio nazočan i američki poručnik Đordž Musulin (Georg Maslin), a britanski brigadni general Carls David Armstrong, šef britanskih vojnih misija, kod četnika, demonstrativno odbio poziv da prisustvuje tom skupu. Arhiv VII, Ča, k. 226, reg. br. 11/1-3; k. 275, reg. br. 2/1.

1068 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 286, reg. br. 1/1-3, k. 275, reg. br. 2/1.

1069 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 192, s. 505-582; Peti dio, dokument broj 31.

1070 Bratica, *Razvoj četničkog pokreta*, str. 925.

1071 AIHRPH, NG, inv. br. 22821, letak *Urovan i Srbi Dubrovnika i sreza dubrovačkog*. Potpisao ga je *Bokrajinski nacionalni komitet za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik*, dijeljen u Dubrovniku, u rujnu 1944.

1072 AIHRPH, NG, inv. br. 22821.

1073 Isto, inv. br. 22820; B. Lugaš-M. Dželebdžić (u dj. 404) navode podatak da se Lukačević trebao kod Dubrovnika spojiti s jednim britanskim odredom.

predupređivanje takvog koraka Saveznika. Zato su računali i na usluge svojih kvistlinga i kolaboracionista. Ispoljavali su i određene obzire prema njima. Ti obziri su pokazani i u julu mjesecu 1944. godine na području Dubrovačke župe.

Takvi obziri su ispoljavani i u drugim prilikama. Župa u Dubrovniku, naime, izvijestila je 10. VII 1944. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH da ne može izvršiti *odstranjenje pripadnika četničkih organizacija i četničkih zapovjednika koji nisu hrvatski državljani. Jer, njemačke se vojne vlasti najenergičnije protive stvaranju neraspoloženja u četničkim redovima, koje oni sada trebaju u borbi protiv partizana, jer ovi sve više ugrožavaju područje ove Velike Župe a Nijemci ne raspolažu dovoljnim postrojbama, o čemu se je i ranije izvijestilo.* Također je Župska redarstvena oblast u Dubrovniku, u srpnju 1944. godine, pokušala da *odkaže gostoprimstvo petorici četnika sa područja van Dubrovnika, jer su bili nepoćudni a neki su se bavili i krijumčarenjem, ali njemački generalni konzul i zapovjednik mjesta obavijestili su župana da dotični uživaju zaštitu Njemačkog Reicha da opoziva.*¹⁰⁷⁴

Umjesto iskrcavanja na području jadranske obale Saveznici su već 1. oktobra 1944. godine bili u Napulju.

U Beogradu i Srbiji se mislilo da će se iskrcati u Dalmaciji i Crnoj Gori, a ne u Sloveniji. Bilo kako bilo, očito je da Nijemci gube rat. Milan Nedić je 4. oktobra te godine raspustio svoju vladu, te pred približavanjem Crvene armije i NOVJ-a napustio Beograd na putu prema Beču i u pokušaju da formira sprsku vladu sa Ljotićem i Mihailovićem. Dvadesetog oktobra oslobođen je Beograd i nastavljene borbe u Sremu na Sremskom frontu. Povodom oslobođenja Beograda kralj Petar je dao još jednu izjavu u prilog NOP-a.

Vojni i politički prvaci ravnogorskog pokreta više puta su iščitavali taj kraljev govor u nadi da u njemu otkriju nešto za što se i oni i njihova propaganda u tim okolnostima mogu uhvatiti kao za slamku spasa, ili osloniti u traženju izlaza iz beznada. Onespokojeni su kraljevim riječima: *Ispunjen radošću i srećom ja vas, na ovaj veliki dan, pozivam i molim da se svi ugledate na hrabre oslobodioc naše prestonice i da ujedinjeni u Narodnooslobodilačkoj vojsci doprinesete poslednjoj žrtvi na oltar slobode naše otadžbine. Živela Narodnooslobodilačka vojska i junačka Crvena armija! Živeli Srbi, Hrvati i Slovenci! Živela slobodna i narodna Jugoslavija.*¹⁰⁷⁵

1074 AIHRPH, NG, inv. br. 22484.

1075 ZB, XIV/4, str. 1046.

KO JE KOGA ODBACIO - ČETNICI SAVEZNIKE ILI SAVEZNICI ČETNIKE?

Saveznici vas samo podstrekavaju na borbu da što više ginete i olakšate njihovu borbu. Oni žele da sa jednim udarom ubiju dve muve. Njihov je cilj da se drugi bore i ginu za njihov račun. A kad im više ne budete potrebni likvidiraju vas kao neprijatelje.

Do iskrcavanja trupa Saveznika u Jugoslaviju Draža i vodstvo četničkog pokreta odlažu opšti ustanak i početak borbe protiv okupatora. Sada bi, prema njihovom letku, dolazak savezničkih formacija u zemlju predstavljao njihovo mešanje u naše unutrašnje pitanje.

Mi nismo odbačeni od saveznika. Nijedan od saveznika nije nikada zvanično rekao da ne priznaje snage generala Mihailovića kao borbene grupe, iako su nam prigovarali slabije angažovanje. I danas to oni ne izjavljuju. Iako nam ne šalju pomoć, oni to ne čine ni komunistima, koliko mi vidimo tamo gde nisu u borbi.

*Naši politički organi u inostranstvu rade na tome da budemo prihvaćeni onako kako to neće biti poniženje za nas. I rešenje toga se uskoro očekuje. Što se to ne objavljuje i ne propagira, razlog je u našem načinu rada i obaveštavanja, tj. da ono što saopštimo bude definitivno, sigurno i tačno.*¹⁰⁷⁶

Da četnici nisu odbačeni od saveznika piše i u njihovim letcima a ne samo u dopisima štaba Komande Srbije. Kaže da se to ne objavljuje i ne propagira zato što još nije *definitivno, sigurno i tačno.* Ono što je definitivno i sigurno četnički pokret je sve karte stavio na dolazak zapadnih saveznika i iskrcavanje njihovih trupa u Jugoslaviji. Do njihove invazije Draža i vodstvo toga pokreta od prvih dana rata odlažu opšti ustanak i početak borbe protiv okupatora. Sada bi, prema jednom letku, dolazak savezničkih formacija u Jugoslaviju predstavljao njihovo *mešanje u naše unutrašnje pitanje.* Takvo miješanje značilo bi i dolazak Crvene armije na tlo Jugoslavije. Zato odbijaju mogućnost da sovjetske trupe dođu na jugoslovensku granicu, a pogotovo da uđu u Jugoslaviju. Čak i kada te trupe budu već stupile na jugoslovenske prostore u potjeri za Nijemcima sa istočnog fronta i kada to partizanska propaganda

1076 VII, Ča, k. 102, reg. br. 13/5. Ravnogorsko vodstvo je u završnici rata polagalo stanovite nade i u svoje mislonare u inostranstvu, gdje je djelovao i dio Centralnog nacionalnog komiteta (CNK). U depeti br. 128 od 24. II 1944. godine upućenoj preko Vile Rosta predsjedniku vlade u izbjeglištvu: *Centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije i Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske smatraju za korisno i potrebno da upute jednu vojno-političku delegaciju, koja bi u Kairu i Londonu došla u dodir sa jugoslovenskim i savezničkim vladama. Ona bi se sastajala iz političkih činovnika i dvojice oficira. Od vlade se moli saglasnost i traži da kod vlade njegovog veličanstva hrvatskog sprovedete našu molbu i umolite da se omogući ostvarenje ove želje.*

Iako su se Živko Topalović i Mladen Zujović krajem 1944. godine našli u inostranstvu gdje su organizovali Centralni nacionalni komitet. Preko njega su vršili propagandu protiv oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, a od inostranog javnog mnijenja skrivali četničku saradnju sa okupatorima i kvistlingima. Nastojali su da steknu podršku kod određenih krugova u inostranstvu naročito nekih savezničkih zemalja.

otpočne najšire da publikuje četnički leci će pobijati tu tvrdnju kao neistinitu.

Kad se Engleska i Amerika neće mešati u naša unutrašnja pitanja, valjda se i boljševici neće smeti mešati, te nas partizansko trubljenje o dolasku Sovjetskih trupa na jugoslovensku granicu ne uznemirava niti uzbuđuje.

Mi čekamo svoga Kralja! On će doći, Kralj mora doći, pa Tito posjedio, oglo-dao prste od bjesa, prevrnuo brda i doline... KRALJ DOLAZI!

Ubrzo su, uprkos tome, prethodnice Crvene armije prešle Dunav i stupile na tlo Jugoslavije. Njihov dolazak je i uznemirio i uzbuđio kako generala Mihailovića, tako i njegov Vrhovni štab zajedno sa članovima CNK. Za njih su nastali teški dani. Obuzela ih je pometnja. Bezizlaz je narastao još više kad je sa punim znanjem Kralja Petra II Kraljevksa vlada dr. Ivana Subašića zaključila važne i korisne sporazume sa tom našom narodnom vojskom, koja je jednodušno priznata i od naših velikih saveznika. Nakon kraljevog govora putem radio-emisije BBC-a 12. septembra 1944. godine, kojim su Srbi, Hrvati i Slovenci pozvani da pristupe vojsci maršala Tita, više članova CNK se počelo spasavati i sklanjati u Beograd. Paniku je izazvalo i saznanje iz kraljevih riječi da u sudbonosnim i za Jugoslaviju velikim danima, pobedonosne armije Sovjetskog saveza stoje na našoj granici, a američke i britanske s druge strane. Uz Mihailovića su ostali dr. Stevan Moljević, Aleksandar Aksentijević, Mustafa Mulalić i još nekoliko političara. Među njima je još vladalo uvjerenje da će anglo-američke trupe svakako doći u Jugoslaviju, da će se kurs zapadne politike svakako promijeniti, da će doći do sukoba sa Rusima i konačnog obračuna zapadnog kapitalizma sa komunizmom.¹⁰⁷⁷

Njihova nada u promjenu zapadne politike je slijepa pred neumitnim činjenicama. I propaganda u tom smislu, bez obzira na stvarnost u okruženju, podgrijava iluzije. Srpski osvetnici potpisani su u letku pod naslovom *Da li znate*. Oni i dalje govore: *Kad nastupi vrijeme i čas našeg vaskrsnuća, doći će zaista ovamo velike armije naših saveznika Engleza i Amerikanaca, ali ne da uspostave vlast komunista Josipa Broza i Pijade - nego vlast srpskog kralja Petra i njegove vojske koja se bori za svoj narod, svoju slobodu i Otadžbinu, demokratsku i nacionalnu, uređenu onako kao što su naši saveznici Englezi i Amerikanci uređili svoje zemlje, kao što će isto tako urediti i veliku slavensku Rusiju u kojoj neće biti ni traga Staljinu osim samo gadna uspomena na diktaturu društvenog ološa, koja je 26 godina gušila našu braću Ruse.*

U tom letku su odstupili od do tada isticane razlike između komunista u Rusiji i komunista u Jugoslaviji. Ovi potonji su do tada bili trockisti. Sad se i Staljinov režim, u koji se ta propaganda zaklinjala kao u saveznika u antihitlerovskoj koaliciji naziva *diktaturom društvenog ološa*. Da ispuste iz vida spomenutu razliku između jednih i drugih komunista i da već vide pregaženog

Staljina od naših saveznika Engleza i Amerikanaca tvorcima toga letka pomogla je činjenica da su saveznici već bili okrenuli list - umjesto Draži i četnicima svoju podršku su prenijeli na Tita i NOVJ.

U tim javnim glasilima dugo vremena protivnicima i svima u neprijateljskim redovima na koje se računa kao na svoje sutrašnje pripadnike priječeno je *osvetničkom rukom i gaženjem od strane armija naših saveznika*. Uz te armije su uvijek i nepostojeće - *divizije naše, koje dolaze s njima*.

Draža i četničko vodstvo su se uljuljkivali u zabludama: da će se saveznici raspasti i time ravnogorci dobiti istorijsku šansu. Ili - da neće dozvoliti komunizam na ovim prostorima, što bi opet otvorilo perspektivu njihovom pokretu. Da se Srbi u partizanima bore protiv okupatora podstrekavaju ih saveznici - *da što više ginete i olakšate njihovu borbu*. Ne kažu pri tome da je četnička kolaboracija sa Italijanima, Nijemcima i kvislinzima sračunata na čuvanje italijanskih i njemačkih vojnika. To znači upravljena na cilj da se četnici bore i ginu za njihov račun i da time olakšaju borbu okupatorima. Dok to prešutkuju, ne zaobilaze napomenu da partizani *zakulisnom politikom saveznika olakšavaju njihovu borbu i tako ubijaju dve muve*: da drugi ginu za njih i da će ih likvidirati kao neprijatelje kad im više ne budu potrebni.

Zar vam još nije jasna mračna zakulisna politika saveznika i zar mislite da će hrišćanske demokratske države ikad dozvoliti stvaranje komunizma u Evropi? Nikad! Saveznici vas samo podstrekavaju na borbi da što više brinete i olakšate njihovu borbu. Oni žele da sa jednim udarom ubiju dve muve. Njihov je cilj da se drugi bore i ginu za njihov račun. A kad im više ne budete potrebni likvidirat će vas kao neprijatelje.

Da odvрати Srbe od učešća i borbe u partizanskim redovima plaše ih *da ginu za njih*, što će reći za saveznike u antihitlerovskoj koaliciji. Saveznici će ih, štaviše, *likvidirati kad im više ne budu potrebni*. Time su pojačani pritisci na Srbe partizane primjenjivani odranije. Arsenalu izmišljenih argumenata otprije se četnička propaganda služila isticanjem Titovog cilja *da srpski narod strada*. Njegov cilj nije borba sa okupatorom, u koju on stupa samo onda kad je prinuđen na nju. U funkciji toga odvracanja srpskog stanovništva, ogorčenog na ustaške zločine u NDH, od pristupanja NOP-u služile su i tvrdnje da *treba znati da se na čelu partizana nalaze Hrvatske Ustaše*.

Takve propagandne konstrukcije, pogotovo u završnici rata, nisu više nalazile plodno tlo. Ostale su jalove.

U komande četničkih jedinica su još prije kraljevog govora strizale depeše pune gorčine. U jednoj od njih Draža obavještava komandante o obrazovanju nove jugoslovenske vlade u Londonu. Kaže da je on i dalje zadržao svoje staro mjesto, da su *političke prilike naterile kralja Petra II da prilagodi svoj poslednji govor, da Rusija uvenjuje i Engleze* itd.

Neće dugo nakon te depeše ostati na svom starom mjestu: 29. avgusta 1944. godine u Londonu je objavljen Ukaz kralja Petra II da se *razreši dužno-*

¹⁰⁷⁷ M. Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, IV dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 1982., str. 454.

sti Načelnika Štaba Vrhovne komande u okupiranoj Otadžbini armijski general Mihailović Dragoljub i stavi na raspoloženje Našem ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva.¹⁰⁷⁸

U lecima se ne opisuju Dražina rezignacija zbog te smjene. Ne objavljuje se ni ono što ljudstvo, na svim stranama po jedinicama u rapidnom osipanju, rezignirano i u očajanju govori u porukama Dražinom štabu: *Predajte nas saveznicima odmah pa makar i kao zarobljenike a ne dozvoljavajte da dani prolaze a mi se topimo kao sneg bez odela, obuće, hrane, oružja, municije, sanitet-skog materijala i bez prijatelja saveznika i zaštitnika. I zbilja, ako drugog izlaza nema neka postanemo zarobljenici onih koje smo do sada smatrali saveznicima. Neka nas naš ljubljani Kralj jedared već jednom vidi pa makar i kao savezničke zarobljenike.*

Posljednji časovi se približavaju. Htjeli bi da ih iskoriste makar kao zarobljenici.

Dio političke aktivnosti i propagande ravnogorskog pokreta ticao se i kon-takata sa antikomunističkim političkim grupama i snagama otpora u dru-gim zemljama jugoistočne Evrope (u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj, Mađarskoj i Rumuniji). Bilo je to sračunato na postizanje zajedničke politike protiv snaga koje u tim zemljama predvode komunisti, uključivši i Jugoslaviju.¹⁰⁷⁹ Nacionalističkim snagama jedina spona bila je antikomunizam, usto su bile šovinističke i hegemonističke. Za razliku od njih partizanske snage otpora povezivala je zajednička internacionalistička ideologija, borba protiv okupaci-onih i kvislinških vlasti, za slobodu i novi poredak.

Kad su zapadni Saveznici svoju podršku sa četnika i Mihailovića prenijeli na NOP i Tita kao savezničku vojnu silu, otpali su i svi četnički planovi za saradnju sa sličnim grupama u susjednim zemljama. Antikomunističke snage su živjele u uzaludnim nadama da će ih spasiti angloameričko iskrcavanje na Balkan. Mislili su da će time biti zaustavljeno jačanje partizanskog pokreta i komunističke ekspanzije. Te nade su bile neutemeljene i kratkotrajne.

SA KAKVOM PAROLOM IZAĆI PRED NAROD? ZAR SA LAŽIMA KAO DO SADA?

"Narod će nas terati motkama od svojih kuća"

Posli ste obrnutim putem - priznali ste Tita ali se niste starali da i Mihailoviću dadnete nužne predušlove za uspešnu borbu već ste ga odbacili i dali veliku jedno-stranu pomoć Titu. To bi bila suština poruke koju je Živko Topalović u memo-randumu od 4. avgusta 1944. godine uputio savezničkim vladama. Uprkos svemu, borci generala Mihailovića će se i ovoga ljeta braniti kao lavovi protiv novog osvajača, mnogo krvi će morati da prospe onaj ko hoće da pokori Srbiju. Taj novi osvajač, po Topaloviću, jeste Tito koji u sadašnjem obliku dolazi samo kao osvajač. U memorandumu se kaže da tamo gde vlada Titizam to je upravo vlast dece nad roditeljima. Zato Topalović kao autor memorandumu sa ogromnim bolom u duši savjetuje i moli saveznike da srpskom narodu ne nameću Tita savezničkim oružjem. U dušama te mase vlada nacionalno osećanje i istorijske tradicije; vladaju vere: pravoslavna, katolička, muslimanska i jevrejska, vlada želja i potreba za svojom nacionalnom državom.¹⁰⁸⁰

U vrijeme kada je taj memorandum od Topalovića upućen Saveznicima mogao se naslutiti i rasplet bitke za Srbiju. Finiš te borbe se mogao i znati - vojne formacije NOVJ-a rasprostiru svoju vlast na sve širim prostorima. Dan prije nego što je otpremljen Topalovićev memorandum savezničkim vladama general Mihailović, 3. avgusta 1944. godine, javlja Zahariju Ostojiću u Bo-snu o porazima partizanske vojske. *Komunistički delovi u Toplici i Jablanici su razbijeni; dok se u istočnoj Srbiji završava razbijanje komunističke grupe, koja je tamo bila upala. Po toj poruci u Srbiji će uskoro situacija biti dobra, ali se mora još vršiti čišćenje terena koji je bio zagaden komunistima.*

Na taj način Draža uzvraća Zahariju Ostojiću, komandantu Isturenog di-jela svoje komande u Bosni, i to pismo potpisuje sa *Čika Đoka*.

I za vodstvo Jugoslovenske vojske u otadžbini, podjednako kao i za tu vojsku, sve nepovoljnije stanje otkrivaju vijesti što su stizale iz svih dijelova zemlje. Svugdje je NOVJ ne samo jača nego i sve brojnija. Svoju vlast us-postavlja na sve širem slobodnom teritoriju. Na to se nadovezalo i konačno saznanje da savezničke trupe neće doći. To opet javlja Živko Topalović iz Ba-rija tačno mjesec dana nakon što je otpremio i već spomenuti memorandum savezničkim vladama - 4. septembra 1944. godine. On, naravno, nudi rješe-nje: *Izlaz, nažalost, mora se tražiti samo pod stalnom borbom u zemlji. Ako se iz ove situacije, tragičnije od Kosovske, uspete izvuci biće to pravo čudo.*

Jedan od uzroka spoljnih uspeha Titovih jeste to (pored ruske pomoći i spretnog ubacivanja u demokratsku frazeologiju koja gospodari anglosaksonskim svetom - i

1078 ZB, XIV/4, str. 1038.

1079 (The Trial of Draža Mihailović, str. 420-423, 470-480, 497-499). Prema J. Tomasheviću, Ist¹⁰⁴ O uspostavljanju kontakta između četnika i Bugara u režiji potpukovnika Jovanović-Patak. O četničkog komandanta u istočnoj Srbiji: Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 49/2, kutija 129, mikrofilm br. T-312, rola 470, snimak 8,060, 326.

1080 VII, CA, kut. 14, F. 1, d. 29.

o kojoj, na žalost, nije kod nas vođeno dovoljno računa) jeste to što je on stvorio jugoslovensku kombinaciju dok smo mi u oskudici.¹⁰⁸¹

Čuda se ne dešavaju često. Prava pogotovo. Najmanje u situaciji tragičnijoj od kosovske Dražine i nevolje četničkog vodstva sa oskudicom u jugoslovenskoj kombinaciji umnožavaju istaknuti komandanti Zaharije Ostojić, uz njega i Petar Bačović. *Narod, bori i starešine, posle Kraljevog govora, pa i zbog stalnog uveravanja da su Kralj i saveznici sa nama, ne veruju više ništa ni nama ni Vama* - pišu oni Mihailoviću 19. septembra 1944. godine. Sad i oni, osim Topalovića, nude jedino rješenje i vide ga u nemogućem. *U očajnim momentima veliki ljudi prave velike gestove. To od Vas očekuje srpski narod, koji je od Vrhovne komande bačen u jedan od najtežih položaja u svojoj istoriji. Zar ne vidite da će nas narod ostaviti, a možda i motkama terati od svojih kuća? Sa kakvom parolom mi možemo danas izaći pred narod? Zar sa lažima kao do sada? Molimo Vaš jasan i precizan odgovor koji ćemo saopštiti narodu, boricima i starešinama, a što će posle toga nastupiti zato ćete snositi odgovornost pred istorijom Vi i Centralni komitet...*¹⁰⁸²

Valjalo je izbaviti ravnogorski pokret iz stanja kolapsa. Topalović izlazi u stalnoj borbi u zemlji, a komandanti Ostojić i Bačović, ne znajući šta i kako da saopšte boricima, starešinama i narodu, rješenje očekuju u velikim gestovima među parolama velikog čovjeka kao što su mislili da je to Mihailović. Očekivali su da taj veliki gest iz njega iznudi očajna situacija u koju su zapali, a onda bi se rodile i nove parole, a ne laži kao do sada.

Zahtjevi Ostojića i Bačovića da se narodu kaže istina o stanju u kojem se nalazi četnički pokret ostajali su bez ikakva odziva. Draža i njegovo vodstvo nisu dorasli istorijskim odlukama koje padaju na raznim vojištima Evrope. Govorili su da svi narodi svijeta oštre glogov kolac da njime probiju Hitlerov Treći Rajh. Na vrata toga Rajha kucaju nepobjedive ruske armije. Nedirnite armije naših velikih svežih saveznika Velike Britanije i Amerike, opremljene najboljim i najskupljim oružjem koje je svet ikada video, sa desetinama hiljada aviona, koji bez prestanka danju i noću lete iznad cele Evrope donoseći pokorenim narodima vaskrs slobode. One su sa flotama prekrile svetska mora i okeane.

Propagandni aparat četničkog pokreta, od CNK, kao vrha do poverenika i referenata u štabovima, komandama i četničkim oblastima, sve više je gubio tlo pod nogama kako se bližio kraj rata i u njemu sve očigledniji kraj vojnih i političkih snaga ravnogorskog centra.

Borbom protiv okupatora održaćemo ljude na okupu i doći do plena. Mnoga su upozorenja stizala sa terena u Mihailovićev štab. Sada u depeši na to upozoravaju ppuk. Ostojić i ppuk. Bačović. Oni kažu: *Ako se sa saveznicima ne*

*nade najhitnije političko rešenje za našu stvar i to se javno objavi, svi Muslimani i Hrvati će listom prići Titu. Posle toga naše jedinice u Bosni i Hercegovini bez municije i brane neće se moći održati. Zato smatramo da je potrebno zatražiti od saveznika da nas okupiraju i spreče građanski rat, u protivnom mi smo izgubili bitku i politički i vojnički. Slične zahtjeve postavljali su i mnogi drugi četnički komandanti.*¹⁰⁸³ *Oduševljenje za borbu crvenih je sve manje pored svih njihovih zločina, jer narod oseća da njih podržavaju sva tri velika saveznika, dok su nas sva tri ostavila. Ponovo molimo da se najhitnije ovamo spusti jedan američki oficir sa stanicom, jer bi to imalo prilično odjeka u narodu i ujedno bio jedini dokaz da nismo napušteni.*¹⁰⁸⁴

“NAROD ĆE NAS OSTAVITI”

U glasilima se i dalje trubilo *da su kralj i Saveznici sa nama.* Po tome je ta propaganda potpuno odudarala od vladajućeg raspoloženja. Kraljev govor ih je uznemirio. U temelju poljuljao jedinice. Onespokojio njihove borce. I narod na koji se pozivala, zajedno sa vojnicima, sve učestalije je napuštao četnički pokret. U narodu je provalio vulkan koji se nije dao smiriti. Nije pomogla ni Ostojićeva direktiva o izlasku pred narod da bi mu se objasnila borba protiv partizana - *da se samo branimo od njihovih napada.* Drugih četničkih bitaka, osim protiv NOP-a i njegovih jedinica, narod do sada nije mogao vidjeti. Okupacione trupe su i dalje daleko od nišanskih linija na četničkom oružju. Izlaza, pa ni sada, nije bilo. Ili ih je sve manje. To kažu Ostojić i Bačović u svojim depešama Mihailoviću. Draža je, naime, uzvratio na njihova prijašnja pitanja. Oni mu 19. septembra 1944. godine otpremaju svoj novi odgovor: *Sa Vašim odgovorom u depeši broj 832 na naše depeše 503 i 504 nisu zadovoljni ni bori ni starešine, jer ne vide ni jedan zračuk nade za izlaz iz naše očajne situacije, u koju nas je dovela isključivo V.(rhovna) komanda. Narod, bori i starešine, posle Kraljevog govora, a zbog stalnog uveravanja da su Kralj i saveznici sa nama, ne veruju više ništa ni nama ni Vama. Zbog ovoga je već kod većine jedinica nastupilo pravo rasulo, a svakim danom to će biti sve veće. Zar ne uvidate da će nas narod ostaviti, a možda i motkama terati od svojih kuća.*¹⁰⁸⁵

Propaganda je ostala bez ikakva argumenta. Na najvećem broju četničkih područja potpuno je zanijemila. Ostala je bez teksta i riječi, što bi se reklo. Bilo kakav glas joj je zastajao u grlu. Zato Ostojić i Bačović pitaju Mihailovića: *Sa kakvom parolom mi možemo danas izaći pred narod? Zar sa lažima kao*

1081 VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 28; ZB, XIV/4, d. 57.
1082 ZB, XIV/4, d. 92, depeša 506.

1083 Dak. br. 79. Depeša poslata 12. IX 1944. Na to se naslanja pismo članova CNK šefu američke misije.
1084 Ostojić-Bačović, VII, ČA, k. 280, reg. br. 6171
1085 VII, ČA, k. 280, reg. br. 6171

do sada? U očajnim momentima veliki ljudi prave velike gestove. To danas od Vas očekuje srpski narod, koji je od V. K. doveden u jedan od najtežih položaja u svojoj istoriji.¹⁰⁸⁶

Ne postoji čarobni štap ni u Dražinim rukama. Pogotovo veliki gestovi koje prave veliki ljudi u očajnim momentima. U očekivanju genijalnih poteza s Dražine strane Ostojić i Bačović su uporni. Oni ponovo u depeši od 29. septembra 1944. godine traže detaljna obavještenja i jasne odgovore na postavljena pitanja. Šta im je Mihailović mogao odgovoriti? *Obavestili ste nas da ste poslali delegaciju kod Rusa. Kakav je rezultat donijela ta delegacija?* - pitali su u trenutku kad se znalo da je taj rezultat porazan. Draža je, naime, uputio delegaciju u susret Crvenoj armiji, koja se približavala jugoslovenskoj granici. Predvodio ju je pukovnik Velimir Piletić. Delegacija je prešla Dunav 10. septembra 1944. godine. I u Krajovi (Craiova) u Rumuniji stupila u kontakt sa predstavnicima Crvene armije. Članovi Dražinog izaslanstva su se zadržali do 1. oktobra. Pod sumnjom da su britanski špijuni toga dana su avionom prebačeni u Moskvu. Tako se završio Dražin pokušaj da se nagodi sa Crvenom armijom kako bi izbjegao sukobe sa njom, a da istovremeno nastavi borbu protiv NOVJ-a.

Sa kakvom parolom izaći pred narod? Zar sa lažima kao do sada? Ta pitanja Ostojića i Bačovića ostala su bez Dražinog odgovora. Najbolji odgovor je pružila četnička propaganda. U vezi sa Crvenom armijom, njenim ulaskom u Jugoslaviju, Dražinom delegacijom i njenom sudbinom u Krajovi ona je nastavila da laže. Dogodilo se ono što četničko vodstvo nije željelo. Uz odobrenje Vrhovnog štaba NOVJ-a pri kraju rata su ušle trupe Crvene armije u zemlju. Četnički leci to odlučno demantuju. I stanje u svojim jedinicama preslikavaju na partizane - svi ih napuštaju, vele.

Partizani proturaju vesti da je Crvena Armija ušla u Jugoslaviju. To nije istina, jer Crvena Armija niti je ušla, niti će ući u Jugoslaviju iz dva razloga: (1) Zato što Jugoslavija nije u ratu sa saveznicima i (2) Zato što se saveznici po njihovim izjavama neće mešati u unutrašnje stvari ni jedne države.

Partizane svi napuštaju, staviše i veliki broj njihovih saradnika ustaša u posljednje vreme prelazi u domobrane, da se bore protiv komunizma. Zato partizani pokušavaju da lažima nešto dobiju, nadajući se da će tako predobiti narod za sebe. NE VERUJTE IM! - Četnička komanda.?

I posredstvom američke vojne misije Draža je grčevito tražio izlaz iz beznađa. Izlaz su tražili i članovi CNK. Šefu te misije Mek Daulu uputili su i posebno pismo. I taj pokušaj je utvrđivao Ostojića i Bačovića u stavu, koji su poručili: *Prema svim znacima ne vidimo nikakvog boljitka.*¹⁰⁸⁷

Mek Daul (Robert H. McDowell) se u to vrijeme nalazio u Dražinom štabu. Ostojić i Bačović su u depeši 30. septembra 1944. godine tražili od svog ministra vojske da kod američkog pukovnika postigne nešto za našu stvar. Od Mek Daula je trebalo, prema tom prijedlogu, *izdejstvovati hitno upućivanje savezničkih oficira koji će utvrditi da dok se mi borimo protivu okupatora, komunisti isključivo napadaju nas s leđa, a ne okupatora i to oružjem i municijom koje dobijaju od naših velikih saveznika.*¹⁰⁸⁸

Taj svoj zahtjev prema Draži i Mek Daulu za našu stvar oni temelje na prethodnom obavještenju od 6. septembra upućenom od štaba ravnogorskog pokreta komandantima korpusa i jednom broju drugih starijina. *Šef američke vojne misije pukovnik Mek Daul je stigao u moj štab 26. avgusta i ima široku politička ovlašćenja. Sa njim sam izradio detaljan saveznički vojnički i politički plan. Sad je potrebno da svaki starešina vrši samo ono što mu ja naredim. Svaku lična inicijativa može sve da nam pokvari. Zato naređujem da se nikakva akcija bez moga naređenja, osim protiv komunista, nesme preduzimati. Ovo što smo s mukom i tolikim žrtvama stvorili tri i po godine ne smemo nepromišljenim, samovoljnim postupcima pojedinih starešina da dovedemo u pitanje. Više nego ikad sad nam je potrebna disciplina i savesno izvršavanje naređenja koje izdajem. Zahtevam da komandanti shvate ozbiljnost situacije i težinu odgovornosti koja leži na njima.*

Umjesto da od Mek Daula traži savezničke oficire da utvrđuju kako komunisti nas napadaju s leđa, a ne okupatora, i to oružjem i municijom koju primaju od saveznika, Draža je skratio postupak: *Dobili smo jedno obavještenje iz inostranstva da će Anglo-Amerikanci prestati dalje slanje pomoći Titu, da će povući svoju misiju iz Vrhovnog Titovog štaba, da je Tito otišao nekad ruskim avionom sa ostrva Vis bez odobrenja Saveznika.*¹⁰⁸⁹ Telegrafski je Draža izbrisao potrebu za savezničkim oficirima i njihovim ispitivanjem napadaju li komunisti s leđa oružjem koje dobijaju od velikih saveznika. Anglo-Amerikanci će obustaviti slanje pomoći Titu. Slanje pomoći, naravno, nije obustavljeno. Pogotovo nije prekinuto zbog Titovog odlaska bez odobrenja Saveznika. Tito je u svojstvu vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a 19/20. septembra 1944. sa Visa odletio avionom sovjetskog ratnog vazduhoplovstva u Krajovicu, a odatle 21. septembra u Moskvu. Cilj: dogovor sa sovjetskim predstavnicima o koordinaciji dejstava NOVJ-a i jedinica Crvene armije u Jugoslaviji.

Razmjena depeša je ličila na igru mačke i miša. Otvarala je mogućnost međusobnog obmanjivanja. Novom depešom je zaključen septembar 1944. godine još jednom obmanom komandanata na terenu. *Od naših predstavnika u inostranstvu obavješteni smo ponovo da Rusi neće prodirati dublje u Jugoslaviju.*

1086 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.
1087 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.

1088 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.
1089 VII, Ča, k. 301, reg. br. 81/1.

Isto tako javljaju nam ponovo da je tačno da su Englezi obustavili i davanje pomoći komunistima, i da su jako pogodeni Titovim poslednjim postupcima. Tito nametava da konsultuje narod kako bi dobio saglasnost za svoj pokret. U vezi sa ovim vrlo je važno da narod bude svestan i odlučan ako bi došlo do izjašnjava-nja koji režim želi. Kralj i Šubašić su stigli u Italiju. Šubašić je takođe zbu-njenija koji režim želi. Kralj i Šubašić su stigli u Italiju. Šubašić očekuje neke rezultate pregovora u i nezadovoljan Titovim držanjem. Šubašić očekuje neke rezultate pregovora u Moskvi. (Vjerovatno se radi o konferenciji u Moskvi 9-18. oktobar 1944. iz-među Staljina, Čerčila i predstavnika SAD-a Averala Harimana (Averel Wi-liam Harriman) na kojoj je raspravljano o poslijeratnom uređenju Evrope)... Puk. Daul nam je izjavio da je Čerčil u paničnom strahu da u Evropi Engleska ne ostane jedina monarhija iz toga razloga i našu će monarhiju podržavati kao i ostale monarhije.

Na depešu je lako dometnuti Čerčilov panični strah, njegovu podršku mo-narhiji, obustavljanje pomoći partizanima i prekid ulaska crvenoarmejaca u zemlju, zbu-njenost Šubašića Titovim držanjem. I na sve to još i narod treba pripremati da bude svestan i odlučan u izjašnjanju koji režim želi. Glavna pitanja Ostojića i Baćovića su ostala bez odgovora.

U ZAVRŠNICI RATA: BITI ILI NE BITI?

I propaganda je insistirala na prekretnici: umno misliti i razumno raditi - Pogledati stvarnosti u oči - Da li vrijeme donosi bolje dane? - Trupe nesposobne za velike zadatke - "Šta da očekujemo od Savezni-ka?" - Političko ili vojničko rješenje ili i političko i vojničko?

U kolopletu bježanje, poraza, rasula, nedoumica u bezizlazu i beznadu četničkog vodstva i njegovih vojnih formacija isticala je 1944. i nastupila 1945. godina. Mnoge komande su vršile provjeru stanja jedinica, sagledavale situaciju i šta treba raditi na početku završne godine Drugog svjetskog rata. Shvatile su da se nalaze na istorijskoj prekretnici: biti ili ne biti? Sami sebi su sugerisali da ta prekretnica znači: *umno misliti i razumno raditi*. Na tome je insistirala i propaganda. Upozoravala je da *jedna, ma i mala greška, može imati široke posledice po trupe ili sve snage*. Da bi na tim principima donosili najbolja rješenja, morali su znati: koji je u tim okolnostima njihov stvarni zadatak? Osnovni elemenat - živa sila - vojnici, trupa, kakve su duhovne i fizičke moći vojnika? Bez odgovora na ta pitanja sva rješenja će biti prazna ili, kako je re-čeno, *filmska slika na platnu*.

Vojnik, trupa: *Rdavo branjen, go, bos, voden na duge marševe pod teškim vremenskim prilikama. Prestao je biti jak, izdržljiv i bodar. Nije sposoban za ve- like poduhvate. Rdavo fizičko stanje umanjuje moral. Deluje još i ono protiv čega se ne možemo boriti: čežnja za svojim zavičajem. Pod živu silu se podvodi i ne-*

prijateljsko držanje stanovništva Bosne. Inertnost bosanskih vojnih jedinica ubila je kod srbijanskih trupa ljubav prema opštem Ravnogorstvu i polet za zajedničku borbu. Ovo je dalje nepopravivo. Rezime: za duže vreme trupe nam nisu sposobne za velike zadatke.

Drugi presudni faktor je sagledavan u političkim okolnostima u vezi sa Saveznicima. U toj procjeni 1. Šumadijskog korpusa se, u vezi s tim, kaže da *ne smemo ni u kom slučaju biti politički gerilci, jer se politika moćne Britanije i Amerike ne vozi nemačkim kamionima već u glavi jednog Čerčila i Ruzvelta.*¹⁰⁹⁰

Ako se stvarnosti pogleda u oči, ako odemo k najbližim savezičkim trupama, šta da očekujemo? Zar će Britanija za račun 15000 četnika u nevreme, bez svoga plana, kvariti političke odnose sa milionskim Sovjetskim Savezom? Sigurno da neće. Kad bi nas i prihvatili, to bi bilo iz samilosti prema ljudima, no šta bi onda mogli činiti sa nama? Sigurno ne naoružati nas i opremiti, već (1) ili staviti pod komandu Tita koga jedino priznaju ili (2) uzeti kao svoju najamničku vojsku (3) ili da ne bi sebi stvarali teškoće oko naših trvenja sa Titovcima - prebaciti nas u Italiju kao 'rekonvalescente' do promene političkog kursa na Balkanu.

Svaka primisao da bi Saveznici mogli povoljnije riješiti četničko pitanje u Jugoslaviji povezivana je sa cijenom Ravnogorstva koje je trebalo napustiti i odricanje od Čiče odnosno Mihailovića. *A kud bismo da nas Saveznici uopšte ne prime! Sa svim što bi se imalo izdržati u probijanju do njih, mi bi tada postali napoleonska vojska posle Moskve - dakle izgubljeni.*¹⁰⁹¹

Treći elemenat je zima i, najzad, vreme potrebno za izvođenje planova i voj-no-političkih promena koje će nastati i koje se očekuju. Insistirano je da odluke donose samo forumi a ne pojedinci. Forumi su sagledavani kao zaduženi ko-mandanti i politički znalci, ali uz punu saglasnost Mihailovića. Zima u najpa-sivnijim krajevima je dvostruko teža. Kako je izdržati? Vojska se tamo ne može ishraniti, a još manje doći do kakve vojničke opreme. Čak i u eventualnom pokretu prema Saveznicima znači borbu sa snežnim besputnim i nenastanjenim planinama Bosne i Hercegovine. U rdavoj i tankoj odeći, i u obući, ophrvani bolestima i bez sredstava za liječenje i prenos bolesnika i ranjenika, uz to pod borbom, onemogućen je dug i uspešan marš sa ovakvim trupama.

Vrijeme - *Uzdanje u vreme koje će doneti bolje dane. Dakle, opet: čekanje. Vreme će doneti promene, izmenjene političke i vojne prilike u Srbiji, a mi ćemo tada, u najpotrebnijem času, biti odeljeni prostorom i nemoćni za najglavnije: za oslobođenje i buđenje Majke Srbije!*

Iz svega što je komandant 1. Šumadijskog korpusa Marko Lj. Muzikano-vić procenjivao nametao mu se opšti zaključak: neisplativo je i, možda, katastrofalno vojničkom snagom vršiti ma kakve političke opite. Normalno

1090 - VII, Ča, k. 45, teg. br. 7/6.

1091 - VII, Ča, k. 45, teg. br. 5/1.

je da politika pripremi vojnički teren, a ne vojska - pogotovo naša vojska - politički.

Šta preduzeti, kuda i kako dalje? Kako opstati? Na to pitanje, sa čisto vojničkog aspekta, kapetan Muzikanović je odgovarao: stvoriti mogućnost da se vojnik oporavi i opremi. Za to su potrebne bogatije prostorije na kojoj se može duže opstati. Ne tražiti borbu, primati je samo u nuždi. Razviti propagandu u trupi i širiti našu ideologiju. Bližiti se Srbiji 'koja jedino treba da je naš cilj' sa razvijanjem vojno-političke situacije, tražiti načine i sa Srbijom uspostaviti kurirsku vezu. Najviše mogućnosti da se ti uslovi zadovolje, po Muzikanoviću, pruža Bosna 'severno od linije Višegrad-Sarajevo'.

Pisana propaganda nije mogla sve to reći u javnosti.

Kako je 10. januara 1945. procenjivao situaciju komandant 1. Šumadijskog korpusa dok je boravio u Bosni, tako je tog istog dana, 10. januara 1945. godine, napisao i oficir obavještajnog odjeljenja Štaba vrhovne komande na službi u Trebavskom korpusu o situaciji u istočnoj i zapadnoj Bosni. On je svoja zapažanja u tri mjeseca, koliko je proveo u Trebavskom korpusu, proširio na opšte prilike u celome kraju tako i u pogledu prilika u samome korpusu.¹⁰⁹² Komandant korpusa bio je otac-prota Sava Božić. Čovek od najvećega autoriteta kod ovdšnjeg naroda a naročito kod domaćina starijih godišta. Uživava veliki ugled i autoritet i kod nesrpskog elementa, specijalno kod Muslimana. Demokrata je po ubeđenju, nedostaje mu odlučnosti u čisto vojničkim stvarima i pitanjima, jer u korpusu postoji stručno vojno lice, komandant operacija, pukovnik Đura Popović. Iz ovih razloga delatnost Save Božića usmerena je uglavnom u političkim akcijama.

ŠTA DALJE ČINITI?

Živko Topalović: "Nama sada jedino ostaje: da prekinemo borbu i spasemo komandno osoblje i intelektualce i izvučemo iz zemlje"

Živan Knežević: "Mislim da Draža i vojska treba bezuslovno da ostanu u planinama kao i do sada. Da se ne biju protiv Rusa i Saveznika, ali da partizane uništavaju do poslednjeg. Da štite narod od zuluma i pokolja. Ako Tito pristupi čišćenju inteligencije i viđenijih ljudi - da ima ko da ih prihvati u planinama i vodi."

I intelektualci su predmet opservacija Živka Topalovića, predsjednika četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. On je napustio zemlju u maju 1944. godine, a 4. avgusta napisao Memorandum o stanju u Jugoslaviji. I u

novembru te godine, za boravka u Italiji, piše o mogućim izlazima iz tadašnje situacije. O borbi koju četnički pokret do tada nije ni započeo protiv okupatora, Topalović sugerise: da se ona prekine. Tako bi obustavio borbu koja nije ni počela. *Nama sada jedino ostaje: da prekinemo borbu i spasemo komandno osoblje i intelektualce, pa ćemo posle sloma Nemačke videti da li se može šta popraviti u cilju zavođenja demokratskog režima u Jugoslaviji.* Slom Njemačke on vidi u izvedbi nekog drugog a ne i vlastitih snaga. O tom stavu Živka Topalovića Živan Knežević piše Konstantinu Fotiću u Vašingtonu u svom izvještaju od 21. novembra 1944. godine. On smatra da Draža i vojska treba da ostanu u zemlji, da se ne biju protiv Rusa i Saveznika, borbu protiv okupatora ne spominje, *ali da partizane uništavaju do poslednjeg.* Preporučujući stavove Topalovića, Knežević kaže *da niko od šefova stranaka, niti on lično, ne misli da sada ulazi ni u kakve kombinacije kako bi poslužile samo ciljevima komunističke stranke.* Naglasio je da je Kralj i Šubišić zakuvao celu stvar i sada neka gledaju šta će i kuda će: *on neće da uvlači Jugoslovensku demokratsku uniju u ovaj Kraljev posao.*

Knežević se nije saglasio sa stavom Topalovića u vezi sa mogućim izlazom i raspletom sudbine četničkog pokreta u Jugoslaviji. On saopštava Fotiću da je u pismu od 7. novembra 1944. godine napisao Topaloviću svoje gledanje na to što se on nosi mislju da izvuče komandno osoblje i intelektualce iz zemlje. *Uzimam slobodu g. Predsedniče da Vam izložim svoj lični pogled na budući rad generala Mihailovića. Mislim da Draža i vojska treba bezuslovno da ostanu po planinama kao i do sada. Da se ne biju protiv Rusa i Saveznika ali da partizane uništavaju do poslednjeg. Da štite narod od zuluma i pokolja. Ako Tito pristupi čišćenju inteligencije i viđenijih ljudi - da ima ko da ih prihvati u planinama i vodi. Da postojanje nacionalne vojske bude stalna opomena Saveznicima da rat nije završen i da 7,000,000 Srba nije slobodno. Danas zbog rata narodne mase ne znaju istinu. Kad padne Nemačka teško će se od naroda sakriti istina. Izvući samo intelektualce, ugledne i nacionalno apsolutno sigurne, da vode našu stvar u inostranstvu, i to ne bihjade već nekoliko desetina ili stotinu. Ostalo sve: da vodi narod! Ovo stanje primoralo bi Ruse na sporazum, da i ne govorim o našim Saveznicima. Čerčil će pasti čim Nemačku pobeđi. On se i do sada držao samo svojim govorima. Njegov pad znači će i promenu engleske politike prema nama.*

1092 VII, Ča, k. 239, reg. br. 1/10.

SUDBINA ISPUŠTENA IZ RUKU
Na pitanje: BITI ILI NE BITI? - Moljević odgovara: BITI, izdržati po svaku cenu. A izdržati, po njemu, znači: pobediti - On još poručuje da su teškoće pri kraju - Smatra da je "sada sloga sa muslimanima i Hrvatima prvi uslov za sredenje prilika"

I Stevan Moljević je, pobuđen teškim prilikama u kojima se našao četnički pokret, 9. novembra 1944. godine uputio apel narodu Bosanske krajine. Tražio je da se ujedini u borbi protiv NOP-a. Otpremio je apel iz *Slobodnih srpskih planina*, svjestan - kako kaže - da *draga braća očekuju vesti od njega kao i on od njih*. U teškoćama se *svaka nedaća lakše snosi kada se braća jedan na drugog oslone, kad izmene misli i dogovore se*.¹⁰⁹³

Moljević takođe apeluje *da izdržimo pod svaku cenu*. Izdržati, po njemu, znači *pobediti*. Kaže da je *teška bila i sva naša narodna prošlost, pa su se naši pretci rvali sa svim poteškoćama i othrvali se*. On misli da je *za nas to danas utoliko lakše što već može da se dogleda kraj našim mukama i stradanjima*. On ohrabruje narod Bosanske krajine da se *pokaže dostojnim naše prošlosti, da budemo dorasli svim poteškoćama koje nas još očekuju, ali koje su, kako svi znaci govore, pri kraju*. Kao da taj narod nije znao i vidio dokle su četnici dospjeli i šta su i sebi i narodu donijeli. To je mogao vidjeti iz depeša koje su stizale od komandanata Mihailoviću. Moljević uvjerava narod Bosanske krajine *da bi vrlo nezgodno bilo i po nas i po našu narodnu budućnost da sad, pred kraj rata, malakšemo, posle tolikih muka i stradanja, posle tolikih herojskih napora. Valja da budemo svesni da je u našim rukama sudbina ne samo naša, već i našeg potomstva, da budemo svesni naše moći da ostvarimo svoj istorijski zadatak*.

Baš kad je ta sudbina ispuštena iz ruku on uvjerava narod da je ta sudbina u našim rukama. Samo treba izdržati do kraja. Da bi izdržali do kraja *valja da budemo složni i povezani - brat uz brata, selo uza selo, oblast oslonjena jedna na drugu, Srpstvo ujedinjeno u stradanju i bolu valja da bude ujedinjeno i u borbi. Ako tako bude, ono će biti ujedinjeno i u pobjedi*. Da bi došli do pobjede, piše Moljević u tom svom apelu, treba *da izdržimo do kraja*. Valja da gledamo na đenerala Dražu Mihailovića koji stoji pred nama. Sva je naša sreća, u ovoj velikoj narodnoj nesreći, što se u ovim teškim danima našao jedan neosporan autoritet, koji *predstavlja našu borbu, naš otpor i sve naše narodne težnje. Taj autoritet oličen u đeneralu Mihailoviću valja po svaku cenu da očuvamo. Danas, ako ikad, valja da održimo opštu narodnu disciplinu. Samo tako ćemo moći da se odupremo, i mi i narod bezobzirnomo uticaju neprijateljske propagande i da očuvamo veru, koja je prvi uslov za pobjedu naše stvari*.

Znam da je *invazija Titovaca u Srbiju delovala na vaše duše. Ali svi su znaci da stojimo pred promenom situacije, najpre u ostalim zemljama koje su u položaju*

ju sličnom našem, a onda neminovno i kod nas. Čuli ste izjave g. Ruzvelta pred Čerčilov odlazak u Moskvu, smenu američkog generala kod Čan-Kaj-Seka, odbijanje pomoći od strane amer. komun. stranke pri pret. izborima. Nije bez interesa ni smena g. Kordela Hala i dolazak g. Stetiniusa i njegova izjava od juče.

U pogledu držanja Engleske značajan je odlazak g. Vilsona, komandanta za Srednji Istok, koji je bio skloniji Titu i više ga pomagao nego li je bila intencija engleske vlade i dolazak g. Aleksandra na njegovo mesto. Najinteresantnija je debata u Donjem domu povodom događaja u Grčkoj, kojom prilikom se g. Čerčil svom snagom oborio na levičare i jasno izjavio kako on zamišlja slobodno glasanje i demokratiju.

U personalnim promjenama i pojedinim izjavama protumačenim na način saglasan vlastitim željama, ne vodeći računa o stvarnom odnosu snaga na jugoslovenskim ratištima, Moljević je u tom apelu prosuo maglu i pokušao da proizvede nove iluzije. Za razliku od ranijih tvrdnji o čišćenju zemlje od komunista, sada govori o čišćenju okupatora. To čišćenje okupatora ne zavisi i od njihove borbe protiv okupacionih trupa. *Spoljna će se situacija izmeniti nezavisno od nas, čim zemlja bude očišćena od okupatora. Ali mi moramo nezavisno od toga, da izdržimo i da izmenjenu situaciju dočekamo spremni*. On i dalje govori o čekanju da neko drugi izmijeni situaciju, samo je potrebno da budemo spremni - složni i ujedinjeni. *Spoljna će se situacija izmeniti nezavisno od nas - piše Moljević - s jasnim pogledima u budućnost, da znamo šta hoćemo*. On to govori u trenutku kad vođstvo nije znalo šta hoće ili je htjelo ono što nije bilo ostvarljivo. *Mi već sad moramo da pokažemo saveznicima da smo dorasli da u zemlji obezbedimo red i poredak i da je uredimo na demokratskim načelima u duhu sadašnjeg vremena. Tu nam se sloga sa muslimanima i Hrvatima pokazuje kao prvi uslov za sredenje prilika*.

Eto, to je, braćo, što sam imao da vam ovom prilikom kažem i da vas zamolim da istrajete i da održite veru u narodu, kako bi Krajina i u ovoj završnoj fazi naše narodne borbe dokazala da nije izostala ni iza jedne srpske oblasti. U to ime Moljević narodu Bosanske krajine šalje svoje tople bratske pozdrave, uvek u mislima s Krajinom.

Na istoj liniji da svi Srbi budu složni i zajedno je i naredba 13 dana kasnije.

Od velikih poteza velikih ličnosti, za koje su se zalagali Ostojić i Bačović, Mihailović je 23. novembra 1944. izabrao rješenje u naredbi svima oficirima, podoficirima, redovima i ostalim saradnicima Ravnogorskog pokreta. Naređuje im da sve svoje sile i sve svoje moći ulože u službu Srpskog naroda, njegovog jedinstva i slobode. U toj naredbi Mihailović poziva sve one zalutale, koji misle da će kroz separatizam i šovinizam postići svoje ciljeve, da se vrate velikoj ideji naših otaca Snažnog i ujedinjenog srpstva, jer je Srpskom narodu u tome jedini spas.

Takvom naredbom Mihailović je još jednom potvrdio stav prema kojem država koja se stvara treba da bude na federativnoj bazi. *Pored Hrvatske i Slovenačke u novoj Jugoslaviji, po njemu, mora postojati i Srpska jedinica koja će okupiti sve Srbe. Kako će se ona zvati, to nije aktuelno - piše on u toj naredbi*.

1093 VII, Ča, k. 14, reg. br. 50/2.

No za nas je najvažnije da svi Srbi budu zajedno i da su složni. U svojoj novoj državi svaki Srbin imaće ista prava i dužnosti ma odakle bio, i prema svom radu srpski mu narod neće zaboraviti dati dužnu nagradu. Ovo je cilj i 'veruju' Ravnogorskog pokreta.

Što se tiče zalutalih koje spominje u naredbi, on kaže da je primetio da ima, nažalost, no srećom mali broj, koji ne misle ovako. To su oni zalutali kojima je na srcu separatizam i šovinizam svoga užeg kraja. Oni ne vide dalje od granice svoga sreza i pokrajine. Takvima ne leži na srcu jedinstvo celog srpskog naroda. Stoga je, veli, i prinuđen da izda spomenutu naredbu.

HOD PO MUKAMA U GLIBU TOTALNOG PORAZA

Ni u izveštajima koje je Mihailović slao svojim inostranim predstavnicima isto kao ni njegova propaganda iz svojih razloga ne spominju vojne poraze, pa i bježanje četnika iz oružanih sukoba sa NOV-om. Nije spominjano ni uspostavljanje partizanske vlasti u područjima koja su četnici milom ili silom napuštali povlačeći svoje snage. Ni svojim prijateljima u inostranstvu, ni domaćoj javnosti nisu htjeli priznati šta se zaista događa sa često kukavičkim držanjem četničkih trupa, njihovim razoružavanjima, moralnoj nagriženosti, rasulu i porazima. Bojali su se da bi širenje saznanja o tome moglo naškoditi njihovoj djelotvornosti u zemlji, ali i smanjivanju podrške u široj javnosti četničkoj stvari koja je tonula u glibu i sve brže gubila tlo pod nogama.

Povjerenje je već odavno bilo poljuljano ako ne i izgubljeno. Ali to se nije moglo vidjeti iz sadržaja propagande ni u zemlji ni u inostranstvu. Uzdržano je i povjerenje između Mihailovića, četničkih komandanata i njihovih vojnika koji su panično spasavali glavu. Kod njih su vojni uspjesi NOVJ-a, Titovi uspješni potezi na spoljnopolitičkom planu povećavali osjećaj manje vrijednosti. Njihovo rapidno brojčano smanjivanje rezultat je teških gubitaka s NOVJ-om ali i sve većeg dezertiranja.

Bilo je to kretanje po mukama. Hod po žici je iziskivao balansiranje i teško održivu ravnotežu. Tražio je kretanje kao po oštrom sječivu a pri tome ne rasjeći gole tabane i ne proliti krv iz njih. Stalno u raskoraku sa životnom stvarnošću. Ako je četnička propaganda htjela drumom život se kretao šumom. Ujedinjeni su jedino u kukavičluku. Isticati Nijemce kao ljute neprijatelje koji su porobili otadžbinu a ne biti nikad u mogućnosti zabilježiti i objelodaniti, osim ako ne bi izmislili, bilo kakvu borbu protiv okupacionih jedinica. *Objektivni istoričari dosad nisu mogli da otkriju i da opišu bitke Mihailovićeve četnika protiv oružane snage Nemačke i ostalih okupatora.*¹⁰⁹⁴ Narod je mogao

vidjeti njihovu kolaboraciju sa Italijanima, sa vlastima hrvatske marionetske vlade, kvislinškim jedinicama Nedića i Ljotića, a posebno sa Nijemcima. Pred tim činjenicama propaganda je morala da zatvara oči. Nije bilo Mihailovićeve komandanta koji nije saradivao s okupatorom.¹⁰⁹⁵

Ako nisu mogli vidjeti četničke borbe protiv okupatora, mogli su svim sredstvima i oblicima podsticati njihove borbe protiv partizanskog pokreta. Propaganda je podsticala četnike i na genocidne akcije protiv Muslimana i Hrvata. Svim raspoloživim sredstvima usmene agitacije i pisanim oblicima promidžbe potpirivali su, a ovi i vršili, teške i velike zločine genocida. *Vodili su rat protiv Muslimana samo zato što su Muslimani, protiv Hrvata samo zato što su Hrvati.*¹⁰⁹⁶ Obmana i laž su postulat te propagande. U svojim Zabeleškama uz ratovanje¹⁰⁹⁷ Koča Popović piše o tim obmanama. *O nekoliko prostih istina, o četničkim lažima - velika Srbija: odnos prema ostalim narodima najubjedljiviji je dokaz o fašističkom obeležju čitave ideologije.*

Propaganda je bila u procijepu: od četnika je trebalo načiniti heroje iako su bili kukavice. *Otkuda bi četnik mogao biti hrabar?* - pita se Koča Popović. *Kukavičluk, priznanje nemoći pred snagom okupatora. Jedinje pobude koje mogu da vezuju kukavičluk: pohlepnost, pljačkanje, razbojništvo.*¹⁰⁹⁸

Iz sadržaja te propagande ne može se vidjeti da je taj pokret pretrpio poraz i slom. Po njima je četnički pokret stalno jačao. S njim i njegov nacionalni program *homogene Velike Srbije u velikoj Jugoslaviji pod hegemonijom 'Velike Srbije'*. Što znači, pod dominacijom srpskog naroda u *velikoj Jugoslaviji*. *Ko god je imao oči da vidi i glavu sposobnu da misli mogao je bez teškoća da vidi kako taj isti pokret i taj isti program s približavanjem kraju Drugoga svjetskog rata nestaju i tope se na licu zemlje* (Miloš Minić). Samo to nije mogla, nije htjela, nije željela ni smjela vidjeti propagandna mašinerija upregnuta u kola toga pokreta i programa na izdisaju. Njeni izvršioци, nosioci i nalogodavci žmirili su pred tom gorkom istinom. Zatvarali su oči kako pred činjenicom da četnici nisu vodili borbu protiv okupatora nego isključivo protiv partizanskog pokreta i pripadnika nesrpskih naroda. Nisu htjeli da vide ni to kako su četnici pobili na desetine hiljada Srba antifašističkih boraca i patriota koji su bili protivnici okupatora i domaćih kvislinga u Drugom svjetskom ratu.

Gajili su naivnu nadu, kad su kola krenula u sunovrat - da se mogu istovremeno dodvoriti Rusima i nastaviti borbu protiv partizana kad su ovi pripremali operacije protiv Nijemaca u Srbiji i Vojvodini. Htjeli su tako od Rusa da priskrbe status savezničke vojske što su prethodno izgubili od zapadnih Saveznika. Nisu shvatali domašaj britanskog uticaja na Saveznike. Ispoljavali su znakove negodovanja prema britanskoj politici čak i kad je uvela politiku

1095 M. Minić, Isto, 36.

1096 M. Minić, Isto, 33.

1097 Koča Popović, BIGZ, Beograd, 45, 46.

1098 Isto, 45-46.

1094 M. Minić, *Četnici D. M. za vreme NOR-a*, str. 20; izdavački centar Komunist, Beograd, 1982.

jednake pomoći i jednakog tretmana četnika i partizana. Očekivali su pomoć od SAD-a u obliku iskrcavanja američkih snaga na jadransku obalu. Razbilo se i to očekivanje.

Propale su i nade u spas od *američkog pa ruskog generala* čak i od *okupacije i zarobljavanja četnika*. Jedna po jedna nada se topila.

Optimizam na krivim temeljima se izražavao i u optimističkim izvještajima Mihailovića svojim zastupnicima u inostranstvu od ljeta 1944. godine. Isto kao i u izvještajima tih inostranih zastupnika Mihailoviću.

Potcjenjivali su partizansku političku pronicljivost, vojno rukovođenje i elastičnost. Tu grešku su obilježavali u okružnicama iz maja 1944. poslatim kao instrukcije komandantima korpusa, čak i onda kad im je prijetilo rasulo.

Riskirajući saradnju sa osovinskim, hrvatskim i drugim kvislinškim snagama gubili su podršku svojih Saveznika, Britanaca, ali i perspektivu da budu na kraju na pobjedničkoj strani.

Lažne nade su imali i kad su izgubili Srbiju gdje su započeli s grandioznim očekivanjima formirajući svoju vojnu i političku strategiju prema okupacionim trupama, kvislinškim režimima i svojim suparnicima partizanima. I kad je NOP privlačio narod uza se. Ni Mihailović, ni njegovi komandanti, ni njihova propaganda nisu shvatili veličinu i implikacije svoga poraza.

Nikad ih nije karakteriziralo jedinstvo nego privid jedinstva. Pa i taj privid je nestajao jer su komandanti težili da djeluju na svoju ruku kako su im okolnosti i njihovo vlastito prosuđivanje nalogali. Širile su se pukotine u komandnom kadru kad nisu znali šta da rade i šta da očekuju pod obeshrabrujućim događajima koji su se nizali jedan za drugim. Mihailović je vjerovao u spasenje sa zapada. Čvrsto se držao toga vjerovanja siguran da će doći do kavgе između zapadnih Saveznika i Sovjetskog Saveza u završnoj fazi rata. Tada će, mislio je, među njima doći do suprotstavljenosti njihovih međusobno protivrječnih interesa i političkih ciljeva. Iz toga će proisteći sudar u njegovu korist.

Uzaludna su i čekanja na pretpostavljenu promjenu politike zapadnih Saveznika u prilog četnicima. Ako izdrže u međuvremenu, ta je promjena zasigurna.

U toj fazi nije želio ni neprilike s Nijemcima. Nastavio je saradnju s njima da bi pribavio oružje i municiju za borbu protiv NOVJ-a. Ta saradnja s četnicima je bila u interesu i Nijemcima zbog pomoći koju su u njima dobijali protiv partizana, jer su ovi što jači postajali opasniji Nijemcima ali i zbog četničke pomoći u održavanju komunikacija na pravcu njihovog povlačenja između Sarajeva i Bos. Broda. Gotovo sve njemačke trupe na povlačenju iz Grčke, Albanije, jugoslovenske Makedonije i Crne Gore, tokom jeseni i zime 1944/45. do aprila prošle su kroz komunikacijsko čvorište Sarajevo prema sjeveru do Bosanskog Broda.

I dok su nastavljali borbu samostalno ili u saradnji s Nijemcima protiv NOVJ-a četnici su saradivali s Nijemcima, posredno preko svojih koman-

danata, a ponekad i Mihailović neposredno. Vodio je, međutim, i drugu politiku, pokušavajući steći priznanje zapadnih Saveznika kako bi svoje jedinice preveo pod njihovu komandu, dobio njihovu vojnu i političku zaštitu pa započeo borbu s Nijemcima. Saveznici se nisu ni pomučili da uzvrate na njegove poruke i ponude. Saradnja s četnicima nije dolazila u obzir. Samo je Mihailović ustrajavao u nadi da će Saveznici preispitati svoju politiku.

Mihailovićev optimizam počeo je splašnjavati. Neuspjeh njegovih apela savezničkim komandantima na Sredozemlju Wilsonu i Aleksanderu iskazuje se u njegovoj poruci od 5. decembra 1944. njegovim predstavnicima u inostranstvu: *U narodu vlada veliki strah da će komunisti zavladati cijelom Jugoslavijom. Jedinii spas očekuje se od Amerikanaca i Engleza. Međutim, oni se ne iskrcavaju i to stvara u narodu veliku depresiju.*¹⁰⁹⁹

BEZNADE I OČAJANJE U SUNOVRATU

Ostojić i Bačović su nastavljali depešama kao rafalima. Tako 4. oktobra 1944. godine obavještavaju Mihailovića: *Narod go, bos, gladan, bez municije. Pa ga pitaju: Pitamo Vas odakle da im sve to damo? Opšte je mišljenje da se Englezi i Amerikanci uopšte neće iskrcati kod nas i da je to sve prepušteno Titu, da su Engleska i Amerika slabe prema Rusiji. Sve neprijateljske zemlje naiše su nekog izlaza iz situacije, pa i ustaše će ga naći. Grčka je rešila svoje pitanje stavljanjem svojih grupa pod savezničku komandu i spasila narod. Jedinii smo mi Srbi na svetu u bezizlaznom položaju. Narod, starešine i borci smatraju da je to isključiva greška Vrh. komande i C. I. komiteta. Nemojte misliti da smo se mi uplašili za naše glave, jer ćemo mi ostati sa narodom do poslednjega, ali tražimo od Vas da nadete izlaz iz ove bezizlazne situacije, u najkraćem roku. Molim Vas da me po ovome hitno obavestite, kako bi obavestili narod i borce.*

I 7. oktobra predmet prepiske depešama između Vrhovne komande i komandanata u istočnoj Bosni i Hercegovini je bezizlazna situacija. *Na našoj konferenciji sa starešinama koje smo upoznali sa Vašom depešom odlučeno je da se traži najhitniji sastanak sa Vama i američkom misijom, kojom prilikom bi zajednički doneli radikalne odluke za dalji rad u vezi sadašnje situacije. Najpogodnije mesto za sastanak bi bilo u rogatičkom srežu. Molimo najhitnije potvrđite i precizirajte vreme sastanka.*

Nije došlo do toga sastanka. Kao što nisu *donete radikalne odluke za dalji rad u vezi sadašnje situacije*. U odsustvu odgovora Ostojić i Bačović, naglasivši da su ostali *sa po pet metaka na pušku i 20 na automatsko oružje*, 12. oktobra 1944. pitaju: *Da li ima kakvih novosti u pogledu naše situacije? Narod i vojska se stalno interesuju i očekuju iskrcavanje koga još nema.*

1099 Jovan Đonović, *Izvjestaji generala Mihailovića na kraju 1943. i 1944. godine*, str. 66.

Priča je nastavljena i 16. oktobra iste godine. Njen početak kao da je već zaboravljen, a kraj se ne nazire. Draža kao da je živio na nebu. Bio je van vremena. Zahtijeva grupisanje snaga. I dobija ovakav odgovor: *Ne razumem kako mena. Zahtijeva prilike u kojima živimo. Treba biti na čisto da nema govora o ma vam nisu jasne prilike u kojima živimo. Sve su jedinice ostale bez kakvom grupisanju snaga a još manje o nekoj akciji. Sve su jedinice ostale bez municije, obuče, odeće i hrane. Osipanje je redovna pojava i u najkraćem roku mi ćemo ostati bez jedinica. Ako se saveznici ne iskrcavaju kod nas, kao što izgleda i neće, nas će nestati. Molim nestati.*

Uzalud su molbe i zahtjevi Ostojića i Bačovića za obaveštenje Mihailovića da li ima ikakvih znakova za poboljšanje naše situacije. Kakve su Vaše namere? - pitali su i ostali bez odgovora. Svi pitaju kakva je uloga američke misije kod Vas, kad do sada ne dobismo ni jedan avion niti dođe ma koji njihov oficir kod nas.

Pogledi su upravljani prema zapadu. Da li ima mogućnosti probijanja ka Slovenačkoj pred Saveznike? Molim hitan odgovor, jer bih sa svim snagama krenuo tamo. Ostojić 18. oktobra 1944. godine telegramom obavještava Dražu kako je saznao da je Keserović sačekao Ruse u Kruševcu i da su mu dozvolili i dalje da drži vlast i da se nije protivu partizana ako ga napadnu. Što takođe nije bilo tačno. Ostojić pita šta je sa delegacijom koju ste uputili Rusima. On nije znao da su članovi te Mihailovićeve delegacije bili zadržani u Krajevici u Rumuniji pa prebačeni avionom u Moskvu pod sumnjom da su britanski špijuni. Tada je već pripremana Moskovska konferencija vlada SSSR-a i Velike Britanije, uz učešće predstavnika SAD-a od 9. do 18. oktobra 1944. godine. Predmet razgovora je poslijeratno uređenje Evrope sa težištem na rješavanju toga uređenja na Balkanu. Konferencija je već bila i završena kad je Ostojić otpremio Mihailoviću depešu sa pitanjem: *Da li će se naše pitanje rešavati na sastanku u Moskvi? Kakav je stav Amerikanaca? Da li će se uopšte saveznici iskrcavati kod nas? Ako neće treba doneti najhitnije rešenje za probijanje svim raspoloživim snagama bilo za Albaniju bilo za Istru i tom odmah pristupiti. Ako bi nam Amerikanci bacili bar nekoliko transporta municije ovo bi se moglo izvesti.*

Depeše, s njima i pitanja, množile su se iz sata u sat. Mihailovića su zadržavali pitanjima poput Ostojićevog od 20. oktobra: *Da li postoji ikakva mogućnost da dobijemo municiju od Amerike, pa makar to bilo upućeno crvenima a kao slučajno da padne nama? Možda bi se to moglo urediti, a time bi se mogla učiniti ogromna usluga. Pitanje odeće, obuče i hrane takođe treba rešiti, kao i negu ranjenika. Sve su ovo neophodni preduslovi za mogućnost produženja borbe, jer će inače naši ljudi preći crvenim ili pobeći kućama kao što se to već dešava kod velikog broja jedinica naročito iz pasivnih krajeva. Ima li odgovora na Vašu ponudu da se potčinimo jednom američkom deneralu?*

Odgovorima nisu udostojena ni Dražina pitanja. Izbjeglička vlada je bespomoćna. Ostajala je nijema za sve što je Dražu, u odsudnim trenucima, životno interesovalo. Ni on nije mogao poslati svoje odgovore Ostojiću, Bačoviću i drugim komandantima. On jednostavno nije znao šta da odgovori na velika pitanja biti ili ne biti. Potčinjavanje jednom američkom deneralu su

pusti snovi. To osjeća i Ostojić koji piše da *ima dosta starešina koji slute da smo potpuno ostavljeni od naših saveznika Engleza i Amerikanaca. Zato preokreću kocku: Ima dosta starešina koji predlažu da Vi zatražite da se celu našu vojsku potčini jednom ruskom deneralu i da Rusi reše pitanje građanskog rata u zemlji. Opšte je mišljenje da se mi ne možemo održati ako Tito bude postavio vlast, a ne bude iskrcavanje Engleza i Amerikanaca kao i da će pobediti u plebiscitu ako ga on bude sprovodio bez kontrole saveznika. Svi pak borci, starešine i narod koji ne smeju prići crvenima uporno zahtevaju da V.(rhovna) K.(omanda) najhitnije nađe koji bilo izlaz iz ove situacije.*

Šaljući ovu depešu, Ostojić je zamolio hitan odgovor. A odgovora nije bilo. Niotkde. To je uvećavalo očajanje. I u štabu ravnogorskog pokreta i u štabovima četničkih jedinica u rasulu.

Pritisnut vapajima s terena, a i sam obuzet crnim slutnjama bezizlaza, Mihailović čini nov pokušaj (samo)zavaravanja da *podigne duhovnu klonulost ljudstva u svojim vojnim formacijama*. Prepušten sam sebi od saveznika koje je dugo obmanjivao o svom tobožnjem angažovanju protiv okupacionih trupa, on radiogramom od 30. oktobra 1944. godine potčinjenim komandantima u Srbiji nalaže koncentraciju jedinica u Sandžaku.¹¹⁰⁰ Ni traga *velikim gestovima velikih ličnosti u očajnim situacijama. Po izveštajima kojima raspoložemo oseća se duhovna klonulost kod Vašeg ljudstva i jednog velikog broja starešina* - piše Mihailović potčinjenim komandantima. Još odranije saveznici, a dugo vremena prije i mnogi četnički komandanti, tražili su, najzad, prekid dugog *iščekivanja* odsudnog časa za akciju protiv okupatora i početak borbe. Mjesecima je u tom smislu primao izvještaje, pisma i depeše takvog sadržaja. On, međutim, u tom radiogramu kaže da *mnogi još nikako ne mogu da se odlepe od Nemaca*. Priznaje da su vremena zaista teška, kao i prilike pod kojima vodimo borbu. Preporučuje da se *izdrži do kraja i čekanje na iskrcavanje saveznika*, da se *što čvršće zbiju svoji redovi*, jer je naš cilj *borba do kraja a ne begstvo*. Zato moramo raditi po planu. Potrebno je da se naše jedinice potpuno odvoje od Nemaca i da se *ovlada određenom prostorijom u Sandžaku odakle možemo preuzeti akciju prema situaciji: bilo ka najverovatnijem mestu iskrcavanja saveznika bilo u pravcu zapada ili ka Severu*.

NA POPRIŠTU IZGUBLJENIH ILUZIJA

Razumem glad, razumem zimu, mogu razumeti sve nedaće, ali da Srbin svoje oružje proda ili čak pokloni ustaši to ne mogu pravdati ničim. Verovali ili ne, ali je istina da su u Zavidovićima vojnici proslavljenog Kalabića (!) skupa sa onima koji su smatrali da su u današnjem ratu dali svoj dovoljan obol na taj način

1100 - VII, Ča. k. 14, reg. br. 4872

saznanja da je ostalo dosta naoružanog ljudstva. Potrebno je, kaže on, da se od ovoga ljudstva oživi gerilska akcija na celom našem terenu. Nalaže da se za te potrebe odrede i upute pogodna lica.

U tom naređenju je i njegov kopernikanski obrt. Mnoge je i zbunio time što je odstupio od onih postulata kojih se godinama čvrsto pridržavao. Traži da se partizani više ne nazivaju komunistima niti ološem. Taj ološ nije sastavljen od Hrvata, Mađžara, Arnauta, Jevreja - kako se dotada govorilo i pisalo. Sad više ni partizani nisu neprijatelji broj 1. Najzad su Nijemci kvalifikovani kao najveći neprijatelji.

Draža je smatrao da će organizovanje gerilskih akcija od četnika biti pogodno i za propagandu. Kako će u tim uslovima izgledati četnička propaganda? Izdao je, u tom smislu, posebna uputstva. Prvi je zahtjev da se nigdje ne dozvoli oružani sukob četnika sa Rusima. Treba uzimati u zaštitu narod od partizanskog terora, a Ruse tretirati kao naše saveznike i prijatelje. U eventualnom dodiru sa Rusima apsolutno izbegavati svako politiziranje. Partizane ne nazivati komunistima niti ološem koji je sastavljen od Hrvata, Mađžara, Jevreja, itd. Nemce uvek tretirati kao naše najveće neprijatelje, ne vršiti nikakav teror nad narodom nego kao pravi prijatelj i zaštitnik naroda, na terenu oživeti Ravnogorske odbore sa funkcijom koju su i ranije imali. Radi lakšeg kretanja, prikrivanja i rada na terenu narediti da se ljudstvo obrije i ošiša.

Koje su još instrukcije za propagandu u tom uputstvu? Prvo se traži što jača propaganda na terenu. Njen cilj je da utire anacionalnu propagandu partizana, a isto tako da podiže moral kod naših ljudi. U toj propagandi, zbog Rusa, ne napadati komunizam, već rad naših partizana. Ukoliko dođe do toga, borbu sa partizanima pred Rusima tumačiti kao nacionalnu tragediju, kao i da svu nadu polažemo u Ruse, da oni reše ovo pitanje.

Tako su vodstvo četničkog pokreta i njihova propaganda fabrikovali onu stvarnost koja im ponajbolje odgovara. Oni su je uljepšavali u vrijeme kriza kroz koje su prolazili. Nisu se trudili da je poboljšaju kada im je sve išlo na ruku i po volji. U razdoblju između 31. oktobra 1944. godine, od kada datiraju nova Dražina uputstva za propagandu, i 4. februara 1943. godine kada je letak po želji naroda i izboru komandanta oglasio da su partizani uništeni, zgušnjuta su istorijska zbivanja bitna za četničko-partizanske odnose. Partizani su uništeni - sa svoje strane Blažo Đukanović, glavni komandant nacionalnog odbora Crne Gore, objavio je nestanak NOP-a i partizana sa ratne scene. Obznanio je da se partizani u masama predaju, a da su partizanske vode pobege od vojnika.

Nije to bilo samo po oprobanom principu prema kojem se zbililo ono što se babi snilo.

21. III 45.: Ja ovde ostajem sa srbijanskim i bosanskim snagama dokle god okupator drži Sarajevo, Bijeljenu, Brčko i sve ostale gradove u Bosni, iskoristićući vreme za organizaciju gerile u Bosni i Srbiji.

Svi zajednički ubacujte letke komunistima da beže u šumu i da spasavaju svoje kuće od ustaša i komunisti. Hvatajte što čvršće veze sa svima vrstama milicija i objedinite ih u zajedničkoj borbi.

Koristite nezadovoljstvo muslimana prema ustašama da bi ih što jače privezali uz nas. Činite sve da komunisti beže kućama.

Dokle god se okupator nalazi u vašem kraju vi dobijate na vremenu da organizujete gerilu koja ima da ostane. U isto vreme organizujte i pokretne snage koje će nam se pridružiti.

Narod ubedujte u našu pobjedu (26. III 45.). Vojska se nije raspisla nego je uskupna. Predaju nam se mnogi nasilno mobilisani.

Kad se prebacimo u Srbiju mi ćemo svi u gerilu.

Narod u Srbiji nas željno očekuje i kad olista šuma prepuniće se šume i plansne.

Gerila mora ostati svuda posadena.

Ukida se Istaknuti deo štaba Vrhovne komande koji je do sada bio pod komandom Zaharija Ostojića.¹¹⁰⁷ Ukida se i štab Istočne Bosne i Hercegovine pod komandom pukovnika Petra Bačovića, te samim tim i njegova funkcija.¹¹⁰⁸

Istaknuti dio Štaba Vrhovne komande sa Zaharijem Ostojićem na čelu Draža je ukinuo 2. aprila 1945. godine posebnom naredbom.¹¹⁰⁹

PLANOVI SA KOMANDOSIMA

Da bežimo ispred slabijih komunisti. Time im podižemo moral i to je najbolja propaganda u narodu. U čiju korist i na čiji račun?

Komandanti i jedinice na terenu su obuzeti očajanjem. Od njih ka Draži pljušte bezbrojna subinska pitanja dok se njihov načelnik Vrhovne komande bavi bitno drugačijim planovima daleko od života i stanja u kojem se nalazi njegova desetkovana vojska.

On je u završnici rata težio da vrati svoje jedinice u Srbiju. Planirao je da ih razmjesti po terenu. Kombinovao je i formiranje jedinica komandos. Smatrao je da će mu to olakšati, kako je rekao na suđenju 1946. godine (str. 509), rad u narodu i steći širu podršku u masama. Time je, veli, namjeravao da prinudi partizane da kompromisno rješavaju pitanje uređenja zemlje. Po

1107 Domalo će Draža u depešama sugerisati komandantima da se čuvaju Ostojića. Za vas lično ovo važi: Čuvajte se Ostojića! (23. I 1945.). To je komandant bez vojske koji gleda na svaki način da dođe do vojske. Prema Ravnogorskom pokretu, istupio je vrlo rđavo i separatistički rušeći ga. Na pogodan način o ovome obavestite i Račića. Petar Bačović prije rata advokar i rezervni major. Do dolaska u istočnu Bosnu šef kabineta ministra unutrašnjih poslova srpske kvistličke vlade (VII, Ča, k. 171, reg. br. 6/11). Od avgusta 1942. do kraja rata komandant Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Od januara do juna 1944. sa majorom Lukačevićem boravio u specijalnoj Mihailovićevoj misiji u Kairu. Aprila 1945. pridružio se grupi komandanata koji su otkazali poslušnost Mihailoviću. U pokušaju da se sa njima prebaci na teritoriju pod kontrolom zapadnih saveznika uhvaćen od ustaša i ubijen u Lijeve Polju kod Banje Luke.

1108 VII, Ča, k. 276, r. br. 6/1.

1109 Arhiv VII, reg. br. 174, k. 79.

tom planu, komandosi bi ušli u Srbiju kao prethodnica da bi pripremili narod da prihvati četničke trupe koje se vraćaju. Druga uloga komandosa je da ne dozvole samovolju četničkim komandantima. Trebalo je uz to da vrše propagandu, da okupljaju narodne mase da se pripreme za glasanje kojim će nakon rata odlučiti o obliku vladavine u zemlji.¹¹¹⁰

POKUŠAJI UDRUŽIVANJA ČETNIČKIH I USTAŠKIH SNAGA NA KRAJU RATA

U nepotpisanim listovima *Poruka braći Srbima* objavljuju da je general Draža Mihailović jedini pravi pouzdanik kralja Petra bio ovih dana u Zagrebu. Potpisan je sporazum između srpske i hrvatske vojske o zajedničkoj borbi protiv neprijatelja. U Zagrebu su bili i delegati Crne Gore na čelu sa četničkim Mitropolitom. Više desetaka hiljada srpskih nacionalnih boraca spremaju se na hrvatskom teritoriju na odlučan obračun sa dušmanima Srbije.

Rat je na izmaku. Taj trenutak je blizu. Kad nastupi mir u Evropi tada će nacionalne snage uz pomoć Engleske i Amerike očistiti našu zemlju od boljševičke komunističke-živutske gamadi. Umesto Josipa Broza vladaće u beogradskom dvoru opet srpski kralj.

Nemojte ginuti za dušmanina! Spasite glavu! Napustite borbu i pređite k nama. Kad im stane anglo-američka pomoć bežaće komunisti u Aziju odkud su i došli.

Sa Hrvata kao ustaša i neprijatelja srpskog naroda, sa ustaškog režima kao srbožderske države kao što su do tada tvrdili četnički pokret i njegova propaganda sada smatraju da Hrvatska nije neprijateljska zemlja. Draža Mihailović i hiljade srpskih boraca nalaze se u Hrvatskoj. Dostojno ćemo, skupa nacionalni Srbi i Hrvati, poterati neprijatelja iz naše zemlje. Kad svrši svetski rat, a to će biti dostojno, sve nacionalne snage će uz pomoć Engleza i Amerikanaca udarati na mrske boljševičke zločince.

Ne gubite ludo glavu! Pređite u Hrvatsku i pridružite se srpskoj kraljevskoj vojsci, koja se sprema za oslobođenje Srbije.

Živela Hrvatska! Živela Srbija!

Uništenje NOP-a je zajednički cilj podjednako i četničkog i ustaškog pokreta i njihovih vodstava. Taj cilj ih je međusobno zbližio. Kad je morao napustiti Srbiju i prepustiti je NOVJ-u Draža je prešao u Bosnu. Insistirao je na privlačenju Hrvata i ustaša u četničke redove ili stvaranju hrvatskih jedinica pod četničkom zastavom. Tada je u ime kralja unapređivao ustaške

oficire, dijelio im činove i odlikovanja, nastojao da objedini četničko-ustaške borbene aktivnosti.¹¹¹¹

U završnici rata događaji su se prestizali i smjenjivali filmskom brzinom. Krajem marta 1945. godine, u pregledu opšte situacije i direktivama za dalji rad, Draža kao naš zadatak definiše: *Objediniti sve snage bez obzira na veru. Hvatati vezu sa svima milicijama, muslimanskim i katoličkim u cilju bratske saradnje i povezivanja i pridobijanja za našu stvar.*

U svrhu toga pridobijanja za našu stvar služilo je i njegovo pismo od 15. aprila/travnja advokatu Ranku Brašiću sa porukom Anti Paveliću. S njom su i instrukcije za pregovore sa poglavnikom o zajedničkoj borbi protiv NOP-a.¹¹¹² Beogradski advokat Ranko Brašić bio je opunomoćenik Mihailovića za te pregovore. Dražinu misiju sačinjavali su Svetomir Đukić, divizijski general, major Žika Andrić, Matija Parac i član CNK inž. Vladimir Predavec, koji je otprije opunomoćen za rad u Zagrebu i vezu sa nadbiskupom Alojzijem Stepincom, takođe, uputio svoju poruku.¹¹¹³

*Preplavišći Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapluskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito, poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima... Osećajući u ovom času potrebu da, pored ostalih, i Vašoj Preuzvišenosti kao duhovnom vodi hrvatskog naroda skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskog prostora meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovog pisma biće Vašoj Ekscelenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja.*¹¹¹⁴

Mihailović je želio saradivati sa snagama NDH jer je zajednički cilj uništenje komunista.¹¹¹⁵ Zato je poslao svoje emisare poglavniku Paveliću i poglavaru Katoličke crkve Alojziju Stepinu. Radi nužnosti ujedinjavanja snaga i zajedničke borbe protiv NOP-a četnički izaslanici su 27. aprila završne ratne godine uputili memorandum i predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku. Njemu se obratila delegacija četničkog CNK. Po svaku cijenu je tražila samo jedno: slogu i suradnju - piše u tom dokumentu. Ta suradnja ne može biti potpuna ako u njoj ne učestvuje i Maček koji, po njihovom uvjerenju, predstavlja hrvatski narod pred inozemstvom. Stoga je zamoljen da u konačnu borbu za narodni opstanak na život i smrt uloži svoj ogromni kapital vezan za njegovo ime pred savezičkim inozemstvom. *Delegacija je isticala potrebu brze i efikasne akcije,*

1111 Zb. NOR a, XIV, 4, 426-429, 432-433. Prvi dio, dokument br. 89 i 90.

1112 VII, Ča, k. 18, reg. br. 7/8.

1113 Zb. NOR a, XIV, 4, 984-993.

1114 VII, Ča, k. 15, reg. br. 3/3.

1115 Izvještaj opunomoćenog generala za Hrvatsku od 24. decembra 1944. u kojem se poziva na izjavu svog pouzdanog agenta. Mikrofilm br. 1-211, rola 196, snimak 427; J. Tomasevič, Isto, 399.

čiji je cilj poboljšanje političkog položaja protukomunističkih snaga u zemlji.¹¹¹⁶ Bila je zainteresovana za što neposrednije dodire sa Mačekom. Sastala se sa Pavelićem i delegacijom ustaškog vodstva: Andrija Artuković, ustaški general Ante Maškov, Dorđe Gruić, Vjekoslav Luburić te pukovnik Jozo Rukavina.¹¹¹⁷ Na prijedloge i planove namijenjene Mačeku Pavelić je odgovorio vlastitim inicijativama i sam prošet težnjom za ispitivanje i korišćenje svih mogućnosti organizovanja snaga suprotstavljenih njihovom glavnom neprijatelju.¹¹¹⁸

Neposredno pred slom četničkog pokreta leći su, kao što je rečeno, obznanili da je general Draža Mihailović jedini pravi pouzdanik kralja Petra bio ovih dana u Zagrebu. Isticali su da je potpisan i sporazum između srpske i hrvatske vojske o zajedničkoj borbi protiv neprijatelja. Može se, dakako, postaviti pitanje pouzdanosti te tvrdnje kao i mnogih drugih u četničkim glasilima. Dugo vremena kasnije u Beogradu je objavljena publikacija *Dragoljub M. Mihailović, RATI MIR ĐENERALA- izabrani spisi*. Štampana je u dvije knjige u obimu od 1100 stranica. Izdavač je *Srpska reč* a za izdavača je potpisana Danica Drašković. Priređivači su svi iz Instituta za savremenu istoriju (Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević). Oni pokušavaju da ospore i posredni pismeni kontakt i susret Dražinih emisara sa Pavelićem i njegovim saradnicima. Opovrgavaju to na taj način što tvrde da Mihailović nije išao u Zagreb sa ustaškom propusnicom i pod nemačkom zaštitom. Dr. Branko Latas misli da bi on možda i proputovao kroz Zagreb za Sloveniju i dalje na zapad. U tom smislu se obračao Paveliću i Stepincu. Samo opravdan strah od ustaša nadvladao je nad njegovom takvom nakanom. Kako nije otišao gdje je namjeravao, priređivači *Rata i mira đenerala* pišu da Draža nije htio da napusti otadžbinu iako je već bio sagledao 'svoju sudbinu'. Mihailović se kretao u pravcu zapada. Od Pavelića je tražio propuštanje četničkih snaga preko teritorije pod kontrolom ustaša. Ali su ga razdirale nedoumice: kako stići do anglo-američkih snaga u Italiji? Na putu do tamo bi bio pod pratnjom Nijemaca, a onda bi postao britanski zarobljenik. Drugog načina nije bilo. On je mnogo

ranije sam tvrdio, a tako je razglasila i četnička propaganda, da su kralj Petar i emigrantska vlada u Londonu, u stvari, britanski zarobljenici. Za Britance je tvrdio: *Da nije Nemaca Englezi bi bili najgori narod na svetu*.

Četnici i dijelovi Srpskog udarnog i Srpskog dobrovoljačkog korpusa povlačili su se paralelnim i izmiješanim kolonama sa Nijemcima prema Istri i Slovenačkom primorju. Početkom maja 1945. godine prešli su u Italiju. I tamo - uistinu postali britanski zarobljenici. S njima i sa četničkim generalima (Đukićem, koji je prije toga pregovarao sa Pavelićem i Damjanovićem, kojega su Nijemci doveli iz zarobljeničtva i dali ga Mihailoviću za pomoćnika) korektno se postupalo. Ni jedan nije vraćen jugoslovenskim vlastima. Pušteni su da odu pa su rasijani po cijeloj zapadnoj hemisferi. Dio ih se nastanio u Velikoj Britaniji. Kasnije su neki od njih istupili sa tvrdnjama kako su ih Čerčil i Englezi izdali. Mihailović kao da je shvatio svoju sudbinu. Kao da se odlučio na samoubistvo ili na samožrtvovanje. I to je njegovo pravo. Ali nije pravo, humano ni patriotski što je tada u smrt odveo hiljade srpske mladeži. Tako stoji sa tvrdokornim činjenicama.¹¹¹⁹

Svakome ostaje da rasuđuje prema svojoj savjesti.¹¹²⁰

U emigraciji, nakon rata, Pavelić je pisao kako je imao samilosti prema Mihailoviću, koji nije bio više u stanju da se bori. Bio je spreman da mu pomogne u otpremanju četnika pod njegovom komandom iz Bosne u Istru.¹¹²¹ Dao je advokatu Brašiću određenu količinu lijekova protiv tifusa, koji je bio zahvatio mnoge pripadnike četničkih trupa u Bosni. Karapandžić piše da je, osim dr. Brašića, i major Žika Andrić posljednjih mjeseci rata imao neku vrstu stalnog dodira s vojnim vlastima NDH u Zagrebu.¹¹²²

1116 Arhiv VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3 - VK-P-642/2.

1117 Bor. M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji, 1941-1945*. Cleveland, 1958., 436-439.

1118 Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević su knjigu *General Mihailović-biografija* dijelom na stranicama beogradske *Borbe* objavili u obliku feljtona pod naslovom *Zašto je žrtvovan Draža Mihailović*. Oni, pri tome, pokušavaju da istorijske dokumente proglase falsifikatima. Tako i pisma koja je Draža pisao poglavniku Paveliću i nadbiskupu Stepincu neposredno pred kralj rata pobijaju kao autentična, jer nema oznaka koje bi potvrdile autentičnost. Nedostaju zaglavljve, memorandum, pečat kao i funkcija načelnika štaba Vrhovne komande JVUO.

Tih oznaka nemaju ni mnoga druga Dražina pisma. Pa ni ono koje je pisao ustaškom poručniku oficiru zloglasne Francetićeve crne legije poznate po zločinima počinjenim nad Srbima. *Bratu Matu Matičeviću* s molbom za saradnju i sa srdačnim pozdravom pisao je Draža latinicom. Latinicom, koju spomenuti autori osporavaju kao njegov potpis, potpisao se kao general Draža Mihailović. Isti potpis je i na navodnim ukazima kralja Petra kojim je on, na prijedlog Mihailovića, unapredio Matu Matičevića u čin kapetana i ovog ustaškog oficira odlikovao Ordenom belog orla V reda sa mačevima. Matičević je tako kao ustaša dobio samo za stepen manje odlikovanje od onog koje je dodijeljeno Mihailoviću 1918. godine za zasluge u borbama za oslobođenje Srbije. Branko Latas, *Draža je znao latinicu*, *Glas istine*, Beograd, br. 12, jul 2001.

1119 Dr. Branko Latas, *Ovrti na publikacije o rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima*, Društvo za istinu o antifašističkoj NOB-i, Beograd, 2000., prilog *Kolaboracija skrivena pomoću tri saške* (...) 10-15.

1120 Mihailović je na svom suđenju izjavio da je Brašić bio opunomoćen za kontakt samo sa predstavnici HSS-a. Dokazano je, međutim, da je Brašić vidio Pavelića i Stepinca (The Trial of Draža Mihailović, 289-296, 453-456). Mihailović je napokon sredinom aprila 1945. poslao generala Svetomira Đukića, navodno u misiju da uspostavi kontakt sa savezničkim armijama koje su napredovale u sjevernoj Italiji, ali da istovremeno u prolazu kroz Zagreb vidi Pavelića i raspravi s njim mogućnost saradnje četničkih i kvasilničkih hrvatskih trupa. U Zagreb je s njim poslao i Vladimira Pređavca, člana Centralnog nacionalnog komiteta. Đukić je, praćen Pređavcem, Brašićem i Andrićem, imao dva sastanka sa Pavelićem 17. i 22. aprila.

1121 Bor. M. Karapandžić, *Isto*, 442-443.

1122 Bor. M. Karapandžić, *Isto*, str. 437.

Osamnaesti dio

**STRATEGIJSKE PROTIVRJEČNOSTI
DRAŽE MIHAILOVIĆA I RAVNOGORSKOG POKRETA**

Špijuni i špijunaža u neposrednom Dražinom okruženju

I ŽENE NJEMAČKI ŠPIJUNI PROTIV RAVNOGORACA

Dragi i poštovani moj Čiča. Jevđa će vam dati sliku opšteg stanja stvari. On zna i pojedinosti pregovora i razgovora koje smo vodili, a koji nisu urodili plodom, iz razloga koje će vam on usmeno saopštiti. Za vaša naređenja znaju pre vaših komandanata. Otkuda izdajstvo, mislim, prokljuvićemo. Što je još gore, mislim da je 11 (to jest Nemci - o.a.) u toku svih naših namera i poduhvata...¹¹²³

Dražu i njegovu komandu na Ravnoj gori okruživale su i žene njemački agenti. O tome ga je obavijestio Siniša Ocokoljić - Pazarac, komandant mlavskog četničkog korpusa. Upozorio je na krug žena agenata koje su radile za njemačku obavještajnu službu. Navodi u tom radiogramu Ocokoljića pokažeće se tačnim. Pazarac je imenovao Dobrilu Glavinić kao šefa njemačkih ženskih agenata u Beogradu. Uz nju još i Veru Pešić i Veru Vlašić iz Beograda, te na Bobu Stanišić iz Požarevca. O tim ženama kao agentima postoje potvrde i u nekim britanskim dokumentima. Nije razjašnjeno zašto Draža nije ništa preduzimao nakon tih Pazarčevih upozorenja, ali su o tim ženama kao agentima kasnije potvrditi i neki britanski izvori. Te žene su dugo zadavale velike muke i nevolje. Jedna od njih, Vera Pešić, napraviće pravu pometnju ne samo među Dražinim snagama u jugoistočnoj Srbiji, već i kod britanskih oficira za vezu koji su boravili u Dražinom štabu. Za Veru je znala i kairski SOE.¹¹²⁴

U njemu piše: *Vera Pešić, bivša prijateljica generala Badera i agent Gestapoa, uhvaćena je i sada je u rukama Đurića... Molim tražite od Mihailovića da naredi Đuriću neka pusti Britance da ispituju Veru a posle neka je strelja.*

Major Radoslav Đurić bio je Dražin komandant za jugoistočnu Srbiju. Početkom septembra 1943. on je obavijestio britanske oficire da je uspio da otme Veru Pešić iz kuće njene majke i da namjerava da je stavi pred prijeki sud i bez daljnjeg izvrši smrtnu presudu. Umjesto pred prijeki sud Đurić je Veru odveo u krevet. Vera mu je postala intimna prijateljica. Major britanske misije Rupert Rau piše da mu je ona postala presudni činilac pri donošenju svih njegovih odluka.¹¹²⁵

Iako je bio, uz ostalo, i iskusan obavještajac, Draža je i u ovom primjeru kasnio. Punih 10 mjeseci on je znao za ljubavnu avanturu između svog komandata Đurića i agenta Gestapoa Vere Pešić. Dobro je znao i kakvu ulogu igra Vera, koja je za to vrijeme za svoje nalogodavce završila mnoge korisne

1123 Mladen Žujović 15. VIII 1943., pa 17. i 18. avgusta te godine, pisma Draži iz Splita.

1124 Taj se dokumenat čuva pod brojem 202/145, list br. 30 u britanskom Ministarstvu rata.

1125 *Duga*, Beograd, br. 453, 5. do 29. jula 1991.

poslove. Tek u junu 1944. godine on šalje jedan odred četnika da uhapsu Đurića i Pešičku. Prema izvještaju toga odreda, Pešička je poginula pri jednom partizanskom napadu, dok je Đurić uhapšen ali je uspio da pobjegne u partizane i o tome događaju ispričao partizanima kod kojih je postavljen za komandanta u VOP-ovom glavnom štabu za jugoistočnu Srbiju. Pojedini istraživači smatraju da je Vera bila dupli agent: istovremeno je radila i za Gestapo i za partizane, što je pod velikim znakom pitanja. Zvonimir Vučković je uz pomoć pukovnika Alberta Sajca, koji je za vrijeme rata bio član američke vojne misije u četničkom štabu, uspio da se domogne Amerike. Sa četničkog aerodroma Pranjani kod Gornjeg Milanovca odletio je sa američkim pilotima, koje su četnici spasavali, prema Italiji. Kaže da Draža nikada nije umio da obuzda naše kabadahije, zahvaljujući kojima je naš pokret u istoriji izvrnut ruglu. Kakve su samo prepotentne budale bili Nikola Kalabić i druge seljačke jajare, kojim je bilo najvažnije da provale u nečiju kuću, nasrnu na domaćinovu ženu i kćerku, otmu i posljednje jagnje koje se čuvalo za slavu.¹¹²⁶

NIJEMCI I DRAŽINE ŠIFROVANE PORUKE

Zna se, i to iz najmanje dvaju neoborivih i odvojenih izvora, da je Nijemcima pošlo za rukom razbiti Mihailovićeve unutrašnje i vanjske šifre. U nekim slučajevima dogodilo se to zato što su se Nijemci na ovaj ili onaj način domogli tih šifara, a u nekim slučajevima zbog toga što su one bile nedovoljno sigurne i pouzdane.

Iz toga je slijedio zaključak:

Neprijatelj odmah sazna za svaku zapovijed koju Mihailović pošalje svojim komandantima o bilo kakvoj vojnoj operaciji ili o bilo kakvom sabotažnom napadu.

U autorstvu kairskog SOE ili MO4 britanskog Zapovjedništva za Sredozemlje načinjen je izvještaj koji je otvarao šire probleme britanske politike, tadašnje i buduće, u prostorima jugoistočne Evrope. Forin ofisu je dopremljen 19. oktobra 1943. godine. Dio toga opsežnog dokumenta ticao se Mihailovićevih unutrašnjih i vanjskih komunikacija. U njemu piše i prethodni citat naznačen na početku.

Nijemci su hvatali maltene sve Dražine šifrovane poruke bilo usmjerene kako komandantima njegovih jedinica tako i izbjegličkoj vladi tamo gdje se ona nalazila - u Kairu ili u Londonu. Tako su saznavali sve o čemu je povjerljivo izvještavao ili ono što smjera da čini. Za hvatanje tih poruka postojala

je posebna stanica u Beogradu. Tehničke poslove u toj stanici obavljao je njemački tehničar porijeklom iz jugozapadne Afrike (William Deakin).

Britanci su se pribojavali ruskog uticaja i komunizma u jugoistočnoj Evropi. U isto vrijeme oni su znali da Nijemci hvataju i dešifruju četničke bezicne brzojavke. Obavještenja do kojih su tako dolazili bila su na najvišem stupnju pouzdana i vjerodostojna i imala neprocjenjivu vrijednost. Njihov izvor se morao zaštititi od svake opasnosti da bude razotkriven jer bi neprijatelj u tom slučaju promijenio svoje šifre pa bi ostali u mraku u pogledu njihovih namjera.

Draža i četničko vodstvo su brinuli brigu o strogoj konspiraciji određenih vojnih i političkih poteza, akcija i dokumenata. Tajnost je bila privid, tako reći. Otkrivana je najčešće od onih koji su pozvani da je čuvaju. To više nisu bile tajne ni u trenutku kada su otpremene na teren. Među onima koji su ih proizvodili, u samom vrhu, bilo je ljudi koji su ih otkrivali suprotnoj strani - vojnoobavještajnim organima okupacionih trupa, kvislinga ili partizana. Saznanja o dvostrukim nosiocima uloga u Dražinom okruženju dospijevala su i do Britanaca.

Britanska saznanja o dvostrukoj igri pojedinaca iz Dražinog neposrednog okruženja potiču iz njihovog praćenja i analize svrsishodnosti pomoći Velike Britanije ravnogorskom pokretu. Podrška četnicima je trajala dok Britanci nisu uvidjeli da ta pomoć predstavlja strateški promašaj. Taj njihov zaključak je proizvod dobro pripremljene analize britanskih odgovornih službi. Analiza je otkrivala da Mihailović nije *niti planirao niti želeo ustanak* protiv okupatora. Njega je strana propaganda uzdigla na *položaj vođe tobožnjeg otpora*, a on *niti je vodio niti je verovao u trenutčnu korist otpora*.¹¹²⁷ Taj analitički dokument je sastavljen na bazi različitih izvještaja britanskih oficira kod četnika, izjava četničkih oficira i naredjenja koja se tiču saradnje sa okupacionim formacijama. Kao izvor podataka za spomenutu analizu poslužio je zagonetni dnevnik izvjesnog *H. C. Milera*, a nosi naslov *The Chetniks*.¹¹²⁸ Nije utvrđeno ko se krije iza imena *H. C. Miler*. U pitanju je neko lice u četničkoj Vrhovnoj komandi. Pukovnik Stenli Bejli na indirektnan način ga dovodi u vezu sa njemačkim špijunom - u Mihailovićevom štabu.¹¹²⁹ Dobroslav Jevđević je skrenuo pažnju na to da Nijemci tvrde kako imaju svog špijuna u Mihailovićevom štabu.¹¹³⁰ Što se u toj analizi Mihailović uzdiže kao *vođa otpora* a znalo se da to on nije pripisuje se stranoj propagandi u stvari je u najvećoj mjeri to činila engleska propaganda. Dr. Branko Latas kaže da su se Britanci, očigledno, pravili Englezi. Da to Draža nije bio potvrđivali su i pojedini četnički komandanti.

1127. Dr. Branko Latas, n. str. 7.

1128. Arhiv VII, Ča, k. 240, reg. br. 2/1.

1129. Arhiv VII, Public Record Office (PRO) - Državni arhiv Velike Britanije, Foreign Office (FO) 371/44282.

1130. Zb. NOR 4, XIV, 4, str. 87.

Prilikom pregovora sa Nijemcima u Kolašinu Pavle Đurišić je nazvao Dražu Mihailovića nestalnim lutajućim fantastom koga je propaganda uzdigla u nebesa i procenila. Jedini ozbiljni protivnik je Tito.¹¹³¹

Njemačka vojnoobavještajna i kontraobavještajna služba Abver od prvog dana se zainteresovala za Ravnu goru, Mihailovića i njegovo okruženje. Ona je u ljeto 1941. godine privoljela više Dražinih oficira da budu njeni saradnici. Oni će kasnije postati značajni četnički komandanti. S njemačke strane za kontakte sa Dražom najznačajniju ulogu je imao njemački obavještajni oficir Jozef Matl. On je još u prvoj polovini avgusta 1941. godine boravio na Ravnoj gori.¹¹³²

Među oficirima koji su prihvatili tu saradnju sa njemačkim obavještajcima su general Ljubo Novaković, pukovnik Branislav Pantić, član četničkog štaba u Beogradu, potpukovnik Milutin Radojević, Dražin delegat za četnike na području Jablanice i Toplice, majori Dragutin Keserović, komandant Rasin-područja Jablanice i Toplice, majori Dragutin Krajinskog korpusa, kapetani Nesnog korpusa, Velimir Piletić, komandant Krajinskog korpusa, kapetani Nesnad Mitrović, Dražin oficir za vezu sa Nijemcima, Milorad Mitić takođe povjerljiv oficir za Dražinu vezu sa Nijemcima.

U pregovorima sa Nijemcima u selu Divci 11. novembra 1941. Draža je izjavio: *Nije moja namera da se borim protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir poznajem snagu obeju strana.* Branislav Pantić, pukovnik i član četničke delegacije u Divcima, za koga se zna da je saradnik Abvera, ovako je objasnio taj Dražin stav Nijemcima: *Komunisti su prvi povelili borbu, dok je Mihailović stajao potpuno po strani i pripremao se za borbu u pravcu Bosne i Sandžaka.*¹¹³³

Već je citirano saznanje Joze Tomasevicha o sudbini četničkog priručnika u vrijeme dok je predstavljao najveću tajnu. U tom dokumentu se objašnjava četnička organizacija, njeni strateški ciljevi sa direktivama o načinima postizanja tih ciljeva. Jozo Tomasevich je u posjedu mikrofilma toga dokumenta u njemačkom prijevodu iz dana kada je oblikovan na konferenciji mladih četnika Crne Gore, Boke i Sandžaka skraj 1942. Original je dospio u ruke agenata njemačke tajne policije i Sicberbeitsdiensta. Oni su ga preveli a potom vratili tamo odakle je nestao a da u četničkom vodstvu nisu primijetili šta se zbivalo. Taj prijevod ima obim od 75 gusto kucanih stranica. Uz jedno uvodno pismo, prevedeni materijal je 15. juna 1943. dostavljen svim njemačkim komandama na jugoslovenskom teritoriju. Podaci što proizlaze iz samog sadržaja nagovještavaju da je pripremljen u novembru i decembru 1942. uz autorsku pomoć Stevana Moljevića. Nijemci, dakako, nisu

1131 P. Đurišić je to rekao 10. maja 1943. godine - Original u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu - NAV-N-T-315, r. 64, s. 665-666. Peti dio, dokument br. 9.

1132 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, n. dj., str. 124. Matl je inače bio profesor slavistike na Univerzitetu u Gracu.

1133 Peti dio, dokument br. 6.

mogli doći do njega bez bliske saradnje s nekim iz najužeg rukovodećeg vrha kojem je bio dostupan taj tada još tajni dokument.¹¹³⁴

Major Jezdimir Dangić je od svog dolaska u Bosnu održavao kontakte s Nedićevom administracijom u Beogradu. U izvještaju beogradske jedinice Abwehra (Abvera) - njemačke vojne obavještajne službe - od 29. IX 1941. godine kaže se da je *on imao dobre odnose sa Nemcima i da je činio sve kako bi izbegao sukobe svojih jedinica i Nemaca.*¹¹³⁵

On je istovremeno uspostavljao kontakte s Nijemcima i pregovarao o uslovima saradnje njegovih jedinica protiv partizana u istočnobosanskoj zoni. Da bi produbili jaz između partizana i četnika Nijemci su pozvali Dangića u Beograd na dogovore sa generalom Paulom Baderom i generalom Nedićem. Bader i Dangić su, 1. februara 1942., postigli i sporazum u 17 tačaka. Nisu ga, međutim, potpisali.¹¹³⁶ Usprotivile su se vlasti NDH, njemački poslanik u Zagrebu Kasche i predstavnik vanjskih poslova Njemačke pri glavnom komandantu Srbije Benzler. Bader zbog toga nije potpisao sporazum. Zainteresovane strane su, uprkos tome, nastavile kolaboraciju. Nijemci su po tom modelu neko vrijeme nakon toga nepotpisanog sporazuma Dangića s Baderom uspostavljali kontakte s nekim drugim četničkim komandantima. Zato je njemački komandant jugoistočne Evrope svojom direktivom od 15. aprila 1942. godine zabranio jedinicama Wehrmachta da pregovaraju s pobunjeničkim grupama. Takvi pregovori mogli su se tumačiti kao slabost njemačke vojske i davanje nekog legalnog statusa tim grupama. Održavanje kontakta s komandantima tih grupa u svrhu nadzora, što je smatrao potrebnim, rezervirano je tada isključivo za Abwehr i policijske organe sa povjerljivim ljudima i tajnim agentima.

Još prije već spomenutog nepotpisanog sporazuma majora Dangića i generala Badera Abver nije mirovao. Infiltrirao se gdje god je mogao i pridobijao ljude da rade za njega. Tako je učinio i u Dražinoj Vrhovnoj komandi.

Srbin iz Hrvatske Zvonimir Vučković jedan je od omiljenijih Dražinih saradnika iz Drugog svjetskog rata. Bio je komandant I ravnogorskog korpusa i krajem rata pobjegao u inostranstvo. Nakon 30 godina provedenih u emigraciji napisao je dvije knjige - *Sećanje iz rata* i *Od otpora do građanskog rata.*¹¹³⁷

Vučković nastoji da ozvaniči kako je pokret kojem je pripadao predstavljao pokret otpora okupatoru. Taj Vučković je imao ilegalno ime Feliks. To ime

1134 Za prijevod vidjeti mikrofilm br. 311, rola 192, snimci 312-390, osobito snimci 317, 319 i 320.

1135 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 702-704, 711-712, mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 1138 i rola 257, snimak 1223.

1136 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimci 1098, 1105, 1111, 1130, a tekst neuspjelog sporazuma od 1. februara 1942. na snimku 1123.

1137 Obje su objavljene u Čikagu 1979., a u Beogradu u produkciji izdavačke kuće *Čita*, preštampane 1990. godine. Predgovor je napisao Ivan Pajić.

jedino nije bilo ilegalno za vojnoobavještajne službe okupatora i kvislinga. Zvonimir je, u stvari, rođen Prkić i usvojen od uglednog oficira Vučkovića i sa ilegalnim imenom Feliks.

TAJNOST I "STROGO POV. TAJNA" KOJA TO NIJE

U četništvu je verbalno bila rasprostranjena propagandna parola *Što više raditi, a što manje pričati*. Ona je bila proizvod upozoravajuće činjenice kako neprijatelj *sluša svuda i na svakom mestu i saznaje mnoge stvari od lakovernog sveta*. Međutim, ta parola je praktično nestajala i gubila se u širokoj praksi najpovjerljivijih komandanata i posjednika vojničkih tajni koje se ubrzano prenose u javnost i komentarišu po kafanama i drugim javnim mestima. Najveća ili najstrožija tajna brzo je postajala javna svojina širokog kruga ljudi kako u boračkim redovima tako i u stanovništvu.

U četničkom pokretu se veoma mnogo i često operisalo sa *strogo pov. tajnama*. Za njihovo otkrivanje je priječeno najstrožim kaznama. Završne riječi raspisa, naredaba, radiograma, direktiva gotovo redovno upućuju na čuvanje kao najveće tajne. Često se nalaze da se čuva na sigurnom mestu te da po cenu života ne padne u ruke neprijatelju. Često se komandatnima nalaže da od ovoga samo potrebno saopšte svesnim ljudima, a sve drugo čuvaju. Propisivanja je i odgovornost za njihovo probijanje, širenje pogotovo.

Ne postoji iole važniji dokument, zvanični pogotovo, u kojem se ne određuje stepen njegove tajnosti. Daju se uputstva kako da se sačuvaju strogo povjerljive tajne i naredbe o postupanjima prema svakoj činjenici koja mora biti daleko od očiju javnosti.

Po uzimanju potrebnih podataka ovo uputstvo uništiti spaljivanjem. Ili: Ovo saopštite samo starešinama i susedima. Tretirati ga kao političko pitanje koje se može javno objašnjavati.

Jedna od poruka: *Dužnost je svakog pismenog da ovo prepíše i uputi poverljivim ljudima, naročito u naša sela.*

Prednje uputstvo dostavlja se lično vama. Izvadite potrebno za vaše naredbe i vaša uputstva za dalji rad, pa uput uništite. Bićete mi lično odgovorni ako ovo uputstvo bude palo u tuđe ruke. Zainteresovanim saopštavajte samo ono što oni moraju da znaju. Tajnost u potpunosti mora da je zastupljena. Intrige, prepričavanja i t. s. l. u korenu sprečiti.

Za ovo naređenje mogu znati samo komandanti i držati ga u najvećoj tajnosti, a po prijemu naređenje uništiti o čemu mi podneti izveštaj usmeno ili pismeno.

Molim komandante odreda da samo potrebno saopšte od ovoga svesnim ljudima dok sve drugo čuvaju kao najveću tajnu. Ovaj izveštaj čuvati na sigurnom

mestu te da po cenu života ne padne u ruke neprijatelju za šta će odgovarati lično komandanti odreda.

Po uzimanju potrebnih podataka ovo uputstvo uništiti spaljivanjem. Riječ je o Dražinom Uputstvu (br. 5 dok. 59) od 14. februara 1942. godine o organizaciji i zadacima vojnih jedinica sa naređenjem o formiranju pojedinih jedinica, podjeli uloga i zadataka. Pod Ostale odredbe kaže se: Propagandni odsek sekcije, odmah će, ukoliko to do sada nisu, pristupiti izdavanju radio dnevnika 'Vidovdan' i izdavati ga samo četovodama koji će dalje usmeno saopštavati pouzdanim licima.¹¹³⁸

Budite oprezni, čutite i radite! - poručuje Radio-London u vojnoj emisiji 21. maja 1942. godine u 20,45 sati slušaocima u zemlji. *I đeneral Mihailović i mi ođavde iz Londona molimo svu braću Srbe, Hrvate i Slovence, da što više rade, a što manje pričaju, jer neprijatelj sluša svuda i na svakome mestu i saznaje mnoge stvari od lakovernog sveta. I najmanji detalji dati o akciji ili o kretanju odreda đenerala Mihailovića dragoceni su podaci neprijatelju koji ih koristi i zbog čega stotine i stotine oficira i vojnika đenerala Mihailovića gubi živote.*

U prepisci biti vrlo obazriv i ovu voditi u šiframa i ugovorenim znacima. Sve što se može suršavati usmeno, izuzev onih poslova koji se moraju obavljati pismenim putem.

Pripadnici četničkih jedinica i drugi iz naroda kao primaoci informacija, koje su obavijene tajnovitošću, nalazili su se u procijepu: dodvoravali su im se kada je trebalo saopštiti nešto što oni treba da znaju. *Proširiti glas u narodu* - kada to odgovara davaocu te informacije. A kada su glasovi nepovoljni, ili kada nešto treba sačuvati u najužim krugovima, ili posve skriti - *onda za širenje u narodu njihove pronositelje treba strogo kazniti*. Tako je i sa dokumentima o saradnji četnika sa okupatorima ili kvislinškim vlastima. U strogoj tajnosti se naređuje ili odobrava ta saradnja, ali se istovremeno puštaju u narod druge informacije kojim se priče i fama o toj kolaboraciji u korijenu sprečava i demantuje.

Ovo pismo treba spaliti i nikome ne čitati.

Ovo naređenje ne sme niukom slučaju znati niko drugi do opštinski i seoski komandiri. Sav naš dalji rad mora biti potpuno tajan.¹¹³⁹

1138 Dokumenti, str. 162, br. 1/5; na primerku *Vidovdan* - VII, Ča, k. 240, reg. br. 1/5 - piše da je prvi broj izdat *Za Blagovest* 1942 g., što znači 7. aprila.

1139 Dok. br. 33 - Naređenje štaba 1. valjevskog četničkog odreda od 13. XII 1941. za saradnju sa vlastima spske kvislinške vlade.

nivoa utoliko se njeni primaoci napadnije predstavljaju kao ljudi od većeg povjerenja kod onih sa najvišeg mjesta. Zato se o njima govori i na mestima gde to zbog neprijateljske špijunaže nije smelo da se čini - piše u dokumentima.

U Dinari ne postoji nikakav ozbiljan rad. Nema nikakvog ni reda. Četnici su se podelili na Đujivce i Rokviće, njihovi rasovi isto tako. I jedni i drugi se svakodnevno glože i svadaju pa se potom ta svađa prenosi na ulici i po kafanama. Prepričavanja i ogovaranja su bezobzirna. U tome se toliko daleko otišlo da se nikakva četnička tajna ne krije. Sve ono što se kao najveća vojnička tajna mora čuvati u Dinari nije nikakva tajna. Sve što se desi bilo sa jedne ili druge strane za tili čas se prenese u javnost i to se na veliko komentariše po kafanama i na drugim javnim mestima.¹¹⁴³

Da bi se sačuvala tajna nije se mogao pronaći efikasan lijek ni u Vrhovnoj komandi, ni u štabovima četničkih formacija na terenu. Smišljene su zamke za protivnika kojem je stalo do njihovog otkrivanja i saznavanja. Tako je naloženo da se o tajno zamišljenoj akciji Mihailovića po potrebi rasturaju je lažni glasovi o svojim namerama, kako bi se neprijatelj zaveo i prevario. Ovo se dostavlja malom broju starešina na ličnost i njihova je stvar kako će je i kome saopštiti i kako izvršiti.

Nisu, dakako, izostajala stroga upozorenja za čuvanje tajni.

Tajnost u potpunosti mora biti zastupljena uz dodatak: *Intrige, prepričavanja i tome slično u korenu sprečiti. Ili: Prednje uputstvo dostavlja Vam se lično i strogo vodite računa da ono ne padne u tuđe ruke, jer ćete odgovarati odmah bez milosti Prekom Vojnom Sudu. Za vezu sa mnom i međusobno, kao i postojećim Gorskim Štabovima Jugoslovenske vojske, obraćam vam naročitu pažnju.*

Hoće li tajna ostati tajnom zavisilo je od mnogo čega. Pored ostalog, i od prirode i mentaliteta četničkih komandanata i drugih vojnih starešina. Posebno kada se tajna otprema na teren od Vrhovne komande. Svaki od komandanata htio je da se među borcima i u narodu predstavi kao osoba od naročitog Čičinog povjerenja. Draža je, kao, samo njemu to povjerio. Tako je tajna vrlo bzo postajala javna u širokom krugu ljudi i u boračkim redovima i u stanovništvu.

Strogo pov. tajne šire se u krugovima. Postaju svojina cjelokupnog boračkog sastava i mještana u područjima na kojima je stacionirana jedinica.

Kad se od komandanata prenese u borački sastav onda dospijeva i do zadnje kuće na planinskim vrljetima. Pa i do protivničkih strana. Izdavanje su stoga i posebne naredbe kakav odnos potčinjenih treba da bude prema Nijemcima, koji su s lakoćom saznavali četničke tajne. Komandant zapadne Bosne 22. II 1944. upozorava: *Tako često puta Nemci obećavaju da će četnicima dati sve što traže, a naši ljudi lakomi na sve to govore Nemcima sve što ih ovi pitaju.*

1143 Izveštaj kap. Ilije Jevrića od 20. II 1944. komandantu zapadne Bosne o svom radu u Dalmaciji i Lici, VII, Ča, k. 153, reg. br. 1474 (H-V-506).

*Mi svi Srbi čuveni smo po tome da neumemo čuvati tajne, ali danas u ovim teškim vremenima trebamo biti svi svesni i da imamo samo jedno pred očima, a to je Kralj i Otadžbina i da za njih samo živimo, radimo i ginemo. Naređuje zatim oduzimanje dozvola i punomoćja od četničkih oficira koji se šetaju po Banjoj Luci i sastaju sa Nijemcima.*¹¹⁴⁴

Bezmalobolno u isto vrijeme, 10. maja 1944. godine, slično naređenje o oduzimanju tajni Nijemcima izdaje i četnički komandant azbukovačkog sreza. *Prilazeći kroz srezove primetio sam, da kroz narod bruji vest kako su četnici sa Nijemcima i njihovim slugama. Ovo je došlo sada zbog toga što su pojedini bezumni i samovoljni petljali neke stvari sa Svabama. Da se ovo dalje ne bi širilo naređujem da komandanti srezova živom rečju obaveste narod da mi sa Nijemcima nemamo nikakav sporazum niti ćemo ikada imati. Svaki komandant sreza mora u ovome smislu izdati po jedan letak i održati više govora. Mi za sada ne vodimo borbu sa Nijemcima već samo sa komunistima ali sa njima nemamo niti smo imali ma kakve mešavine. I dodaje da se niko nesme mešati niti činiti ma kakve razgovore sa okupatorom bez znanja i odobrenja ovog štaba. Prilažem 'ideološke osnove i 'Omladinski glasnik' koji uglavnom služe kao materijal za rad omladinaca u jedinicama.*¹¹⁴⁵

Međusobna saradnja se produbljivala do te mjere da je u drugoj polovini rata njemački okupator JVUO (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) smatrao svojom vojskom. Hitler je, štaviše, odlikovao najpovjerljivije Dražine komandante. Recimo, kralj Petar II je odlikovao Pavla Đurišića Karadorđevom zvezdom. Tome Đurišiću je i Hitler dodijelio visoko odlikovanje gvozdenog krsta.

Tajnost te saradnje primorala je četničku propagandu da zatvori oči i prešutno prelazi preko svega, što je narod znao i vidio u tom savezništvu. Ona je vrtila jednu istu ploču o srpskom ponosu. Napadala je sve koji pristaju uz partizane. Pristaše toga pokreta naziva ustašama, a Hrvate u partizanima krvolocima srpskog naroda. Za Hrvate koji su stizali u partizanske jedinice govorila je da je riječ o ustašama koji se kriju pod imenom partizana kako bi lakše mogli provoditi teror nad srpskim stanovništvom. U krajnjem su ih sumnjičili da su srpski agenti. U licima se Srbi pozivaju da napuste partizane i vrate svojim kućama.

Mi četnici gledamo ponosno svakom Srbinu u oči pošto se u našim redovima ne nalaze niti jedan koji nije dostojan da nosi Srpsko ime, a u Vašim partizanskim redovima nalaze se ne samo ti pošteni Hrvati kako ih vaše vođe nazivaju nego ima i najvećih ustaša krvoloka Srpskog naroda, koji i dalje kolju Srpski ispačeni narod.

I u ovom letku, kao i u mnogim drugim, braća Srbi se pozivaju *da se osveste, da se trgnu, da progledaju, da vide ko ih vodi u partizanima, da pridu u*

1144 VII, Ča, k. 233, reg. br. 6/12, BH-X 640.

1145 VII, Ča, k. 77, reg. br. 16/2.

naše redove četničke. U ovom letku se još predviđa i mogućnost da neko od zalutalih sinova srpskih neće da stupi u naše redove pozivaju se da se vrate svojim kućama, a mi Vam garantujemo za vaše živote. Svima vam javljamo: povratite se i pridite u naše redove.

Braća Srbi se pozivaju da pripaze: Ako vas partizani teraju iz kuće pošto je njima u interesu da je kuća što više popaljeno kako bi oni mogli kazati kako su to učinili okupatori i da mogu širiti svoju propagandu vi kroz jedna vrata izadite a na druga uđite i tako kada budete u kućama svoje ćete kuće sačuvati.

Činjenica da postoji i ono što se ne može javno rasturati ili pitanja koja se ne mogu javno objašnjavati upućivala je na problem tajne i njene zaštite. Na nje, no strogo čuvanje ukazivano je i u instrukcijama za nacionalnu propagandu, kao i u vojnim naredjenjima četničkih komandanata i štabova. Dokumenti vrve od saznanja mjera koje su u tom pravcu preduzimane. Mnogi lokalni komandiri i komandanti su ograničavali svako kretanje po selima za račun zaštite tajne ili suzbijanja, kako su je zvali, komunističke propagande. Tako je za vršenje kurirske službe za račun partizana presuđivano po kratkom postupku - smrću je kažnjavano i udaljavanje od svojih domova od pada mraka do svanuća. Oglasi su upozoravali svako lice koje se u međuvremenu nađe van svoje kuće biće bez poziva ubijeno.

Za sve počinjene usluge partizanskim jedinicama propisivane su od četnika najstrože kazne: pojedinačna ili masovna hapšenja, strijeljanja, konfiskacije pokretne imovine i nepokretnih dobara za opšte nacionalne svrhe, paljenje katuna - stambenih zgrada po selima.

Propisane su kazne za sve: za sabotaze, zlonamjerne greške, izdajstvo tajne, veze sa komunistima ili njihovo spasavanje, zaštita komunističkih simpatizera i jataka. Za sve to postoji samo jedna kazna - Smrt.

I mnogi komandanti su tajili od Draže stvarno stanje i odnose u svojoj sredini. Skrivali su ih šaljući netačne izvještaje na Ravnu goru. Svi su htjeli da donose odluke na svoju ruku. Uljepšavali su svoje izvještaje nadređenim komandama, naročito generalu Mihailoviću. U nastojanju da steknu simpatije privrženosti načelnika Vrhovne komande oni su pravili samohvalisave, u osnovi netačne, laskave izvještaje u kojima nisu vjerno predstavljali pravo stanje u svome domenu nadležnosti i djelovanja. Na tim osnovama su izbijale međusobne svade. Česta su ogovaranja, potkazivanja, laži koje se unose u te izvještaje. Zbog toga su izbijale i tuče, pa i ubistva u nekim jedinicama. Česte su denuncijacije povodom iskrivljenog predstavljanja stvarnosti. Drugi su, opet iz svojih razloga, pisali višim komandama, pobijajući ono što je navedeno u zvaničnim izvještajima o vojnoj i političkoj situaciji u zoni djelovanja štaba ili komande koja ih šalje. Među pojedinim komandantima nisu bili rijetki ni međusobni obračuni i sukobi koji su imali za posljedicu niz ubistava bilo s jedne ili s druge strane.

OZNA U VRHU DRAŽINE KOMANDE

Nevidljivi konci suptilne izdaje unutar četničkog pokreta

U redovima pripadnika ravnogorskog pokreta, osim neposlušnosti, samovolje i raskola među komandantima, započela je i jedna krajnje suptilna izdaja čiji su konci bili potpuno nevidljivi. I NOP-ovska OZNA je, poput Nijemaca, imala na raspolaganju mnoge obavještajne izvore u vrhu Dražine komande. Ona je imala na raspolaganju mnoge zarobljene četnike, ali i one koji su u toku rata radili za partizane, boraveći u neposrednoj Dražinoj blizini. Do danas još nisu rasvijetljene mnoge tajne u vezi sa špijuniranjem čitavog ravnogorskog pokreta, komandanta i njegovog štaba.

I dok su vodili borbe po Bosni, jedva spasavajući žive glave, četnici prvaci Draža, Kalabić, Račić i Keserović nisu ni slutili šta im je pripremljeno. Otpočela je realizacija dobro smišljenog scenarija koji će im na kraju svima zajedno i svakom ponaosob zapečatiti sudbinu i domalo lišiti života. Još krajem 1944. i početkom 1945. godine Draža je počeo da dobija radiogramе koje je u ime zarobljenog majora Trifuna Čosića slala OZN-a. Njihov sadržaj je bio usmjeren na to da se prati kretanje Dražinih jedinica, da se sam Draža zadrži u zemlji, te da se preostali njegovi odredi namame u Srbiju, kako bi lakše bili pohvatani. Zato je OZN-a veoma uspješno dezinformisala Dražu o stanju u Srbiji i raspoloženju naroda. *Narod je u iščekivanju i pita gde ste vi, da prekratite ove patnje.* Tako je glasila jedna u nizu rečenica iz tih radiograma otpremljenih sa ciljem da kod Draže stvore utisak da ga Srbija s nestrpljenjem očekuje i da su sve pripreme za njegov doček i dolazak već završene. Eto zašto su Draža i Kalabić, nakon preživljenog pakla Jezerice i Zelengore, sa toliko nade i optimizma krenuli u Srbiju. Utopljenici se hvataju za one slamke koje mogu da stvore snažnu iluziju da će izaći na sigurnu obalu spasa. Nakon obračuna sa ustašama Modriće i zauzimanja ove varošice lažnim radiogramima je povjerovao i Kalabić, komandant kraljevske garde. Godine 1945., 18. februara, on javlja Čosiću, to jest OZN-i: *Dragi brate Čosiću, ja se nalazim u oblasti Doboja, u ogorčenoj borbi sa crvenima. Gde si ti? Gde su tvoje snage? Koliko imaš ljudi? Molim te kao brata uhvati vezu sa Slavkom na mom terenu i da se javi preko vas radi prijema materijala. Molim te javi mi opširno situaciju kod sebe, kako se narod drži i stanje na mom terenu. Održavaj redovno vezu. Pozdrav svima tvojim hrabrim vojnicima a tebe bratski pozdravlja major Kalabić.*

Draža je u početku sumnjao u depeše koje mu je u Čosićevo ime slala OZN-a. Zato je tražio legitimisanje koje kod pripadnika roda veze predstavlja jednu od najvažnijih radnji. Tablice za legitimisanje, kao i šifre za radio vezu sa komandantom vojske, izrađuju uglavnom sami komandanti veze. Major Čosić niti je bio radio telegrafista niti se bog zna kako razumijevao u sistem veze. Umjesto njega taj posao mora uraditi neko drugi ko je odlično poznavao funkcionisanje sistema veze pri Vrhovnoj komandi četničke vojske. Ne zna se još ko je taj neko. On je uglavnom uspješno izveo legitimisanje i od tada Dra-

ža je prestao da sumnja u autentičnost Čosićevih radiograma. Od tada počinje najmasovnije, a istovremeno i najlakše, hvatanje veoma važnih pripadnika Dražinog pokreta, njegovih najbližih saradnika i vojnih operativaca. Organi OZN-e su bukvalno naručivali vrijeme i mjesto na kome će pohvatati Dražine vojnike i saradnike.

Kolaboracija kao centralno pitanje ratne politike i uloge četničkog pokreta

SAPLITANJA U PROTIVRJEČNOSTIMA

Draža sa četničkim vodstvom i ravnogorski pokret u cjelini kretali su se u velikim stratezijskim protivrječnostima. Deklarisali su se kao patriotski i antiokupatorski, a prešli na pozicije saradnje sa okupatorima i kvislinzima. U ratnom programu su proklamovali obnovu Jugoslavije. U praksi je njihova nacionalna politika ustrojena kao šovinističko-revanšistička prema Hrvatima i Muslimanima, a prema Makedoncima i Crnogorcima kao nacionalističko-unitaristička. U izvještaju šefa britanske Vojne misije brigadira F. Maklejna od 6. novembra 1943. godine navodi se da je politika četničkog pokreta nacionalistička i da je *izrazito velikosrpska i antihrvatska*.¹¹⁴⁶ Dugo je uživao snažnu podršku Saveznika da bi je sopstvenom krivicom izgubio u drugoj polovini rata.

Kolaboracija sa okupatorima i kvislinzima je centralno pitanje ratne politike i uloge četničkog pokreta. Politička i vojna strategija i njeno ostvarenje je ključ za rasvjetljavanje te složene pojave. Kako je oblikovana i u čemu je njena suština?

Draža je srpski nacionalista i ultramonarhista. Do rata je pripadao građanskoj grupaciji prozapadne političke orijentacije. Sljedbenici te orijentacije u uslovima okupacije nakon aprilskog rata 1941. bili su zaplašeni okupatorskom snagom, čak i dezorijentisani. Glavnina vodstva političkih stranaka, sa kraljem na čelu, izbjegla je iz zemlje. Njihove pristaše koji su ostali u zemlji izgubili su samopouzdanje, obezglavljeni te nezadovoljni načinom vođenja i ishodom aprilskog rata.¹¹⁴⁷ Usto su šokirani saznanjem o genocidu nad Srbima u NDH. Jedan broj predratnih političara, privrednika i činovnika, osim

toga, stupio je u službu okupatorima. Postali su dio okupacionog sistema. Neki su krajčili od bilo kakvog angažmana čuvajući neutralnu poziciju. U prozapadnoj građanskoj grupaciji snažan je bio i konzervativizam njene elite. Ona više nije imala sposobnosti da iskaže opšti nacionalni interes. Nije imala ni političku volju da vodi borbu protiv okupatora. Svim silama je htjela da očuva stari društveni poredak i monarhiju. Daleko je od mogućnosti da organizuje i povede oslobodilačku borbu protiv okupatora. Iz takvih uslova je, eto, izrasla strategija četničkog pokreta.

Draža je na Ravnoj gori stvorio vojno-četničku organizaciju. Proglasio ju je antiokupatorskom snagom. Pri tome se oslanjao na aktivne oficire. Ovi potonji su, opet, prilježno prihvatili taj zadatak. Htjeli su da time povrate izgubljeni ugled u narodu zbog sloma jugoslovenske vojske u aprilskom ratu. Tim nastojanjima je pomogla tradicija četništva u Srbiji, te popularnost dinastije Karadorđevića. Već u ljeto 1941. godine Draži su pristupili neki političari iz Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne i Republikanske stranke, te pojedinci iz doratnog Kulturnog kluba u Beogradu (Dragiša Vasić, Stevan Moljević, Đuro Đurović, dr. Mladen Žujović, dr. Miloš Sekulić, Lazar Trkulja i drugi). Zahvaljujući njihovoj djelatnosti četnička vojna organizacija je sticala i karakter pokreta.

Nekoliko mjeseci prije invazije okupatora, Mihailović je postao zamjenik načelnika Štaba armijske oblasti u Mostaru. Njegov ratni raspored je nosio oznake pomoćnika načelnika Štaba Druge armije s kojom se u vrijeme sloma nalazio u sjevernoj Bosni. Do aprila 1941. godine on se ni po čemu nije izdvajao od mnogih drugih jugoslovenskih generalštabnih oficira - ponešto natprosječno, odgojen u tradicionalnom vojnom načinu razmišljanja, iako je pokazivao izvjesnu nezavisnost mišljenja.¹¹⁴⁸ Od jezika je govorio francuski i

1146 Jozo Tomasević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945*, Libec, Zagreb, 1979., str. 126. Draža Mihailović je rođen 1893. godine u Ivanjici. Bio je generalštabni pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Učestvovao u balkanskim ratovima i u I svjetskom ratu. Do II svjetskog rata bio na službi u trupi, Kraljevoj gardi, vojni izaslanik u Sofiji i Pragu (1935-1937) i pred sam rat pomoćnik načelnika Generalštaba Primorske armijske oblasti. U aprilskom ratu 1941. bio načelnik Operativnog odjeljenja Štaba 2. armije. U momentu kapitulacije (17. aprila 1941. godine) našao se u okolini Doboja odakle se sa oko 30 ljudi (oficira, podoficira, žandarima i nešto vojnika) prebacio 11. maja na Ravnu goru (sjeverozapadne padine planine Savobora). Tu je formirao štab pod nazivom Komanda četničkih odreda jugoslovenske vojske. Njegov cilj je da organizuje vojne snage koje će, u momentu savezničke invazije na Balkan, stupiti u dejstvo radi uspostavljanja monarhije. Sa izbjegličkom kraljevskom vladom povezo se krajem septembra 1941. godine. Ona ga prihvata kao svog legitimnog predstavnika u zemlji. U izbjegličkoj vladi dr. Slobodana Jovanovica kao premijera imenovan je 11. januara 1942. godine za ministra vojske, pomorice i vazduhoplovstva. Na tom položaju je ostao do 28. avgusta 1942. godine. Ukazima kralja Petra II unaprijeđen je u čin brigadnog (7. decembra 1941), divizijskog (19. januara 1942.) i armijskog generala (17. juna 1942.) Desetog juna 1942. njegov štab je prenošen u Komandu JVUO, a on imenovan za načelnika štaba. Proklamovani ustanak u tzv. *domo* momentu nikada nije ostvaren. Sve vrijeme II svjetskog rata, u saradnji sa okupatorima i kvislinzima, vodio je borbu samo protiv NOP-a koji je organizovao KPJ. Poslije rata se kao odmetnik skrivao u istočnoj Bosni. Početkom marta 1946. godine pao je u ruke organa bezbjednosti u FNRJ. Kao izaslanik i ratnog zločinca, Vrhovno vijeće Vrhovnog suda FNRJ osudio ga je na smrt strijeljanjem; strijeljan u julu 1946. godine. Sudenje Draži i grupi još 23 pripadnika

1146 *Tito-Churchill, Strogo tajno, izabrao i pripremio Dušan Biber*, Beograd-Zagreb, 198.1, str. 34.
1147 Milija Stanišić, *Stratezijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, 1941-1945*, ISI, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999., str. 270.

bugarski, a samo izdaleka je poznao međunarodna zbivanja. Vrlo malo je imao vojne i političke pronicljivosti i fleksibilnosti za čovjeka koji je slučajem postao vođa jednog pokreta u zemlji. Duboko je bio odan dinastiji i političkom poretku srpske dominacije u Jugoslaviji kao zemlji duboko podvojenoj starim nacionalnim i vjerskim svadama, sada rastrzanoj okupacijom od sila Osovine, te socijalnom i političkom revolucijom.

“ISKRENI PATRIOTA”, “TRAGIČNI IDEALISTA” ILI “ŽRTVA FANATIZMA”

Šurovao sa okupatorima - službovao kvislinzima

Doradni novinar *Politike* i publicista Milo Vasović načinio je 18. septembra 1942. godine intervju sa Mihailovićem. Bilo je to na Sinjajevini, u selu Lipovu, kod Kolašina. Vasović taj intervju, namijenjen inostranim medijima, završava ushićenjem nesvojtvenim profesionalcu. Njegovo ushićenje je, kako kaže, proizvod saznanja da Dražu *sve radio-stanice sveta zovu najvećim vojskovođom pokorenih naroda Evrope.*

Draž je bio školovani oficir. Kažu da je Stendala čitao na francuskom jeziku. Premda ličnost vična obavještajnom radu i diplomatskim igrama, mnogi ga smatraju *žrtvom fanatizma.* Tu ocjenu zasnivaju na činjenicama da on do posljednjeg trenutka nije shvatio da je njegov pokret u Jugoslaviji izgubio sve bitke i rat u cjelini. Nije bio u stanju da se pomiri s tim da su poraženi i njegov program Velike Srbije i svekolika ideja njegovih istomišljenika u svijetu.

Oni koji pokušavaju da ga rehabilituju za sebe kažu da nisu idejno-politički opterećeni. Nazivaju ga *iskrenim patriotom, brižnim za narod i tragičnim idealistom.*

Želio je da prevari sve da bi, najzad, prevario i samog sebe. Postupno su ga, što nije neobično, svi odbacivali: i njegov srpski narod, i zapadni saveznici, i Rusi, i njegova izbjeglička vlada sa kraljem Petrom II na čelu. Ostavili su ga i njegovi najvjerniji saborci kao što je Nikola Kalabić. Rođena njegova djeca su ga iznevjerila: ostavila su ga i otišla u Titove partizane. Učinila su ono što nije htio njihov otac - da se bori protiv fašističkog okupatora. Četiri godine je šurovao sa okupatorima i službovao kvislinzima. Obecavao da *će zabiti nož u leđa okupatoru kad dode vreme* i odustao. Na kraju ratnog puta, umjesto noža u leđa, njemačkih trupa u sjevernoj Bosni, da bi preživio iza leđa Sremskog fronta stao je pod zaštitu okupatora. Na švabe ni da pljučne, a kamo li mekta da opali. Ništa od toga. Još šalje izaslanike kod Pavelića u aprilu 1945.,

četničkog pokreta, ljotićevaca i funkcionerima okupatorske uprave grada Beograda održano je od 10. juna do 10. jula 1946. pred Vojnim vijećem Vrhovnog suda FNRJ u Beogradu.

petnaestak dana prije dana Pobjede. Nudi mu savezništvo za borbu protiv nadolazeće *komunističke opasnosti* - kako je govorio.

Možda i neosporni autoritet do kraja rata, i kao autoritativni vođa pokreta, imao je stanovitih teškoća pri uspostavljanju svoje neprikosnovenosti među saradnicima i potčinjenima. Kreator i neposredni utemeljitelj vojne organizacije na prostorima cijele Jugoslavije. Tvorac je strategije *čekanja* i odlaganja borbe protiv okupatora, a za uništenje NOP-a. Odabirao je i postavljao glavne četničke rukovodioce. Čvrsto je držao *veze* sa izbjegličkom vladom i sa zapadnim saveznicima.

Od dolaska na Ravnu goru počeo je da uspostavlja veze sa vođama crnogorskih četnika. Ta veza je profunkcionisala tek u oktobru 1941. godine. Do tada su već prohujali julski ustanak i početak nove partizanske plime skraj septembra te godine. Dok je uspostavio *čvršće veze* sa Dalmacijom, Likom, Kordunom i zapadnom Bosnom u 1942. godini, KPJ je već stajala na čelu tamošnjih srpskih ustaničkih masa. Njihov spontani oružani otpor ustaškom genocidu ta partija je prevela na put borbe protiv okupatora i kvislinga. Punih pet mjeseci Draža i njegovo vodstvo nisu imali kontakta sa kraljevskom izbjegličkom vladom u Londonu.

Kao pomoćnik načelnika štaba 2. armije u aprilskom rasulu države i vojske 1941. godine Draža se nije, poput većine oficira njegovog ranga, predao okupatoru. Iz Bosne gdje ga je zatekla okupacija došao je na Ravnu goru na obroncima Suvobora 11. maja 1941. Bio je na čelu grupe od 26 oficira, podoficira i vojnika. Tamo se samoinicijativno latio stvaranja vojnočetničke organizacije kao glavne nacionalne snage u okupiranoj zemlji. Nije imao političkog obrazovanja, širinu pogleda i sposobnost predviđanja razvoja događanja. Zato od početka nije shvatio karakter Drugog svjetskog rata i njegovu antifašističku suštinu. Nije uvidao da poraz fašizma u svjetskim razmjerama neizbježno vodi ka društvenim promjenama predratnog stanja. Nije uočavao ni neminovnost društvenih promjena na tlu Jugoslavije. Nije razumijevao ni odnose među Saveznicima u vođenju balkanske politike: potcjenjivao je ulogu SSSR-a na Balkanu. Istrajavao na uvjerenju da će ga britanska vlada zbog ideoloških razloga bezuslovno podržavati nezavisno od stvarnog odnosa snaga četničkih i NOP-a. U jesen 1941. godine proglašava partizanski pokret za neprijatelja broj 1. Da bi ga uništila četnička vojska sve do kraja rata je saradivala sa okupatorima i kvislinzima.

FRANCUSKI DRAŽA KAO DE GOL (!?)

... Francuski Draža - veliki sin tog plemenitog naroda... - general De Gaulle nije ni jednog dana prestajao - kao i general Mihailović - da se bori za čast svoje Otadžbine, slobodu i veličinu Francuske... Poređenje Mihailovića sa De Go-

lom dato je u vojnoj emisiji Londonskog radija 30. novembra 1942. godine. Imajući u vidu tvrdnju kako su Šarl De Gol i Draža Mihailović bili u istoj klasi francuske vojne akademije, iako se nikada nisu sreli, Predrag Matvejević je istražio i načinio studiju *Šarl De Gol spram Draže Mihailovića i Josipa Broza*. Ne samo takva tvrdnja nego i pokušaji srpske istorije da četništvo prikaže kao nacionalni i oslobodilački pokret izlažu javno mnijenje obmanama. Slično je i sa hrvatskom poviješću koja se, kako piše Matvejević, nije usudila reći sve što je bila dužna o ustaškim zločinima. Ta studija je objavljena u knjizi Predraga Matvejevića *Swijet ex u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj*. On je u Institutu *Charles de Gaulle* u Parizu istraživao dokumente koji su mu omogućili da utvrdi činjenice u vezi sa pitanjem je li tačno da su De Gol i Draža bili u istoj klasi francuske vojne akademije.

Matvejević je ustanovio da Draža i De Gol nisu bili zajedno u francuskoj vojnoj akademiji. Nikad se nisu ni susreli. On je pogledao popise pitomaca Saint-Cyra - Mihailovićeve imena nema ni prije ni poslije De Golove klase. Arhivi bilježe da je Draža 1930. godine bio na šestomjesečnom artiljerijskom tečaju u Francuskoj, a u De Golovom dosjeu stoji da je on u to doba bio na Bliskom istoku, u Libanonu i Siriji.

U samoj Francuskoj, poniženoj i pregaženoj u Drugom svjetskom ratu, koji su nazivali *čudnim ratom*, čak su i komunisti sve do kraja 1942. godine veličali primjer *smionoga srpskog generala Mihailovića*. Taj stav je podržavan i tradicionalnim simpatijama prema Srbiji. U februaru 1943. godine De Gol je odlikovao Dražu Mihailovića ordenom *Francuskih slobodnih snaga*. Matvejević piše da je on istaknuo primjer *legendarnog heroja, simbola najčistijeg rodoljublja i najvećih jugoslovenskih vojnih vrlina generala koji se uz podršku rodoljuba ne prestaje boriti na zaposjednutom nacionalnom teritoriju gdje stalno izaziva okupatorsku vojsku pripremajući konačan napad koji će voditi oslobodnju domovine i cijelog svijeta zajedno s onima koji nisu nikada prihvatili potčinjavanje jedne velike zemlje brutalnom osvajaču*. To obrazloženje odlikovanja Matvejević kaže da je preuzeo od profesora Stevana K. Pavlovića na Sveučilištu na Southamptonu. Saradnici spomenutog instituta u Parizu nisu uspjeli naći taj citat među aktima *Slobodne Francuske*. Po tome bi se moglo zaključiti, kako sa rezervom iznosi Matvejević, da je taj akt završio među odlukama koje komisija za odlikovanja nije prihvatila. U svojim memoarima sam je De Gol zapisao: *Dodao sam Mihailoviću ratni križ u veljači 1944. godine (bilo je to godinu ranije, 1943.). Dao sam javno saopćenje u vezi sa tim kako bih ga (Mihailovića) ohrabrio u trenutku kada mu je tlo izmicalo pod nogama* (Tom II, str. 203). Kažu da je i sam Staljin zamjerio De Golu što je odlikovao Mihailovića, iako je sve do Teheranske konferencije i sam održavao stanovite veze sa jugoslovenskom izbjegličkom vladom.

Dražina nastojanja da se sporazumije s Nijemcima o uzajamnom nenapadanju mogla su se shvatiti na početku kao neka vrsta taktike prema nadmoćnoj sili. To se moglo tumačiti i željom da se, pred okupatorima, olakša položaj

srpskog naroda izloženog najvećem stradanju. Ali četnički pokret nije samo prekinuo svaku saradnju sa partizanima nego je započeo napad na njih oružjem i opskrbom koju su im stavili na raspolaganje prvo Italijani, a zatim, u Četvrtoj i Petoj ofanzivi i Nijemci. To se pretvorilo u kolaboraciju. Komunisti i partizani su postali veći neprijatelji za četnike nego okupatori i kvistlinzi. Oni su čak provodili akciju *odmazde* nad civilnim stanovništvom.

Matvejević smatra da je nacionalistička izmišljotina o zajedničkom školovanju i prijateljstvu iz mladosti Draže i De Gola.

Taj De Golov primjer sa Dražom je već zaboravljen, a pitanje je koliko je ostalo naklonosti francuskih rodoljuba prema Srbiji što je potamnijela u minulim ratovima 1991-1995. godine.

Još se potkraj Drugog svjetskog rata prosrpski stav Francuske teško mitio sa svjedočenjima sa Balkana i optužbama Draže za izdaju. De Gol je zauzeo stav prema Mihailoviću na početku rata kada još nije bilo riječi o *četničkoj izdaji*. Po svom običaju i karakteru nije bio sklon odstupanju od svojih stavova.

Tako i branitelji četništva gube tlo ispod nogu u pokušajima stvaranja mita o odnosu De Gola i Mihailovića. Matvejević o tome piše: *Pogotovo kaznije, u doba rata devedesetih godina, kad su mi prijatelji iz Beograda pokazali filmske zapise o skupovima na Ravnoj gori, praćene razularenim teretjenkama, besomučnim besjedama, poklicima, puškaranjem, četničkim uniformama, kokardama, redenicima, ocilima, barjacima i mrtvačkom lubanjom, pretpostavljam sam da nitko u to neće povjerovati. To su izmislile ustaše, reći će.*

Nije suvišno napomenuti na kraju da *Rječnik djela De Gaullea i komentaram* (izd. Rion, 1975.), koji su s odanošću i stručnošću priredili saradnici Instituta koji nosi De Golovo ime, potvrđuje da je Draža Mihailović *prihvatio pomoć Talijana*, te da je *poslije rata suden zbog izdaje*. (Str. 547). Sama izdaja se pritom ne dovodi u pitanje i ne komentira, piše Predrag Matvejević.

RASCJEP U DRAŽINOM POKRETU

Četvorica najistaknutijih komandanata i jedan publicista odlučili su da narodu kažu *pravu istinu o značaju događaja koji se primiču sve bliže*. Smatrali su za svoju svetu dužnost prema Kralju i narodu da objave i proglas, koji potpisuju kao *Nezavisna grupa nacionalnog otpora JVUO*. Tu grupu su sačinjavali generalštabni potpukovnik Zaharije Ostojić, rezervni potpukovnik Petar Bačević,

1119 Predrag Matvejević, *Šarl de Gol spram Draže Mihailovića i Josipa Broza*, Bejton, *Oslobodjenje*, Sarajevo, 2. 14. IV 2004.

generalštabni potpukovnik Pavle Novaković i major Vojislav Lukačević, te publicista Velimir Krivošić.¹¹⁵⁰

Uvidjeli su da svi narodi svijeta oštre glogov kolac da njime probiju Hitlerov Treći Rajh, koji je celu Evropu pretvorio u nepregledno roblje i zgariste, te svojom poganom nogom krenuo u dubine svete ruske zemlje. Suježe armije Saveznika Velike Britanije i Amerike donose Hitleru užas i stravu, a pokorenim narodima vaskrs i slobodu. Porobljeni narodi od Norveške do Francuske i Italije, od Poljske do Grčke i Albanije dižu glave i stupaju u borbu sa nekada silnim Hitlerovim vojskama. Sad te vojske u bjekstvu traže spas. U tim istorijskim časovima samo se ne čuje glas vojske koja je jedina u svetu stala hrabro pred Hitlerove razbojničke horde. Po potpisnicima je ta vojska u bezbroj bitaka po celoj našoj zemlji nemilosrdno tukla 1941., 1942. i 1943. godine Hitlerove horde. Nazvali su tu vojsku hrabrom vojskom. Kažu da je stekla najveće divljenje svih velikih saveznika i celog kulturnog sveta, ali se njen glas danas nigde ne čuje. Zašto? Krivicom našeg vojnog i političkog vodstva - odgovara ta Grupa nacionalnog otpora. To vodstvo okrivljuju što su prekinute veze sa našim velikim i moćnim saveznicima, čijoj smo strani stali istorijskog 27. marta 1941. godine, a sa kojom smo neizmenjivo i neporecivo povezali svoju sudbinu na život i smrt. Time je prestala i veza između Nj. V. Kralja Petra II i JVUO. Između Kralja kao vrhovnog komandanta i JVUO nema više posrednika. Onda citiraju kraljev govor 12. IX 1944. godine preko Radio-Londona. Oni su taj govor shvatili kao naredbu koju oni kao potpisnici proglasa hoće da ispune do kraja da bi zemlju izvukli iz čorsokaka u koji su dovedeni kratkovidom, kolebljivom i nedoslednom politikom. U tom cilju su obrazovali Nezavisnu grupu nacionalnog otpora JVUO sa zadacima: *odmah obustaviti građanski rat, otvoriti svim raspoloživim snagama borbu protiv okupatora, da se sva politička pitanja rešavaju posle rata u punoj slobodi sredstvima demokratije; svaki pokušaj posle pobeđe nasilnog menjanja političkih ustanova u zemlji onemogućiti silom. Grupa će postojati do povratka kralja i obrazovanja vlade u zemlji. Zato su rešili da vaspostave veze sa kraljem, sa velikim Saveznicima, da sklope sporazum sa partizanskim odredima (NOV) o međusobnom nenapadanju. O rezultatu tih napora 'izvestićemo vas blagovremeno'.*

Vojislav Lukačević je 11. IX 1944. godine uputio pismo komandantu 29. hercegovačke NOU divizije. Molio ga je da naredi potčinjenim jedinicama da obustave napad na četničke jedinice i da odredi predstavnike, mesto i vreme sastanka sa njegovim predstavnicima radi dogovora o *zajedničkim operacijama protiv Nemaca, ustaša i drugih saradnika okupatora*. Na to pismo Lukačević nije dobio nikakav odgovor.

*Ako po ovome predlogu izostane sa Vaše strane volja da se spreči uzaludno prolivanje krvi i povede opšta akcija protiv okupatora, posle ovoga, mi nećemo moći zato da primimo odgovornost ni pred narodom ni pred našim saveznicima za dalje posledice dosadašnje borbe.*¹¹⁵¹

Nezavisna grupa nacionalnog otpora (JVUO), objavljujući svoje odluke, stavlja do znanja da je riješila da *ponovo otpočne sa ofanzivnim operacijama protiv okupatora i svih onih koji se nalaze u njihovoj službi, da bi se vratili za jedničkoj borbi naših Saveznika*. Na kraju su pozvali sve Srbe, Hrvate i Muslimane da pristupaju u jedinice *Nezavisne grupe Nacionalnog otpora JVUO*.¹¹⁵²

OŠTAR RAZDOR U VODSTVU

Krajem marta 1945. došlo je do definitivnog raskida između Draže i grupacije oko potpukovnika Pavla Đurišića. Draža je već bio donio odluku da se četničke snage preformišu u gerilske grupe i da se iz Bosne vrate u svoje krajeve. Đurišić se tome odlučno usprotivio. Odlučio je da se sa svojom grupacijom probija južno od Save ka Sloveniji. Sa njim su se saglasili prvi titularni Dražin zamjenik Dragiša Vasić, Zaharije Ostojić, Mirko Lalatović, Luka Baletić, Petar Bačović i svi crnogorski, hercegovački i sandžački komandanti. Od srbijanskih čelnih ljudi prišli su mu komandant istaknutog dijela Vrhovne komande general Miodrag Damjanović, komandant Četvrtre grupe jurističkih korpusa kapetan Dragoslav Račić, komandant Rudničkog korpusa kapetan Dragomir Topalović, komandant Mlavskog korpusa kapetan Jagoš Živković, komandant Kosovskog korpusa major Blažo Brajović.¹¹⁵³

U nastalom rascjepu Đurišiću u odlasku na put prema zapadu pridružio se sandžački četnički vođa Vuk Kalaitović, ali je ubrzo promijenio mišljenje i sa oko 200 svojih boraca krenuo natrag prema Sandžaku.¹¹⁵⁴

Glavnina bosanskih četnika nije prišla ni Đurišiću ni Mihailoviću - jednostavno se razila. Utonula je u masu pravoslavnog stanovništva Bosne otkud je i došla; drugi su otišli u bosanske šume i tamo ostali još dugo nakon završetka rata. Tako su u završnici postojale četiri grupe četnika. Svaka je išla svojim putem u nadi da izbjegne nadolazeću propast: grupa vjerna Mihailoviću, gru-

1151 Arhiv VII, Ča, k. 142, reg. br. 24/1.

1152 Original (pisan na mašini, ćirilicom, umnožen na kapirografu) u Arhivu VII, Ča, k. 222, reg. br. 16/3 (BH-P-13). Dokument je na pojedinim mjestima nečitak zbog slabog otiska na kapirografu.

1153 Dr. Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1977., str. 528-536.

1154 Gojko Banović, Kosta Stepanović, *Kako je ubijen Draža Mihailović, Politika*, od 5. VII do 17. IX 1962. Zadnju fazu putovanja Đurišićeve grupe vidjeti: Predrag Lj. Čemović, *Od Podgorice do Graditke*, Glasnik SIKD, Srpsko istorijsko-kulturno društvo, Njegoš, Chicago, jun 1961., str. 44-88.

1150 Objavili su ga *Preobraženje* 1944. godine, što po pravoslavnom crkvenom kalendaru svake godine pada 19. avgusta.

pa uz Đurišića, Bosanski četnici koji su se povukli. Đurišićeva grupa u kojoj su bili političke vođe i sveštenici, te četnički komandanti Ostojić, Bačović, Vasić, pala je u ruke ustaša. Svi su poubijani. Od vojske onih koji su s Đurišićem krenuli iz Crne Gore, te onih koji su mu se pridružili na putu za Zapad, preživjelo je možda manje od četvrtine. Osim spomenutih, postojala je grupa bosanskih četnika koji su se povukli u šume.

Još jedna grupa poznata kao Đujićevi i Jevđevići četnici krenula je put Slovenije u nadi da se dočepa zapadnih saveznika antihitlerovske koalicije. U trasiranju njihovog prolaza kroz Sloveniju stanovitu ulogu odigrao je svojim propagandom vojvoda Dobroslav Jevđević. Dok su se Đujićeve jedinice približavale Sloveniji on se posebnim proglasom obratio slovenačkoj javnosti. Javno je tražio pomoć u transportu i zbrinjavanju boraca i civila koji su u bjekstvu ispred NOVJ-a pri kraju Drugog svjetskog rata.¹¹⁵⁵

Jevđeviću to nije bila prvina u susretima sa Slovenijom i boravkom u tom dijelu Jugoslavije. I ranije je on po Dražinom nalogu dolazio u tu sredinu, koja ga od početka nije prihvatila zbog njegovog poniznog klanjanja pred okupacionim i kvislinškim vlastima. Četništvo i četnička stvar nisu dobro stajali u Sloveniji. Jevđević je od prvih dolazaka uočio neveselo stanje među Dražinim pristalicama. Razjedeni inače iznutra, rastrzani su i zbog odsustva bilo kakve vojne aktivnosti osim u saradnji sa kvislinškim režimom generala Leona Rupnika i sa okupacionim formacijama. Bili su marginalni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini...

Slovenskoj nacionalnoj javnosti - obratio se posebnim proglasom štab Dobroslava Jevđevića decembra 1944. U bezizlaznoj situaciji u kojoj se našao četnički pokret u cjelini zapali su i četnici Dinarske divizije. Oni su u to vrijeme jedini spas vidjeli u prebacivanju u Sloveniju a odatle dalje na zapad.¹¹⁵⁶

Situacija je kod nas kritična - najprije Jevđević čitira telegram vojvode Đujića. U sklopu operacije 8. korpusa NOVJ-a za oslobodenje Dalmacije¹¹⁵⁷ čela 16. divizija zvana 373 'Tigar' danas u selu Zagroviću kod Knina pred partizanima kapitulirala sa svim ljudstvom, spremom i oružjem.¹¹⁵⁸ Partizani zauzeli Knin i došli do ogromnog ratnog materijala. Sada se ubrzano manji Njemački garnizoni iz Gračaca, Otočca, Srba i Lapca povlače prema Bihaću. Mi smo pretrpeli velike gubitke razbijajući blokadu. Danas smo imali 800 mrtvih i ranjenih. Sa 6000 boraca i 1000 izbeglica povlače se prema Lapcu. Naše pitanje odmah treba rešiti. Jedini je izlaz da nas transportuju za Sloveniju, barem privremeno a odatle bi oporavljeni i pripravnici mogli da krenemo na liniju Kupe, koju Ti tražiš. Drugog rešenja ne može biti. Sve borce i narod treba spasiti. I mi smo danas krenuli kroz borbu, krv i sneg u neizvesnost. Rešavajte odmah ovo i izvestite me. Za naš transport kao i transport izbeglica treba rešiti u višoj nemačkoj komandi, tako da ovamo ova dobije naredenje i sredstva za naše prebacivanje. Inače mi ostadosmo u snegu izvrgnuti smrtonosnim udarcima udruženih ustaša i partizana. Preko Hrvatske ne može nitko da putuje bez zaštite Nemaca ko se Srbinom zove, jer ustaše sve kolju.¹¹⁵⁹ Komandant ovdašnje Nemačke divizije zove se pukovnik Graffensstein (Joakim Grafenštajn general-major, komandant 373. legionarske divizije od 14. novembra 1944. do kraja rata.¹¹⁶⁰

I on je poginuo. Komanda njegovog korpusa nalazi se u Ostošcu između Bihaća i Krupe. Rešite ovo odmah i izvestite me dok ne bude kasno. Naše golgotске muke počele su. Čekam hitno rešenje i odgovor.

Vojvoda Jevđević u vezi sa ovom depešom vojvode Đujića Izveštava slovensku nacionalnu javnost da za smeštanje u Sloveniju u obzir dolazi oko 1000 izbeglica iz Dalmacije i po prilici isto toliko iz Like. Najveći deo tih za vojsku nesposobnih lica, žena i dece voljan je da se odmah zaposi na javnim radovima ili u privatnoj aktivnosti. Može se računati da maksimalno dvadeset procenata od sviju neće biti sposobno za privredivanje. U ime naroda i izbeglica apelujem na Vas da se konstituiše neki odbor koji bi prihvatio i rasporedio te izbeglice po Sloveniji i po Primorskoj. Mi smo izvestili narod u Lici i Dalmaciji da ta akcija

1155. Momčilo Đujić, četnički vojvoda u rangu majora. Organizator četničkog pokreta u Dalmaciji, komandant tzv. Dinarske četničke divizije i Dinarske vojno-četničke oblasti. I ta četnička grupacija i taj vojvoda su počinili brojne zločine nad pripadnicima srpskog i hrvatskog naroda podjednako kao i nad anti-fašistima i njihovim porodicama. U neke jame - masovne grobnice bacili su čak više Srba nego Hrvata.

Brojni su dokumenti o saradnji ove četničke grupe sa njemačkim i italijanskim okupacionim trupama i sa ustašama NDH. Ponudio je saradnju Italijanima pod uslovom da mu daju oružje i obezbijede vlast u srpskim selima i naseljima, što su oni i odobrili.

- 8. avgusta 1943. pop Đujić izveštava komandanta italijanske divizije Zora o uspešnoj saradnji četnika i Italijana u borbi protiv NOV-a.

- Četnički komandant Jevđević, valjda iz ljubomore, optužio je svog kolegu Đujića da se bavio švercom i da je četničkim parama kupio kuću u Zadru.

- Otpравниk poslova kraljevske vlade u Bernu Jurišić, u svom telegramu vladi u Londonu, optužuje Đujićeve četnike za saradnju sa italijanskim okupatorom u borbi protiv partizana. Jurišić tvrdi da borbu protiv Italijana vode isključivo partizani, u kojima učestvuju i Srbi i Hrvati i oni, za razliku od četnika, beskompromisno istupaju protiv ustaša.

- Svjedočanstvo o kolaboraciji popa Đujića jeste zapovijest poglavnika NDH od 21. XII 1944. hrvatskim postrojbama da neometano propuste i obezbijede prolaz Dinarskoj četničkoj diviziji do njemačke granice. U naredbi stoji: *Na temelju sporazuma između vlade NDH i vlade Njemačke upremiti će se četnička skupina popa Đujića, ukupne jakosti oko 6.000 ljudi, iz područja južnog Bihaća i južne Like prema sjeveru u Njemačku. Zapovijedam: 1. da sve oružane postrojbe... nesmetano propuste ovu četničku skupinu. Tko se ogriješ o ovaj zapovijedi, stavić će se pred Ratni sud... 2. da četničku skupinu popa Đujića... prati popratna postrojba hrvatskih oružanih snaga, koja se u sporazumu s njemačkim zapovjedništvom ima brinuti za uredan i nesmetan prolaz skupine. 3. Ukoliko pomenuta četnička skupina bude prolazila područje pojedinih hrvatskih zapovjedništava, odgovorni zapovjednici izvjestit će odmah i najvažnije Minoris-Operod. Potpis poglavnika Pavelića.*

1156. VII, Ča, k. 150, reg. br. 26/2.

1157. Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 4, dok. br. 177 i 178.

1158. To je zapravo 373. legionarska divizija 'Tigar' 15. hrvatskog armijskog korpusa. Divizija je nastala zajedno sa 204. i 392. divizijom braniti garnizon Knin, koji je oslobođen 3. decembra 1944.

1159. Poglavnik NDH Ante Pavelić je upravo omogućio četnicima Dinarske divizije da nesmetano prolaze kroz teritoriju koja je bila pod kontrolom ustaša naredivši potčinjenim da joj obezbude prebacivanje za Sloveniju. (Prolog IV, dok. br. 1.)

1160. Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 2.

stoji pod zaštitom Nj. Ekselencije Biskupa Ljubljanskog (Dr Gregorije Rožman). Molim da me se izvesti o osnivanju takvog odbora i da mi dade adresa kojoj bih mogao javljati pravovremeno dolazak izbeglica.

Neće se postupiti po Đujićevoj želji da vojska dođe u Sloveniju nego će se cela divizija zadržati zajedno sa snagama naše Ličke komande na liniji Brlog - Kupa te će time štititi i svako nadiranje komunista u Slovenački prostor.

Ne upućene izveštavam da je Nemačka 373 divizija koja je se predala sastavljena isključivo od hrvatskog elementa koji je dobio vojnu obuku u Nemačkoj i kojom su komandovali Nemački oficiri. Ta jedinica smatrala se najsigurnijom Hrvatskom vojskom a sada je i ona prešla komunistima.

U Ilirskoj Bistrici svečano je proslavljen dan 'Ujedinjenja'. Blagodarenje su vršili katolički i pravoslavni svećenici istodobno na istom mestu. Kod defilea trupa sudelovali su Srpski Dobrovoljci i naše jedinice. Bilo je veliko mnoštvo naroda. Položena je zakletva zajedničke borbe protiv komunizma do potpune pobeđe. U pevanju i deklamaciji nacionalnih pesama učestvovalo je oko 100 školske dece iz seoskih škola u Primorskoj koje su otvorile naše jedinice i u kojima predaju naši oficiri Slovenci. Nastava je iz sledećih predmeta: Slovenska istorija, Srpska istorija, čitanje, pisanje, računanje, te razlike između nacionalističke i komunističke ideologije. Versku nastavu daju sveštenici.

S verom u Boga za Kralja i otadžbinu.

Vojvoda Jevđević¹¹⁶¹

RAČUNAO JE I VJEROVAO U ČUDO KAO SPAS!

Kad su raspršene sve iluzije o konačnoj pobjedi i savezničkoj pomoći

Draži je ostalo jedino čudo kao spas iz bezizlaza

Kada su trupe Crvene armije prešle na teritoriju Srbije postalo je svima, pa i najvećim laicima, jasno kakav će biti ishod rata. Dražina Vrhovna komanda krenula je preko Drine, put Bosne, 24. septembra 1944. godine. Iz sela Badovinca u Mačvi počelo je povlačenje po ešalonima u Bosnu. Započeo je, u stvari, posljednji čin vojne drame u Dražinoj vojsci. Na čelu sa svojim komandantom ravnogorci su krenuli na svoje gubilište, na posljednju etapu svog dramatičnog kraja. U Bosni će ih čekati glad, bijeda, oskudica, napadi sa svih strana i masovne grobnice. U trenutku prelaska preko Drine Vrhovna komanda Dražine vojske morala je imati na umu i takav epilog: sve iluzije o

pobjedi i o savezničkoj pomoći već su raspršene. Samo je čudo moglo da spasi Čičinu vojsku - ispostaviće se da je on baš na to čudo i računao.

U svom povlačenju u pravcu zapadne Srbije ostaci Dražinih korpusa, u drugoj polovini oktobra 1944. godine, približili su se Ivanjici. Komandant te operacije, major Dragiša Račić, sazvao je konferenciju svih komandanata grupa korpusa i korpusa. Na toj konferenciji su neki komandanti bili bez svojih jedinica. Konferencija je održana 21. X 1944. i na njoj je okupljeno 14 komandanata, neuključivši i Dragišu Vasića. Ključno pitanje je - kuda dalje?

Komandanti su znali: ostanak u Srbiji značio je, neminovno, osipanje u gerilu. Povlačenje pred sovjetskim trupama, kako je naredio Draža, otvorilo je dvije mogućnosti. Jedna - da se prihvati poziv Pavla Đurišića, s kojim je Račić bio lično u vezi, i da sve srbijanske snage krenu u Crnu Goru, gdje bi dočekale eventualno iskrcavanje saveznika. Druga mogućnost svodila se na izvršavanje Dražinih naređenja i prebacivanje u Bosnu. Već na toj konferenciji postalo je jasno da mnogi komandanti sumnjaju u ispravnost Dražinih naređenja i da su pokolebani Đurišićevim pozivom. Sve dileme je, međutim, prekinuo Dragiša Vasić. Postigao je to nadahnutim izlaganjem o Dražinoj ličnosti, iako je s njim već dugo bio u sukobu. Vasić je tvrdio da u crnogorskim krševima neće odjeknuti sirene engleskih i američkih ratnih brodova. Englezi i Amerikanci će doći u Crnu Goru tek nakon rata kao turisti - rekao je Vasić. *Oni su nas izručili partizanima kao gomilu bezvrednog zelja i nama u ovoj situaciji ne ostaje ništa drugo nego da odmah, bez kolebanja, krenemo za Čičom. Naš Čiča nas zove u Bosnu i mi moramo da se odazovemo njegovom pozivu. U Bosnu a ne u crnogorska brda!*

Bosna je takode puna brda - uzviknuo je Račić.

Znam da je puna, ali u Bosni, u Čičinom zagrljaju, nama će biti: mnogo toplije nego u Crnoj Gori.

Odagnavši sumnje i nevjericu Dražini komandanti su počeli prebacivanje vojske u Bosnu, ne u zagrljaj svog komandanta, nego u pakleni zagrljaj svog posljednjeg ratničkog iskušenja. S Dragišom Vasićem i 2.773 svojih vojnika i oficira Nikola Kalabić je krenuo u Bosnu. Četnička vojska doživjela je u bosanskim planinama 1945. godine pravu katastrofu. Politički je već bila poražena. Kroz ratom opustošenu Bosnu ona je stupala i ka svojoj vojnoj konačnoj fizičkoj likvidaciji. Jedinice su iscrpljene i demoralisane. Dražine su jedinice 13. aprila 1945. preduzele posljednji pokret ka zapadu sa planine Vučjak. Do tada su svom vrhovnom komandantu okrenuli leđa mnogi komandanti: prvi - Pavle Đurišić u nakani da se dokopa granice sa Italijom. S njim su krenuli Zaharije Ostojić, Petar Bačović, Luka Baletić, Mirko Talatović, Dražu je napustio i Dragiša Vasić, pa i drugi - Blaža Brajević i Dragomir Gaga Topalović. Komandant Drugog kosovskog korpusa Žika Marković nikada nije ni krenuo za Dražom. Nikola Kalabić je ostao uz svog komandanta. Na tom putu svog posljednjeg vojničkog iskušenja kroz Bosnu najveći dio Dražinog ljudstva zauvijek je ostavio kosti na Jezerici i Zelengori. Raspored Dražinih jedinica bio

¹¹⁶¹ Vojvoda Jevđević umro je u Rimu u oktobru 1962. godine, a vojvoda Đujić je dospio u SAD gdje je živio uživajući gostoprimstvo domaćih vlasti.

je dobro poznat partizanima koji su uvidjeli da je kucnuo čas za zadnji odlučujući vojnički udarac četničkim snagama. U tim okršajima izginuće ili biti zarobljeni mnogi četnički komandanti.

HOD KA GUBILIŠTU

Dolaskom trupa Crvene armije na teritoriju Srbije svakome je moglo biti jasno kakav ishod rata može očekivati. Dražina Vrhovna komanda krenula je preko Drine, prema Bosni, i 24. septembra 1944. godine skelom u Badovinima počela je prebacivanje ešalona na drugu bosansku stranu rijeke. Radovan Kalabić to naziva *početkom poslednjeg čina vojne drame u Dražinoj vojsci*. Na čelu sa svojim komandantom ravnogorci su krenuli na svoje gubilište. Ta eta-pa je nazvana posljednjim činom dramatičnog kraja: u Bosni ih je čekala glad, bijeda, oskudica, neprestani napadi partizana na svakom koraku, takoreći. Njihovi napadi su Dražinu vojsku pretvarali u masovnu grobnicu. Izgleda da i u trenucima prelaska Drine i dolaska u Bosnu tinja u Draži iluzija o pobjedi, pomoći saveznika. Nada u čudo koje će ih ipak spasiti.

Posljednja ratna, 1945. godina, značila je konačnu katastrofu četničke vojske. Otprije politički poražena, Dražina vojska je išla kroz Bosnu. Bosna je bila razrušena i opustošena, a jedinice iscrpljene glađu i svakodnevnim detekovanjem. Hitala je ka svojoj konačnoj propasti. Njihov posljednji pokret zabilježen je 13. aprila 1945. godine kada su krenule ka zapadu - na planinu Vučjak.

Rasulo i beznade, nastalo u Dražinim jedinicama, Radovan Kalabić poređi sa topljenjem kockica leda razbacanog na tropskoj vrelini. *Neki vojnici su pomračili umom, druge je izdalo strpljenje, i nervi, mnogi su bježali glavom bez obzira.*¹¹⁶² Najviše je bilo onih koji su ginuli. Uz pomoć Sekule Drljevića, vođe crnogorskih federalista, ustaše su uhapsile Pavla Đurišića i sve oficire koji su se nakon Lijevča polja našli uz njega. Njih oko 150 prebačeno je u Jasenovac i poubijano. Pretpostavlja se da je u Jasenovcu završio i Dragiša Vasić. Na putu kroz Bosnu Dražino ljudstvo je u najvećem dijelu ostavilo kosti na Jezerici i Zelengori. Tu su im partizani zadali posljednji odlučujući vojnički udarac. Oni što nisu izginuli zarobljeni su. Među njima i mnogi komandanti. Dražin mlađi sin Vojislav izdahnuo je na očevim rukama.

1162 R. Kalabić, *Duga, Isto*.

NA PUTU KROZ BOSNU

Potisnut iz Srbije u septembru 1944. godine, Draža je najprije prešao preko Drine u Semberiju i Posavinu. Važno je bilo da muslimanska milicija ne napada članove Vrhovne komande i CNK s njihovom pratnjom na putu kroz Bosnu. Kad su se iz Bijeljine povukle jedinice 13. SS divizije i prije ulaska u grad trupa 1. brdske njemačke divizije četnici su za kratko zavladaali tim gradom. U neposrednoj blizini Bijeljine u Dvorovima je 4. septembra 1944. godine održan sastanak sa bijeljinskim muslimanskim prvacima Muratbegom Pašićem, Alijom i Hasanom Muratbegovićem. I Mustafa Mulalić je u Dvorovima razgovarao o tome sa bijeljinskim političkim prvakom Muhamedom Preljubovićem i njegovim istomišljenicima. Njihova je želja bila da se sastanu sa Dražom, što je upriličeno na ručku u Dvorovima. Tamo su, pored Mihailovića i američkog pukovnika Mak Daula, bili Mulalić, Murat Pašić, Muhamed i Ibrahim Preljubović i još neki Muslimani iz Bijeljine.

Sastanku četničkih vođa s Majevice i Semberije sa muslimanskim građanskim političarima nazočan je bio i komandant četničkog Majevičkog korpusa Stevan Damjanović - Leko, te njegovi saradnici Radivoje Banjčić i Srdan Bakajlić. Razmatrana je *situacija u svijetu i u Bosni i Hercegovini*. Usvojeno je više zaključaka usmjerenih na borbu *udruženih srpskih i muslimanskih snaga protiv Tita i njegovih bandi kao i svih drugih neprijatelja našega naroda*. Rečeno je da te snage *rade kao jedna celina a ne na parče i svako na svoju ruku, da se naše vojske mogu (od tada) kao jedna celina slobodno kretati po celoj teritoriji pomenutog korpusa*. U zauzetim mestima *organizovati civilnu političku upravnu vlast i to proporcionalno u odnosu na vere, uz ravnopravnu podjelu plena i kažnjavanje krivaca*. *Bez ikakve sentimentalnosti likvidiraće Srbi sa Srbima a Muslimani sa Muslimanima*. *Narodna imovina će zajednički biti šticeana i zaštićena, te da će predstavnici Muslimana ostati verni ovome zaključku po cenu svojih života sve dotle dok se četnici bore protiv Tita i njegovih bandi i žele da se izjasnimo da nepriznajemo Šubašićevu vladu » što i činimo.*¹¹⁶³

CNK i štab vrhovne komande sastali su se sa bijeljinskim muslimanskim građanskim predstavnicima.¹¹⁶⁴

Na putu iz Semberije Mihailoviću i njegovoj pratnji bio je domaćin komandant trebavskih četnika prota Savo Božić. Nakon dugih marševa, stigli su sa Ozrena i Krivaje na planinu Zvijezdu. U Okruglici, Kleku i Srednjem

1163 VII, Ča, K, 27, f. 1, d. 35.

1164 Od tih prvaka koji su prisustvovali tom sastanku sa Mihailovićem, Muratbeg Pašić je uhvaćen i strijeljan. Alija Muratbegović Topuka kao dak je prišao ustaškoj mladeži, kasnije saradivao i sa četnicima, da bi pri svršetku rata izbjegao u Argentinu. Hasan Muratbegović Haso je kao *zelenokadrovac* uhvaćen i strijeljan nakon rata. Pospukovnik Stevan Damjanović Leko, komandant četničkog Majevičkog korpusa, i poručnik Radivoje Banjčić, svojevremeno komandant bijeljinskog sreza, ubijeni su u ljeto 1945. godine od suparničke četničke grupe vojvode Radivoja Kerovića.

su članovi CNK ostali skoro četiri mjeseca - od novembra 1944. do februara 1945. godine. U Okruglici je mjesec dana bio smješten i štab četničke Vrhovne komande. Istovremeno prota Savo Božić, poznat po najboljoj saradnji sa Muslimanima javlja, da se u Trebavi vode borbe na liniji Gračanica - Modriča protiv jedinica 38. divizije NOV-a. U tim se borbama muslimanska legija Pjanića uspešno bori već tri dana te da su crveni odlično naoružani. Javlja i o srdačnom dočeku jedinica NOV od naroda, da mladi uzimaju oružje i stavljaju kape sa petokrakom. Kod sela Maoče 28. oktobra 1944. godine predalo se Osam-naestoj hrvatskoj brigadi oko 700 esesovaca - pripadnika 28. puka 13. - SS Handžar divizije, od kojih je za popunu svojih jedinica zadržala 180 vojnika sa 8 mitraljeza, a ostale uputila Štabu 38. divizije NOV.¹¹⁶⁵

U VRTLOGU TEŠKIH ZABLUDA Jedno od posljednjih Dražinih naređenja

Draža je 6. septembra 1945. godine, iz Slobodnih jugoslovenskih planina, objavio jedno od posljednjih naređenja. U njemu on piše i o propagandi u inostranstvu. Inostrana štampa, engleska, američka, francuska, turska i svih drugih demokratskih zemalja otvoreno piše protiv Tita, Čerčil je izjavio da je držanje Srednje Evrope gde spada Jugoslavija sada zaklonjene čeličnom zavesom i ništa se ne zna šta se tamo događa. Jedan engleski list piše da Tito u Jugoslaviji uvodi jednopartijski sistem.

Pošto je dao pregled situacije, on izdaje i opšta uputstva. Prvo uputstvo glasi: U Jugoslaviji obavezno ima da se sprovede plebiscit. Ovaj plebiscit vrši se kao uslov postavljen od naših saveznika. Plebiscit će se izvršiti pod najstrožom kontrolom Amerike i engleske komisije. Prilikom glasanja biće onemogućena ma koja vrsta prevare. Glasanje će biti tajno. Ogromna većina Srba, Hrvata i Slovenaca slobodno će se izjasniti za kralja.

Drugo uputstvo se tiče ravnogorske organizacije. Ona ima da se ponovo uspostavi tajno po svim selima i varošima. Neka se svuda organizuju ravnogorski odbori za svako naselje ili u nedostatku snaga neka se postave poverenici. Svi odbori i poverenici ima da služe za vezu između odreda JVUO i naroda.

POSLEDNJA INSTRUKCIJA ZA PROPAGANDU

Mihailović: Nastaviti rad na buđenju nacionalne svesti. Ovaj rad vršiti uglavnom noću, održavajući po selima ili u njihovim neposrednim blizinama sastanke i konferencije sa istaknutijim i videnijim domaćinima. To će raditi naši poverenici. U svakom selu, gde eventualno ne postoje naši poverenici, iste odmah organizovati i ubuduće njihov broj povećavati

(Opšta direktiva od 15. VI 1945.)

Ako bi Draža izašao iz zemlje sa vojskom - sve će biti robje Engleza u dogledno vreme. A dotle, narod će ostati bez vođa i potčiniti nepopravimе greške pod pritiskom i terorom, da i ne govorim o masovnim pokoljima koje će Tito izvesti. Samo nastavak borbe protiv Tita može spasti naš narod i naterati Saveznike da se nađe kompromis. Ako sve prestane sa nama je svršeno: svet će imati utisak da je sve rešeno na demokratskoj osnovi i da je narod zadovoljan. Stvaranje vojske i novih vođa biće nemoguće docnije. Sada bi dosadašnji vođi samo nastavili posao. A i ruska okupacija neće trajati godinama.

Knežević je zamolio Topalovića da ovo mišljenje dostavi izvorno den. Mihailoviću.¹¹⁶⁶ Eho ovih Kneževićevih riječi ostati u planinama kao i do sada, partizane uništavati do poslednjeg, samo nastavak borbe protiv Tita nalazi se u Opštoj direktivi Draže Mihailovića od 15. juna 1945. godine. U toj direktivi nije teško prepoznati ponešto od stavova iz citiranih pisama. I zadnjih dana svoga bitisanja Draža je prihvatio i pokušao da primijeni savjete tih svojih inostranih misionara. Sve do pada u ruke organa bezbjednosti, marta 1946. godine. On i neki od preostalih članova njegovog štaba nastojali su da okupe, organizuju i povedu svoje sljedbenike u borbu protiv nove Jugoslavije. Mihailović je načinio plan borbe pod nazivom Opšta direktiva br. 400 od 15. juna 1945. godine. On u toj direktivi vidi da li je u to vrijeme, kada je zemlja bila oslobođena od okupatora, opšta akcija protiv komunista u Srbiji već otpočela. Prema sadašnjoj situaciji u Jugoslaviji i u svetu, mi moramo nastaviti borbu za oslobođenje naroda od komunističke tiranije.

Dobar deo savezničke - američke i engleske - štampe žestoko napada Tita, što je dokaz da će one preduzeti sve da ga sruše, te zbog toga mi moramo biti što aktivniji.

Za takav rad u toj direktivi on¹¹⁶⁷ priziva u pomoć i četničku propagandu. Kako je on vidi u postojećim društvenim okolnostima? Odmah otpočeti - naređuje Mihailović. Šta to znači? Nastaviti rad na buđenju nacionalne svesti u narodu. A kako raditi? Ovaj rad vršiti uglavnom noću, održavajući po selima ili u njihovim neposrednim blizinama sastanke i konferencije sa istaknutijim i videnijim

1166 Arhiv VII, AEF, k. 163, reg. br. 36/V-3.
1167 VII, Ča, k. 6, reg. br. 19/6.

1165 Esad Tihjić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, str. 254.

nijim domaćinima. Ko će to da radi? *Naši poverenici* - odgovor je u direktivi. U svakom selu, gde eventualno ne postoje naši poverenici, iste odmah organizovati i ubuduće njihov broj povećavati. Šta da narodu govore i objašnjavaju ti povjerenici? *Narodu objašnjavati na skupovima i preko poverenika, da naši saveznici Englezi i Amerikanci neće dozvoliti da Jugoslavija ostane pod krvavim terorom. Mo-Tita i da će saveznici sve upotrebiti da ojačaju naš pokret i da ga pomognu. Mi ćemo očekivati, da će saveznici eventualno i svojim oružanim snagama intervenirati u Jugoslaviji, kako su to svojevremeno učinili u Grčkoj. Ali u svakom slučaju Savezničke će komisije biti prisutne za vreme plebiscita u našoj zemlji. Za vreme plebiscita, glasanje će biti tajno, pa narodu objasniti, da nema ničega da se plaši, da svoj glas daje tamo, gde treba.*

Pa i u ovoj njegovoj direktivi opet: *Treba izdržati. Mi moramo sve izdržati, pošto smo i posle sloma nacizma i fašizma u Evropi, ostali pod okupacijom crvenog terora.*

Baš kao da se ništa nije promijenilo u njegovoj poziciji, u neposrednom i najširem okruženju, u toj direktivi on nastavlja: *Odmah sve preduzeti, da se komunističke milicije i odbori pridobiju i da rade za nas, ili u najgorem slučaju pridobiti pojedine članove ovih. U buduću ne dozvoliti formiranje novih komunističkih milicija.*

Osim službenom milicijom, u direktivi se bavio i Muslimanima. *Muslimanima ne dozvoljavati povratak u njihova napuštena sela, pošto su nesigurni, i što se i sada ponašaju prema nama kao i pod ustašama 1941. godine.*

A Hrvati? *Gde se god može, organizovati za našu stvar i Hrvatske i samo potpuno iskrene muslimanske mase.*

Ono što je četiri godine propuštao da čini protiv okupatora on kao da hoće sada da nadoknadi. Opet ne prema okupacionim trupama nego prema komunističkim manjim posadama, patrolama, kuririma, simpatizerima a sklanjati se ispred jakih komunističkih snaga.

U svojoj junskoj direktivi iz 1945. godine piše potom o sabotazama i diverzijama. Ne spominje da su ga u minule četiri godine Britanci stalno navodili da te akcije izvodi protiv okupacionih i kvislinških vlasti. Tolerišući kod njega odsustvo oružanih operacija prema njima, Britanci su vršili pritisak da bi ga primorali bar na sabotažne aktivnosti. Sve je bilo uzalud. Sada on reafirmiše taj oblik borbenog angažovanja koje nije bilo poznato u praksi njegovih jedinica u toku cijelog rata. U to vrijeme je propuštao činjenje prema nacističkim i fašističkim okupatorima i njihovim pomagačima - sada, mjesec dana po završetku Drugog svjetskog rata - traži djelotvorno činjenje sabotaža i diverzija pod okupacijom crvenog terora.

Napade treba odmah otpočeti i vršiti ih na sve saobraćajne veze (drumove, železničke pruge, telefonske linije itd.), uništavati komunističke manje posade, patrole, kurire itd. Prema komunističkim simpatizerima biti nemilosrdan, pošto

su nam oni naneli velikog zla. Pri tome se sklanjati ispred jakih komunističkih snaga, a samo napadati slabije i gde je samo siguran uspeh

U direktivi je upotrijebio svoja znanja iz gerilskog ratovanja koja je formulisao još u prijeratnom generalštabu Jugoslovenske kraljevske vojske, a propustio da ih aktivira protiv fašističkih porobljivača i kvislinga.¹⁰⁴

I tako redom u - nedogled.

Ako za mnoge četničke privrženike i propagandne misionare u inostranstvu, uključivši i vodstvo njihovog pokreta u zemlji, ni u primisli ne postoji potreba borbe protiv okupatora, samo kod pojedinih Dražinih izaslanika u svijetu je i ta borba sa *sporazumom između nacionalnog i partizanskog fronta glavno rešenje naše krize*. Takvo se stanovište može naći i kod pojedinaca njegovih komandanata, te onih koje su Draža i njegov štab slali u svijet. Opet su i te poruke bile uzaludne.

Stigle su suviše kasno. Više nije imao ko da ih poslušati - prihvati.

Devetnaesti dio

**IZDAVAČKA PRODUKCIJA I PROPAGANDA
NAMIJENJENA REHABILITACIJI SARADNJE
ČETNIKA I DRAŽE MIHAILOVIĆA SA
OKUPATORIMA I KVISLINZIMA**

Nacionalistička i kritička srpska historiografija o Draži Mihailoviću i ravnogorskom pokretu

PREKRAJANJE I FALSIFIKOVANJE ČINJENICA

Trebalo je biti vrlo hrabar i vrlo jak čovek te udariti na sve idole i legende, objaviti da nauka ima jedan cilj i to je istina, da istorija ne sme da bude splet lepih basana, i da jedan narod ne sme da osniva svoj život na poetskim lažima.

Kao svojevrsna opomena te riječi Jovana Skerlića, napisane s početka XX vijeka - 1905. godine - djeluju onespokojavajuće i upozoravajuće. One su izuzetno značajne za savremena kretanja u historiografiji Srbije i Crne Gore, pa i Republike Srpske. Utoliko više što je u tim područjima široko rasprostranjeno prekrajanje i falsifikovanje činjenica iz dalje i bliske prošlosti. Tamo je već dugo vremena aktuelan revizionizam istorijske nauke. Još prije Skerlića i njegovog iskaza o funkciji te znanosti na istom talasu pojavio se Ilarion Ruvarac. On je danas jedan od najviše osporavanih srpskih ljudi XIX vijeka. Negira se baš zato što se smatra utemeljivačem srpske kritičke historiografije. Za njega se piše da je *prevratnik u nauci*, jer je pisao da se istoričar prema istorijskim izvorima ne može odnositi *kao svako dete i prosti narod*. Uspostavljao je distancu prema prošlosti. Zbog toga je, i onda i sada, označavan kao *izdajnik srpstva, neprijatelj zavetne misli, razoritelj narodnih svetinja. Ničega se tradicionalisti nisu bojali kao kritičke misli. Jaša Tomić počeo je panično upozoravati kako je Ruvarčev način pisanja počeo dosta da osvaja. Trebalo ga je, dakle, sprečiti pretvaranjem izdaje u neprikosnoveno merilo patriotizma i u nauci. Kritički duhovi su tu totalnost mišljenja osećali kao veliku opasnost za razvitak srpskog naroda.*¹¹⁶⁹

Takva gledanja nisu neobična. Pogotovo u zemlji u kojoj je kritička historiografija oduvijek bila manjinska da bi na kraju XX stoljeća postala marginalizovana ili sasvim potisnuta. Njeno potiskivanje bilo je *logična konsekvencija opšteg civilizacijskog pada srpskog naroda* - piše Latinka Perović. *Nacionalistička historiografija, koja je dominirala, da bi na kraju XX veka dostigla svoj epogej, u biti je totalitarna.* Revizionizam istorijske istine situiran na javnoj sceni te zemlje, u isto vrijeme, otvorio je proces povratka kritičkoj historiografiji ma koliko ona bila u velikoj manjini. Jednu od veoma značajnih ilustracija takvih pristupa, ne samo u nagovještajima, predstavlja pojava najnovije studije dr. Olivera Milosavljević. Objavljena je pod naslovom *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*.¹¹⁷⁰ Tu studiju Latinka Perović smatra izuzetnim naučnim poduhvatom. Njen rezultat je u

1169 Latinka Perović, *Helsinška povelja*, br. 57, Beograd, oktobar 2002.

1170 Izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

osnovi od strateškog značaja u dva pravca: prvo, za proučavanje srpske političke misli i, drugo, za razvoj javnog mišljenja u Srbiji. Proučavajući istoriju srpskog naroda u XIX i XX vijeku, Olivera Milosavljević se našla pred suštinskim pitanjem: ako je nacionalizam konstanta istorije srpskog naroda - da li je dovoljna samo njegova osuda? Utoliko prije što se ta nacionalistička konstanta u tom razdoblju iskazuje u odnosima toga naroda sa drugim balkanskim narodima. To se dešava u iskustvu na tri pravca: prvo, u odnosima srpskog naroda sa drugim balkanskim narodima, drugo, u iskustvu sa jugoslovenskom državom, i, treće, u odnosu prema Evropi. Osuda toga nacionalizma je neminovna i neizbježna u razdobljima ratova, kao što je bilo minulo vrijeme ratnih požara u zadnjoj deceniji XX vijeka na tlu bivše SFRJ. Osuda, međutim, nije dovoljna. Ona ne doseže dalje od pojavnog. Tek ako se on podvrgne analizi počinje dešifrovanje nacionalizma kao istorijske konstante srpskog naroda. Samim tim što je Olivera Milosavljević, sa jednim veoma uskim krugom, počela da je proučava, nacionalizam gubi *sakralnost i nivo dogme* - kako je to Latinka Perović rekla na promociji spomenute studije u Beogradu. Dešifrovanje nacionalizma proučavanjem i analizom, prema tome, bitni su uslovi njegovog prevladavanja.

To proučavanje je, zacijelo, značilo analizu djela različitih srpskih autora u XIX i XX stoljeću. I to onih što su pisali o srpskom narodu, o njegovom samorazumijevanju, koje se ticalo i drugih naroda. Autorka je na to proučavanje utrošila punih pet godina. Kroz njene ruke je prošla vrlo opsežna bibliografija djela kao glavnih izvora istraživanja. Bez toga se nisu mogle utvrditi konstante srpskog nacionalizma, a ne bi se postigla ni uvjerljivost. Predmet istraživanja i stanje u srpskoj historiografiji odredili su njen istraživački postupak. I sama autorka kaže da u njenoj studiji nije riječ o istoriji kao nauci saznanja i poznavanja prošlosti. Njeno težište je na *odbranaškoj* istoriji. To je ona istorija koja ima samo pozitivne odgovore za sebe a samo negativne za druge. Valja napomenuti da je uporedo sa tom *odbranaškom* istorijom, srpska intelektualna elita uvijek imala svoje kritičko krilo. Ono se protivilo nenaučnom, proizvoljnom, što znači nacionalističkom pisanju. Od tako ustrojenih i različitih pravaca u historiografiji neodvojive su različite koncepcije i različite mogućnosti razvoja srpskog društva i države.

U okrilju kritičke srpske historiografije ta studija u svom središtu posjeduje ispitivanje *organskog* shvatanja nacije i iz njega izvedenog shvatanja o državi kao etnički čistoj državi. Takvo shvatanje je pustilo duboke korijene u tradiciji, a kao shvatanje nacije utemeljeno je u dalekoj prošlosti. Po njemu je nacija vječna i identifikovana je sa *srodstvom*. Takva definicija je totalitarna, kolektivistička i centralistička. *Organsko* shvatanje nacije negiralo je individuua, socijalnu raslojenost, suprotnost interesa, a time i različitost mišljenja. Srpstvo je ideologija, vjera - i u različitim vremenima podrazumijevalo je sabiranje, zgušnjavanje nacije. Svoj apogej - kako Latinka Perović označava od Zemlje najudaljeniju tačku Mjesečeve putanje - to shvatanje je dostiglo na kraju XX vijeka. Zašto baš tada? - otvara autorka pitanje i ovako odgovara. Epohalne

promjene u svijetu postale su za srpsku nacionalističku elitu pitanje života i smrti. Nikakav tehnološki napredak, moderne ideologije i obaviještenost ne mogu da znače progres ako se mitska svijest održava kao poželjno stanje *nacionalnog bića*. Odgovor srpske nacionalističke elite na tu antinomiju, koja se u srpskoj modernoj istoriji ne javlja prvi put, bio je u ključu one duboke i uvijek dominantne tradicije. U krajnjem rezultatu, zaključak je Olivera Milosavljević, *Srbija ulazi u XXI vek sa pozicija sličnijih kraju XIX nego čitavom XX veku*. Latinka Perović je na promociji studije, međutim, dometnula kako ta involucija nije došla kao rezultat nepredvidivih istorijskih procesa. Ona je bila imanentna programu srpske nacionalističke intelektualne elite. Taj program je polazio od procjene da je *nastupio period stezanja i sabiranja srpskog naroda*, zaokruživanja njegovog životnog prostora *koji dobija etničke granice, moramo se koncentrisati, spojiti, prihvatiti*.

Takav program je otvorio pitanje: kako to postići u višenacionalnoj Jugoslaviji, na Balkanu i u svijetu koji se tako brzo mijenja? Odgovori su nedvosmisleni: *možda uz razmenu stanovništva dvosmernim preseljenjem; planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali i to je bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju; između manjeg i većeg zla treba birati manje, a manje zlo od rata je sporazum o dobrovoljnoj i mirnoj doobi teritorija i dobrovoljnom mirnom preseljenju*.

Tako se na kraju XX Srbija vraćala svojoj tradiciji XIX stoljeća. Ignorirala je pri tome onu paralelnu tradiciju koja se iskazivala u kritičkom krilu intelektualne elite, onom što se nije mirilo sa nacionalističkim pisanjem i na njemu zasnovanom djelovanju. Otuda i tako dubok njen nazadak. Još u XIX vijeku Stojan Novaković je pisao: *Čista etnografija nikad se nije postavljala niti se može postaviti za temelj državama (...) granice se moraju udešavati više po ravnoteži snaga i zemalja, nego po etnografiji*. Politiku diktiraju interesi, a ne prošlost: *više vlada račun nego junaštvo i... onaj ide u sigurnu propast, koji neće da računa*.

Na opasne sukobe sa duhom vremena i sa svijetom - upozoravali su i u ta davna vremena mnogi ljudi u srpskoj intelektualnoj eliti. *Mi hoćemo da se gložimo sa celim svetom i ako je savim blizu pameti, da, kad se već naiđe na gloženje, da je celom svetu svakako lakše i prirodnije da nas samo saglode, nego da mi sami sve njih saglodemo. I mi onda, kao mala deca, bacakamo se i nogama i rukama, vrištimo da uši zaglunu; kako je ceo svet dušmanski raspoložen prema nama, kako nam ne da ni da živimo, a kamoli da se razvijamo i jačamo. Kao da je neko lud, kad mu mi stalno pružamo pesnicu, da drži da je to limun ili narandža.*¹⁷¹

Organsko shvatanje nacije i iz njega izvedena etnička država odredili su bitne karakteristike srpskog nacionalizma i njegove protivnike. Te *neprijatelje*

CRNO-BIJELO TUMAČENJE DOGAĐAJA I GLAVNIH AKTERA U NJIMA

Latinka Perović ovako svrstava: Turci, Austrijanci, Bugari, Albanci, Hrvati, Slovenci, Muslimani. Najzad, čitav svijet. Neprijatelj je *zbijao* srpski narod u otporu integraciji drugih južnoslovenskih naroda. Ta integracija se tretirala kao komadanje vlastitog organizma. Potrebu za neprijateljem redovno prati potreba za poništavanjem bilo kakvih tekovina razvitka u svakom prethodnom periodu. *Sve je to izgubljeno vreme, udaljavanje od 'zavetnog' cilja - obnove srpske srednjovekovne države.*

Uz potrebu za neprijateljem i poništavanjem rezultata prethodnog napretka spada i antizapadnjaštvo. I to je jedna od karakteristika srpskog nacionalizma. Individualizam, vladavina zakona, pravna država kao vrijednosti zapadnoevropske civilizacije via fakti su inkompatibilni sa ciljevima srpskog nacionalizma. Taj nacionalizam je oslonjen na Rusiju kao centar pravoslavlja i slovenske civilizacije. Privržen je jednakosti, sabornosti, narodnoj državi, koja je isto što i društvo. Zaostalost je, zapravo, identitet. *Naš narod treba da se odrekne lakovernosti i ne treba da srlja u Evropu* - riječi su jednog od istaknutih srpskih nacionalističkih intelektualaca skraja XX vijeka.

U političkoj i kulturnoj istoriji srpskog naroda malo je ljudi koji su program modernizacije smatrali nespojivim sa programom teritorijalne ekspanzije i ratova. U srpskoj intelektualnoj eliti, istini za volju, mora se reći bilo je i onih koji su upozoravali na opasne posljedice odbijanja modernizacije. *Pojam narodnog... drži se ne samo kontrarnim nego i kontradiktornim pojmom narodnog* (Dimitrije Mitrović je jedan od onih iz paralelnog kritičkog krila srpske intelektualne elite). Mnogi drugi su u modernizaciji vidjeli *poraz našeg srpskog naroda, naše individualnosti i naših nacionalnih idola. Nepoverenje prema stranim obrascima nije smelo ići tako daleko, da zbog njega ostanemo pri primitivnim lokalnim i krvnim zajednicama, kao da bi jedino one odgovarale našim domaćim prilikama.* Tako je pisao Slobodan Jovanović kada je sumirao svoje naučno i životno iskustvo.

Nelegitimni zahtjevi srpskog nacionalizma u dubokoj su suprotnosti sa legitimnim težnjama za jakom, nezavisnom državom, slobodnom od dominacije. *Sve druge*, koji su prepreka da se ostvare nacionalističke težnje, treba eliminisati, asimilirati, etnički očistiti. Može li se prevladati nacionalizam kao dominantna ideologija? I Olivera Milosavljević i Latinka Perović daju pozitivan odgovor na to pitanje. On se može prevladati, ali se ne može izmijeniti njegova unutrašnja logika - smatraju ove dvije protagonistkinje kritičke istoriografije. *Da bi ostvario etnički čistu državu, da bi se oslobodio stranih nacionalnih tela, ostaju mu 'novi' i 'drugčiji', unutrašnji 'drugi', drugomisleći, čije prisustvo izaziva odbojnost i želju za eliminacijom ili duhovnom asimilacijom* - piše dr. Olivera Milosavljević. Zato i nema demokratskog nacionalizma. To je samo privid, svjesna obmana i predah do novih sukoba.¹¹⁷²

U težnji da se preokrene gledanje na istoriju načinjena je i knjiga pod naslovom *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* u autorstvu Veselina Đuretića. Izašla je 1985. godine. Smatralo se, u određenim krugovima, da su tim Đuretićevim djelom definitivno diskreditovane zvanične istorijske interpretacije o karakteru revolucionarnog rata. U zlu radosti su mnogi smatrali da je time označen preokret u gledanju na istoriju Drugog svjetskog rata u Srbiji. Oni su u tom djelu vidjeli osnovu za fabrikovanje drugih - o Srbima kao žrtvama tlačenja bilo od stranih sila ili od drugih jugoslovenskih naroda, o četnicima kao braniocima srpskog biološkog bića, ali ne i počinocima zločina protiv nesrpskog civilnog stanovništva. Nisu otvarali pitanje ko je pobio 80 hiljada Srba antifašista u Jajincima. Još u vrijeme pojave te knjige Draža je oglašen žrtvom svojih lojalnih i poštenih namjera naspram jednog makijavelističkog Tita, koji se nije libio, vele, ničega samo da bi se dočepao vlasti. *Ovakva interpretacija nagovestila je novo crno-belo tumačenje događaja u srpskoj istoriografiji Drugog svjetskog rata. U tom ratu su uloge protagonista bile izmjenjene. Četnici su postali pozitivna strana, a partizani negativna.* To piše Vladislav Marjanović u feljtonu *NIN-a* (28. VIII - 24. IX 1998.) naslovljenom *Novija srpska istoriografija između nacionalizma i profesionalne etike.*

Da bi se potvrdio prvi dio toga naslova - o istoriografiji kao produktu nacionalizma - *Politika* je feljtonizirala spomenutu Đuretićevu knjigu u 23 nastavka (februar 1992.). Svaki nastavak se prostirao preko cijele strane toga lista, sa redakcijskim izborom teksta i naslova. Evo nekih: *Kako je rasparčavana Srbija, Antisrpsko dejstvo AVNOJ-a, Jugoslovenstvo četničkog pokreta, Zapad prihvatio mit o Titu, Svi pretenduju na srpske zemlje, U sumama ideoloških naravoučenija, Šubišić-ključ za srpsku bravu, Britanski ultimatum kralju Petru, Predusretljivi Vinston Čerčil, Kralja nerviraju Purićevi Srbi, Velika varka na Neretvi, Sve crnja slika o Mihailoviću, Britanski premijer brzopleto pao na komunističku propagandu, Pod senkom sovjetskog prodora na Jugoistok.*

I taj feljton, i spomenuta knjiga je među razboritim ljudima, naučnim radnicima i mnogim mislećim Srbima protumačena kao *Đuretićevo naučno poslanstvo*. On je umislio da ima naučno poslanstvo da oživi Dražu, rehabilituje četništvo, preokrene istorijski verifikovanu istinu o njihovoj ulozi u Drugom svjetskom ratu. Zaboravljao je, pri tome, da to još nikom nije pošlo za rukom.

Nije, zacijelo, jedino Veselin Đuretić pokušao nemoguće. Na njega se naslanjaju mnogi drugi pokušaji oblikovani u vidu knjiga, široke lepeze naslova, mnogobrojnih intervju, rasprava, studija u novinama i časopisima i elektronskim medijima, na različitim skupovima i manifestacijama. Jedan od nosilaca tih pokušaja je dr. Kosta Nikolić.

1172 *Helinika povelja*, br. 57, Beograd, oktobar 2002.

REVIZIONIZAM ISTORIJSKE ISTINE Izmijenjena interpretacija prošlosti

Dr. Olivera Milosavljević je privrženik i pripadnik kritičkog krila koje postoji i djeluje paralelno sa nacionalističkom srpskom intelektualnom elitom. U svojoj veoma zapaženoj studiji proučavala je i vršila analizu one tzv. *odbranaške* istorije o nama i drugima, odbranaška ima samo pozitivne odgovore za sebe i za naše a samo negativne za druge i njihove. Ne mireći se sa nenaučnim, proizvoljnim, dakle nacionalističkim pisanjem ona često u srbijanskoj javnosti reaguje na poplavu onih publikacija postrojenih u nastojanju da rehanjaju kolaboraciju Draže Mihailovića i njegovog pokreta sa okupatorima i kvislinzima u periodu od 1941. do 1945. godine. To je tzv. škola istoriji i skog revizionizma naučno utvrđenih činjenica o Drugom svjetskom ratu u južnoslovenskim zemljama. Jednu od perjanica te škole, koja je uzela širokog udžbenik istorije namijenjen i be-maha u protekle dvije decenije, predstavlja udžbenik istorije namijenjen i be-splatno dijeljen maturantima širom Srbije. Udžbenik se pojavio u autorstvu dr. Koste Nikolića. Dr. Olivera Milosavljević nije ostala dužna vlastitog kritičkog reagovanja na sadržajnu usmjerenost toga udžbenika i njegovo rasprostitanje među mladim ljudima. Jedna od postavki u njemu je da sva svjetska zbiranja na ovom prostoru predstavljaju *delo vekovnih neprijateljstava, te zaveru stranih sila*. Zato ta profesorica istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu smatra da *ovakva vizura onemogućava racionalnu introspekciju prema vlastitom nacionalizmu, prema sopstvenim zabudama i istorijskim greškama. I najnoviji udžbenik istorije je još jedan povod za postavljanje pitanja da li je reč samo o reviziji, odnosno falsifikovanju novije istorije ili istorijskoj regresiji plemena u agoniji* - citira Olivera Milosavljević genijalnog Radomira Konstantinovića.

U novom udžbeniku istorije radi se o potpuno novoj interpretaciji prošlosti: *ja-sna je namera da se prikrije saradnja četnika sa okupatorima i da se nova istorijska svest zasnuje na četničkoj ideologiji*. Tim riječima ocjenjuje Nikolićevu knjigu dr. Dubravka Stojanović, takođe jedna od privrženica kritičke historiografije. Ona javno otkriva ozbiljne nedostatke novog udžbenika istorije u Srbiji.

Svoj udžbenik su dobile one snage koje su poražene u Drugom svjetskom ratu. Nipodaštava se, marginalizuje i osporava antifašistička borba. Veličaju, u isto vrijeme, Dražu i četnički pokret. Tako je ocijenjeno i na Tribini povodom novog udžbenika istorije održanoj u organizaciji beogradskog Društva za istinu o antifašističkoj NOB-i 1941-1945. godine.

Kako je načinjen taj udžbenik? Prevažodno zloupotrebom i montažom istorijskih činjenica. Srednjoškolicima su ponuđeni selektivno korišćeni podaci. Nova verzija istorije predstavlja do krajnosti čiste falsifikate. Takav postupak historiografiju u toj verziji dovodi do besmisla. Udžbenik govori o herojskoj borbi četnika protiv komunista. Svjesno su izostavljeni četnički zločini i genocid izvršeni od strane ravnogorskog pokreta, prema primjerice, muslimanskom stanovništvu, ali i svim drugim nersrpskim narodima, pa i pre-

ma Srbima. Partizani su prikazani kao jedina oružana strana koja je spremna da žrtvuje narod, uključivši i ranjenike. Dr. Dubravka Stojanović karakteriše apsurdnom situaciju autora da na taj način objasni Birku na Neretvi. U potpunosti je izostavljeno da su se u toj bici četničke snage borile zajedno sa italijanskim okupacionim kao i kvislinškim formacijama protiv partizana, koji spasavaju ne samo ranjenike nego i izbjeglice od uništenja. Evo kakvo je tumačenje dato toj ratnoj drami na obalama Neretve. *Tako je nastao najdramatičniji trenutak između dve vojske i moralna dilema kod četničkih komandanata zbog sudbine narodnog zbega u slučaju da dođe do odsudne bitke. Kod partizanskih komandanata takve dileme nije bilo*. To znači, da su o ranjenicima vodili računa oni koji su ih napadali i uništavali, dok ih ugrožavaju oni koji su ih izvlačenjem iz obruča spasavali.

Nije problem samo u interpretaciji četničkog pokreta - kaže dr. Dubravka Stojanović. Problem je u jasnoj namjeri da se prikrije četnička saradnja sa okupatorima i kvislinzima. *To nije samo jednostran pristup prošlosti. To je činjenica iz koje proizlazi pitanje: da li je Srbija zrela da se suoči sa svojom prošlošću?*

Draža Mihailović je u tom udžbeniku predstavljen kao *poštovalac francuske kulture i pravi heroj otpora fašizmu i nacizmu u Drugom svjetskom ratu*. Nasuprot Draži, Josip Broz Tito je *profesionalni agent, zakleti neprijatelj Srba*. Olivera Milosavljević u svojstvu profesora istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu digla je glas protesta u javnosti. Ona je upozorila da se danas štampaju udžbenici za vaspitavanje militantnih ravnogoraca. U temelju namjere sa novim udžbenikom istorije, namijenjenom maturantima, jeste želja za rehabilitacijom nacionalizma. *Celokupna istorija XX veka podvrgnuta je reviziji* - ocjena je istoričarke Olivera Milosavljević.

U ovom udžbeniku istorije nema Svetozara Markovića, ali ima Pavla Đurđevića (sa slikom), nema Dimitrija Tucovića, ali ima Dragiše Vasića (sa slikom), nema Ilariona Ruvarca, ali ima više od 60 raznih generala, đenerala, pukovnika i majora.

Šta može biti cilj društva u kojem je ovakav udžbenik obrazac za vaspitanje mladih generacija? Cilj je, kaže ta profesorica, rehabilitacija nacionalizma kao ideologije koja je odvela srpsko društvo u sunovrat. *To se čini iz uverenja, krajnje nipodaštavajućeg po srpsko društvo - da ono ne želi ništa bolje*.

U srbijanskoj javnosti nije rijetko mišljenje da je i republičko ministarstvo prosvjete, koje je važno za liberalno i reformističko, palo na ozbiljnim ispitima zbog kojih se *gubi godina* - kaže u studentskom i profesorskom žargonu dr. Olivera Milosavljević.

Ministri, pa i vlade, dolaze, odlaze i prolaze. U normalnim društvima to je normalna politička dinamika. *Ono što zabrinjava je stanje duha na ovim prostorima, što će reći u Republici Srbiji. Filozofija palanke traje, na sceni su ravnodušnost, muk, kuloarska šaputanja ratne strahote i zločini, besprimerno pljačkaju, otrovno seme mržnje koje su 'posejali očevi nacije'*.

Tako je stanje duha u Srbiji opisala novinarka Slobodanka Ast. Ona citira i Filipa Davida koji je jednom prilikom rekao da se *krvavi pir i opijenost zločina plaćaju posle otrežnjenja, stidom i sramotom.*

To je naslede koje pijani očevi ostavljaju svojoj unakaženoj deci, piše Slobodanka Ast.

To ga otrežnjenja, kao suočavanja sa istinom pa i sa zločinom, ovde još nema. Slobodanka Ast dodala je još jedno pitanje: *koga je ovde još briga šta u naslede ostavlja deci?*

ANTIPARTIZANSKO I PROČETNIČKO IZDAVAŠTVO

Dr. Kosta Nikolić je viši stručni saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. Njegov nagli uspon i eruptivna pojava u stručnoj javnosti i istoriografiji nastoj pod okriljem toga grada i cijele Srbije egzemplarni su po dvostrukosti svojih obilježja. Objekte oznake su karakteristične zbog retrogradnog vremena svoje situiranosti, te načina postanka i ispoljavanja. Treba li isticati kako je to doba ovičeno desetljećem skraja XX vijeka i prvim godinama trećeg milenijuma?

Jedna, ona prva oznaka je jedinstvena u povijesti visokoobrazovnih ustanova ne samo u okviru Beogradskog univerziteta nego i u njegovom neposrednom okruženju unutar te zemlje i kod susjednih država. Naime, na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu Kosta Nikolić je branio doktorsku disertaciju pred televizijskim kamerama. Počast dostojna genijalnih umova i na starom kontinentu i u svijetu uopšte. Javni TV prenos upriličen je poglavito zbog teme i sadržaja disertacije - obrađene istorije ravnogorskog pokreta. Tehnička izvedba i TV kamere pripadale su Studiju B u Beogradu u vrijeme dok je bio pod patronatom Srpskog pokreta obnove (SPO-a) Vuka Draškovića. Znakovito je, neobično i neuobičajeno je i to što je, nakon premijernog izvođenja, taj cjelovečernji prilog više puta repriziran.

Drugo obilježje Nikolićeve eruptivne pojavnosti je u sudbini te disertacije i njene cjelovečernje televizijske promocije. Ta prezentacija i njen tvorac će, domalo, u konačnoj rezultanti sadržajnu problematiku toga doktorata pretočiti u tiražno trotomno izdanje *Srpske reči* koja kao organ spomenute političke stranke djeluje pod uredničkom i direktorskom rukom Danice Drašković. Ta trotomna tvorevina nosi naslov *Istorija ravnogorskog pokreta*. Osim toga, ta disertacija će, naskoro, postati okosnica i sadržajne strukture još jedne knjige - istorijskog udžbenika namijenjenog i besplatno podijeljenog svim maturan-tima u toj zemlji.

Ni istoričar dr. Kosta Nikolić kao autor, ni agilna gospođa Danica Drašković, ni cjelina srbijanske izdavačke produkcije nisu se zaustavili samo na

štampanju i promociji tih publikacija. Kosta Nikolić se postarao ili potrudio da svojim angažmanom ubrzo podmiri i druge potrebe za novim izdanjima na liniji sveopšte rehabilitacije četničkog pokreta. *Srpska reč* i njen pokrovitelj u obliku SPO-a su finansijski (i politički) protagonisti te regeneracije četništva. U Nikolićevo autorstvu se, potom, pojavila i knjiga *General Mihailović*. I ona je u funkciji regeneracije četništva. Nikolić je jedan od koautora pretenciozno nazvane studije *Rat i mir denerala - izabrani spisi*. To je zapravo, kako je u njoj zapisano, *istorijski prikaz Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka*. Riječ je o dvije knjige velikog formata u obimu od 1100 stranica. Priredivači i izdavač je svrstavaju u *kapitalna istorijska dela*. Potpisani priredivači nose titule istoričara. To su Milan Vasović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević. Recenzent je dr. Đoko Tripković. Svi su iz Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. *Srpska reč* je izdavač koga potpisuje Danica Drašković. Tematske cjeline te publikacije čine: *General Mihailović i ravnogorski pokret; Jugoslovenska vojska u otadžbini; Antiosovinski front* (izložen na 74 strane), a cjeline *Grđanski rat*, što znači borba protiv oslobodilačkih antifašističkih snaga svrstanih u NOP-u i njegovih simpatizera (dato na 240 strana), *Bosanska golgota, Nova Jugoslavija, Grada mešovito sadržaja* (sa mnogo faksimila), *Pred islednicima* (zapisnik sa saslušanja Mihailovića dat na 180 strana).

Svim tim tvorcima izdanja istorodne četničke provenijencije valja pridodati još i mnoge druge knjige i njihove autore. Među njima je, primjerice, *Sudija smrti* u autorstvu Miroslava Todorovića (izd. *Belestra*, Beograd, decembar 1998); tu je i naslov *Od monarhije do Republike, SAD i Jugoslavija (1941-45)* Vojislava Pavlovića, *Klio* Beograd, *Glas srpski* Banja Luka, 1998.) itd.

Ispred svih spomenutih, a zbog ograničenog prostora ispuštenih sličnih naslova, srodne sadržajne strukture i usmjerenosti nalaze se mnogobrojni različiti lični, pojedinačni, grupni, partijski, stranački pa i državni interesi sa svojim nosiocima. I ovlašan uvid u sve te tvorevine otkriva šarolikost njihovih tvoraca i inspiratora, protagonista i izvršilaca usmjerenih u jednom osnovnom pravcu - reviziji dosadašnje interpretacije istorijske materije u ratnom periodu od 1941. do 1945. godine. Mnogi od njih su istaknuti javni radnici, istraživači, stručni i naučni djelatnici i publicisti. Masovna izdavačka produkcija i brojnost njenih naslova koje proizvodi ukazuje na šarolik mozaik tematskih preokupacija usmjerenih reviziji istorijske istine - o Dražinoj i ulozi četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu. Tu brojnost upotpunjuju i neposredni učesnici ratnih zbivanja na strani četnika. Mnogi su i direktni potomci u prvom koljenu tih sudionika onoga što se događalo u tom periodu. Osim one unutar Beograda i Srbije, postoji impozantna literatura stvorena u inostranstvu. Naročito u Engleskoj i Americi, ali i u nekim drugim zemljama evropskog kontinenta. Najveći broj ih potiče iz doskorašnje masovne četničke političke emigracije izbjegle iz zemlje u završnici ili neposredno nakon rata 1945. godine. Profilirana je osnovna dioba na dvije glavne usmjerenosti - antipartizansku i pročetničku. Na toj osnovi je utemeljena veoma ofanzivna propaganda, koja u stopu prati masovnu pročetničku izdavačku produkciju.

U antikomunističkoj obuzetosti nipodaštava se partizanski pokret i njegov osnovni smisao - dosljednog antifašizma u borbi za oslobođenje porobljene zemlje. Protagonisti revizionističke istorijske škole ne priznaju domaće arhivske izvore. Kvalifikuju ih krivotvorenim. Ako ih makar i djelimično upotrebljavaju onda se sva mjesta koja u tim dokumentima govore o kolaboraciji vodstva i formacija ravnogorskog pokreta sa njemačkim, italijanskim i drugim okupacionim formacijama, te sa kvislinškim režimima u Beogradu i Zagrebu, ispuštaju i zamjenjuju sa tri tačke (...). Protagonisti nove istorijske škole ignorišu domaće arhivske i druge izvore, koji su priznati i verifikovani u cijelom svijetu. Ako odbacuju te izvore zbog čega svoja iskrivljena i nevjerođostojna saznanja ne ukrštaju sa gradom i arhivskim fondovima zemlaja koje nisu imale razloga da ih krivotvore. Ustrajno izbjegavaju suočavanja sa arhivskom gradom i dokumentima endehazijskih, njemačkih, italijanskih, britanskih, američkih, ruskih i drugih izvora. Tu su, najzad, i svjetske enciklopedije što nisu načinjene od domaćih *neverodostojnih* istorijskih dokumenata. Zato što ne priznaju domaće, a zaobilaze strane izvore, nosioci istorijskog revizionizma široko rasprostiru selektivno odabrana pseudosvjedočanstva i u njima daju tumačenje zbivanja i njihovih aktera u vremenu Drugog svjetskog rata. U kolopletu očigledne revizije istorijske istine i devastiranja povijesne znanosti rađa se - pseudonauka. Njenim privrženicima je u kriznim društvenim situacijama olakšano pripodobljavanje masa da nekritički prihvataju lažne svjedočke, drumske oratore i pseudoautore kao spasioce istine, a njihove obmane kao istorijske istine i poruke.

KOLABORACIJA KAO UNUTRAŠNJA PRIRODA ČETNIČKOG POKRETA

Na toj strani se ne završava već počinje priča o Kosti Nikoliću i bulumenti javnih djelatnika i njihovom postupku u stvaranju spomenute literature i izdavačke produkcije. Koliko su i da li su ta njihova nastojanja zasnovana na intelektualnom poštenju i profesionalnoj savjesti istoričara izdiktiranih, uz ostale, i u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu?

Prekrajanjem činjenica i nipodaštavanjem verifikovanih istorijskih istina, te njihovim falsifikovanjem, događaji se tumače i ocjenjuju, a istorijski izvori prilagođavaju nekritički formiranim saznanjima.

Krčeći sebi put u čorsokak, ispuštaju iz vida elementarnu i tvrdokornu istinu da bi svjesno iskrivljavali sliku istinskih zbivanja. Čini se to iz različitih razloga, te zbog različitih političkih, vojnih i drugih ciljeva. Još prve godine tog rata na ovom tlu, posebno u toku prve godine NOB-a, rezultati borbe partizanskog pokreta protiv nacifašističkog okupatora i kvislinških režima pripisivani su četnicima. Na toj osnovi su i snimani filmovi još u toku toga rata,

primjerice film *Četnici u SAD-u 1942. godine*. Može se, svakako, ispoljiti stanovito razumijevanje za dramatične okolnosti nastanka, trajanja i tragičnog sloma četničkog pokreta. Mnogi su tom pokretu pristupali iz čistih patriotskih pobuda - da istjeraju okupatore i oslobode svoju zemlju. Ali takva, čisto patriotska opredjeljenja, nisu bila u osnovi strateških i programskih ciljeva četništva. Valja imati razumijevanja i za njihovu zlu kob koja je mnoge patriotski usmjerene učesnike i simpatizere snašla u četničkim redovima. Može se imati i iskazati saosjećanje i za tragične sudbine mnogih boraca, pa i pojedinaца iz ravnogorskog vodstva. Tim razumijevanjem, međutim, ne mogu se nimalo izmijeniti glavne činjenice o četničkoj kolaboraciji. Ta kolaboracija se prikriva poplavom revizionističke historiografije, prateće literature i bučne primjerene propagande. Primaran je odnos toga pokreta prema okupatorima i kvislinzima. I to na djelu a ne na riječima, makar one bile smještene između korica debelih i brojnih tomova knjiga. To je mjera za sagledavanje i vrednovanje svakog pojedinačno i svih zajedno u tom pokretu. Taj odnos je, istovremeno, objektivna mjera za utvrđivanje stvarne istorijske uloge učesnika toga rata na tlu bivše Jugoslavije.

A tu istorijsku ulogu sudionika na četničkoj strani lako je shvatiti ovlašnim uvidom u Arhiv Vojno-istorijskog instituta - T-501, 257, 1077-1078, NDH, 233A, 48/1-2, itd. U njima se nalazi 37 pismenih sporazuma četničkih formacija sa ustaškim vlastima, te Dražino obraćanje Anti Paveliću i Alojziju Štepinu s ciljem objedinjavanja protivpartizanskih formacija u završnici rata.

Naučnoistraživačka praksa geneze te kolaboracije upućuje i na saradnju četnika i WEHRMACHTA, Gestapoa (nacističke tajne službe), SUPERSLODE (Vrhovne komande italijanskih oružanih snaga u okupiranoj Jugoslaviji), Nezavisne države Hrvatske i ustaškog pokreta bugarskih okupacionih snaga, odnosno srpskih i crnogorskih kvislinga.

Kratak pregled one izdavačke produkcije što je na liniji rehabilitacije četničkog pokreta i Draže Mihailovića nerazdvojan je od imena dr. Koste Nikolića. On je jedan od onih što su tu produkciju množili svojim angažmanom bilo u vlastitoj izvedbi, u svom autorstvu, ili pod svojom priređivačkom ili uredničkom rukom.

Kako je predstavljen Draža Mihailović u tim publikacijama? Jedna od poruka koje se opetovano lansiraju dugi niz godina na prostorima bivše SFRJ Mihailovića proglašava kao *prvog gerilca pokorene Evrope* u Drugom svjetskom ratu. Na tome insistiraju i publikacije u izvedbi dr. Koste Nikolića i drugih autora ili priređivača. O tome se objavljuju mnogi feljtoni, iz jave i intervjui, studije i rasprave. Ravnogorci se proglašavaju i antifašističkim sljedbenicima i borcima. Pri lansiranju takvih poruka autori, priređivači, urednici i izdavači, zajedno sa recenzentima, zaboravljaju samo jednu *stvar*: da je neistorijski, netačno i nenaučno tako govoriti i pisati. Takve tvrdnje u temelju opovrgavaju hiljade autentičnih istorijskih dokumenata o ponašanju toga *antifašiste* i *prvog gerilca Evrope* zajedno sa pripadnicima njegovog pokreta.

O tome šta su radili i kako su se borili najpotpunije pokazuju upravo ti dokumenti da ne spominjemo nopovske kojima su mnogi neosnovano, među njima i tvorcima najnovije proizvodnje, *novih dokaza*, neskloni da poklanjaju bilo kakvo povjerenje. Među nepovjerljivim su i brojni tvorcima spomenutih naslova u poplavi izdavačke proizvodnje četničkih obilježja.

U spomenutim publikacijama, posvećenim rehabilitaciji četničkog pokreta i reviziji istorijske istine, Draža se opisuje kao *oficir pun bunta*; on nije priznao kapitulaciju već je nastavio borbu *iz šume*; ozvaničen je vojskovođom koji je *smelo prkosio nacifašističkim okupatorima*. Uopoređen je i sa legendarnim De Golom. Da bi se potkrijepile tako oblikovane teze u tim publikacijama su povijesni dokumenti upotrebljavani selektivno, pa i tendenciozno. Po pravilu su izostavljani oni dijelovi kojima se u temelju otkriva neodrživost mnogih citiranih i drugih postavki. Tako su oskrnavljeni originalni tekstovi tih dokumenata. Sve u cilju da se ospore istorijski dokazani grijehovi i četnika i Mihailovića. Tvorcima te literature je naročito stalo da uvrštenim priložima i dokumentima konsekventno zaobilaze one činjenice koje u njima otkrivaju tipične kolaboracioniste ne samo sa okupacionim formacijama nego i sa kvislinškim režimima Milana Nedića u Beogradu i Ante Pavelića u Zagrebu i Nezavisnoj državi Hrvatskoj. U toj ulozi u funkciji kolaboracije oni su poznati i predstavljeni u najpretežnijem broju stranih publikacija, uključivši nacionalne i svjetske enciklopedije.

Osnovno težište ratnih napora četničkog pokreta usmjereno je ka uništenju NOP-a. U tome je on izdašno pomagao okupatorima i kvislinzima. Od novembra 1941. godine, kada su prekinute sve niti njegove oružane saradnje sa partizanima i kada je između NOP-a i Ravne gore začel otvoren sukob, pa sve do kraja rata, glavnina četničkih oružanih snaga dejstvovala je u sprezi sa okupatorskim i kvislinškim trupama. U svim većim vojnim operacijama njemačkog, italijanskog i bugarskog okupatora protiv NOP-a i POJ-a gotovo bez izuzetka su sudjelovale i četničke jedinice. Bobbene zadatke su često dobijali od okupatorskih oficira. Od njih su snabdijevani oružjem, municijom, hranom i sanitetskim materijalom. Potpomagani su artiljerijom i avijacijom. Stavljana su im na raspolaganje transportna sredstva da bi se olakšalo njihovo manevrisanje u borbama. Četnici su, osim zajedničkih, vodili i samostalne borbene akcije protiv oružanih snaga NOP-a. Sve te njihove akcije u potpunosti su odgovarale interesima okupacionih formacija i kvislinških vlasti.

Kolaboracija je unutrašnja priroda četničkog pokreta. Nasuprot opštepoznatim i verifikovanim činjenicama, ta se njegova priroda ne može ni naslutiti iz rečenih publikacija ovjencanih hvalospjevima četništvu. Ona je izraz njegove političke i vojne strategije. Glavno je obilježje one uloge koju je odigrao u periodu od 1941. do 1945. godine. Suština je ukupne njegove ratne djelatnosti. Time je u prah i pepeo skršena zamisao rođena pri utemeljenju te organizacije da četnički pokret postane i bude antiokupatorska snaga. Po publikacijama četničke provenijencije danas kao da se ništa od početne zami-

sli nije promijenilo - od prve do zadnje ratne godine. U njima je ona predstavljena kao trajna antifašistička i antiokupaciona formacija.

U spomenutim knjigama se ta kolaboracija sistematski prikriva. Na mnogim mjestima u javnosti se pokušava i opravdati. Ističe se (verbalna) antifašistička usmjerenost ravnogorskog vodstva i kraljevske jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu. Povremeno, veoma sporadične i beznačajne, naročito u prvim mjesecima ratne 1941. godine, sve do novembra mjeseca takoreći, antiokupatorske aktivnosti veličaju se i neosnovano oglašavaju permanentnim i trajnim do kraja. Navodi se i djelimično razoružavanje nekih njihovih jedinica od strane okupatora, u prvoj polovini 1943. Naglašava se kako su Nijemci 1941. i 1943. godine pokušavali da zarobe Dražu. Operiše se i činjenicom kako je njemački okupator strijeljao nekoliko četničkih rukovodilaca (majore Aleksandra Mišića i Ivana Fregla). Autori i priređivači spomenutih knjiga, kao i njihovi recenzenti i izdavači, htjeli bi da cjelinu prakse četničke kolaboracije zasjeni internacija pojedinih starješina JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbini) u logore u zemlji i inostranstvu (Pavla Đurišića). Govori se da je među strijeljanim građanima bilo i pripadnika ravnogorskog pokreta.

Nije netačno da su Nijemci preduzimali i takve mjere. Prema četnicima su, i pored dokaza njihove lojalnosti i spremnosti na saradnju, bili podozrivi, pa i nepovjerljivi. Znali su da su oni instrument u rukama Velike Britanije, kao jedne od članica antihitlerovske koalicije sa Amerikom i Sovjetskim Savezom. Bili su obaviješteni i za planirano okretanje četničkog oružja prema okupatorima o slučaju iskrcavanja savezničkih snaga na Balkan. Zato su represijama htjeli da ih zaplaše. Pojedine kaznene mjere su preduzimali i na zahtjev Dimitrija Ljotića i njegovih komandanata. Svi ti represivni koraci, međutim, nisu remetili njihovu međusobnu uzajamnu borbenu saradnju. Glavne istorijski verifikovane činjenice o kolaboraciji se ne mogu izmijeniti ničim, pa ni naznačenim represijama. Kolaboracija se ne može nikako opravdati, i pored svih upinjanja tvorca panegiričke literature ovjencane hvalospjevima četništvu i njegovom vodstvu sa Dražom na čelu. Isto onako kao što se u antifašističke snage ne mogu uvrstiti oni koji su pomagali okupatorima da ostvare svoje ciljeve i koji su jačali njegove pozicije u porobljenoj zemlji.

DEVASTIRANJE SAVREMENE ISTORIJSKE NAUKE

Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945) pružilo je najorganizovaniji otpor falsifikatima i prekranjaju istorije.¹¹⁷³ Novim krojačima istorijske istine Društvo je uzvratilo knji-

gom. U njegovom izdanju 1999. godine pojavilo se djelo dr. Branka Latasa *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*. Potom je organizovalo Okrugli sto na kome su brojni učesnici dali osvrt na jedan broj onih publikacija koje su posvećene rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima i kvislinzima. Objavljen je Zbornik radova učesnika toga stola. Društvo nije imalo namjeru da temeljno kritički razobličiti veliki broj publikacija, od kojih su neke sa naučnim pretenzijama, na strani apologetike četničkog pokreta i Draže Mihailovića; ignorancije istorije Drugog svjetskog rata, mjesta i uloge jugoslovenskih naroda u antifašističkoj koaliciji ili te podrške onim snagama koje su preuzele ulogu kvislinga ili kolaboracionista sila Osovine. Autori, priređivači i urednici tih publikacija, te njihovi izdavači, odbacili su akribijske metode i savjesnost u naučnom radu. Zbog toga su njihova djela bila i ostala u domenu pamfletske publicistike. Obojena su jarkim ideološko-političkim bojama, htijenjem da se metodom klevete doimaju kao istina. Htjeli bi da ukinu ljudsko pamćenje i istorijsku nepobitnost o biću, dometima i neospornim nacionalnooslobodilačkim tekovinama NOP-a. Poriskujući akribiju i savjesnost htjeli bi da te domete zamijene apoteozama o slobodarskim i demokratskim postulatima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Učesnici spomenutog okruglog stola usmjerili su pažnju na određena publicistička djela, prepuna mržnje prema NOB-u i njenim trajnim vrijednostima. Obrušivši se militantno svim silama na te vrijednosti oni istodobno devastiraju savremenu istorijsku nauku.

NOP je za razliku od četništva bio čvrsto integrisan u antihitlerovsku koaliciju. Predstavljao je značajan faktor evropskog i svjetskog otpora naci-fašizmu. Zato su klevetnici istorijske istine ponovo oživjeli hipotezu o *Evropi kao velikom zlu kojeg se treba čuvati* - piše dr. Dušan Plenča u svom osvrtu na publikaciju *Od monarhije do republike, SAD i Jugoslavija 1941. 1945. Vojislava Pavlovića (Klio-Glas Banja Luka 1998) i Istoriju Ravnogorskog pokreta* dr. Koste Nikolića (*Srpska reč*, Beograd). *Ne slušati one koji viču u ime kulture ili u ime nauke, ili u ime progresa, jer to je sve ubica satanski* - kako je to nekada savjetovao episkop Nikolaj u *Govoru srpskom narodu kroz tamnički prozor* (Himelster, 1985.).

U tim publikacijama se daje moralno-politička reafirmacija JVUO i njeno oslobođenje od kolaboracionizma sa silama Osovine pred sudom istorije. Taj cilj je formulisan još u vrijeme bipolarne podjele svijeta i politike hladnog rata kada je u ime *Nacionalnog komiteta slobodne Evrope* na zapadu odlučeno da se *general Mihailović i njegov nacionalni pokret ima ubuduće oslikavati u tradicionalnom junačkom srpskom patriotizmu - uvijek u formi ubjedljive objektivnosti, utemeljene na odgovornom istraživanju i na strogoj selekciji činjenica*. Oni kao

alci, pojedini štampani mediji, primjerice *Republika* i drugi.

da su uvjereni da je istorijska svijest ili uništena ili otjerana u zaborav a autentični dokumenti izbačeni iz kodeksa istorijske nauke.

U mnoštvu publikacija nastalih o četničkom pokretu u minule dvije decenije agresivno se zahtijeva preispitivanje i prekomponovanje, te novo vrednovanje istorijskih događaja na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. U korist četnika, dakako - kaže dr. Branko Latas. *Najčešće su to izdanja koja nemaju naučnu vrednost. U prvom redu su to prepisi, odnosno plagijati pisaca iz redova četničke emigracije, ili 'naučni' radovi utemeljeni na nepostojećim, apstraktnim činjenicama*. I Britanci, i druge sile antifašističkog saveza, tražili su na jugoslovenskom ratištu *borbeno efikasnu antiosovinsku snagu, a sve je ukazivalo da to nije pokret s Mihailovićem na čelu. Saveznici su bili rešeni da daju ratnu i drugu opremu i naoružanje. Ali su onda s pravom očekivali da te snage daju svoj maksimalan doprinos u slamanju sila Osovine. Mihailović je, pak, smatrao da se bez ispaljenog metka protiv agresora i porobljivača zemlje može, tuđim zalaganjem i žrtvama, dobiti rat. Plodove pobjede pripisao bi sebi i svojim saborcima*.

Protagoniste rehabilitacije četništva Svetozar Oro naziva *povampirenim ostacima poraženih kvislinško-kolaboracionističkih pokreta na prostoru bivše SFRJ*. *One u borbi za vlast podstiču rehabilitaciju poraženih ideja s ciljem da totalno razore i sva nesporna svjedočanstva po kojima se svijet zbližava i ujedinjuje a oni uporno šire mržnju i razdvajanje naroda. Ostaci se poražene prošlosti, nasuprot svjetskim procesima, ponovo pozivaju aveti krvoprolića i bratoubilaštva samo da bi zaokružili retrogradne snove o nacio-šovinističkom velikodržavlju*.

Priča o *lojalnom i poštenom* Draži naspram *makijavelističkog Tita* ne može proći čak ni kod mnogih okorjelih Dražinovaca, a pogotovo u svijetu i kod ozbiljnih naučnika. Znaju oni da je Draža želio da prevari sve - da bi, najzad, prevario i samog sebe. Stoga nije čudno, kaže Svetozar Oro, što su ga postepešno i svi odbacivali, i *'njegov' srpski narod, i zapadni saveznici, i Rusi, i njegova vlada na čelu sa kraljem*. Njegova rođena djeca su otišla u partizane. Nakon obećanja da će zabiti nož u leđa okupatoru kada dođe vreme pa od toga odustao na kraju rata kada se umjesto nožda u leđa prikrilo iza leđa njemačkog okupatora u sjevernoj Bosni da bi preživio *Sremski front* pod zaštitom okupatora.

Knjigu *Sudija smrti* Đuro V. Rodić iz Beograda naziva - *primitivnim pamfletom*. To je saopštio i na okruglom stolu koji se u Beogradu bavio Dražinom rehabilitacijom. Ta knjiga je napisana s pretenzijom da pruži tobožnju istinu o sudenju Draži Mihailoviću i njegovoj likvidaciji u autorstvu Miroslava Todorovića. Knjiga je napadno reklamirana u feljtonu *Novosti*, radiostanici B-92, TV Studiju B i listu *Glas javnosti*. Ona je *eklatantan primer primitivne, čaršijske, prizemne, psihološke diverzije, prepune tako smeinih i prozirnih nebuloza i očiglednih nelogičnosti, da je za kratko vreme kod čitaoca ostala bez ikakvog efekta*. Lajtmotiv cijele knjige čini izmišljeni dijalog Janka kao predsjednika suda, i Mihajla kao sudije. Đuro V. Rodić predočava mnoštvo stilskih figura oskudnog izbora, nespretna i jednolična ponavljanja, pravi košmar inverzija,

i kontradikcija da je čudno kako te nedostatke nisu uočili izdavač i mediji koji su to promovisali.¹¹⁷⁴

Evo samo jednog od mnogih primjera te kontradikcije. Na 29. i 30. strani autor opisuje Jerotija Manisijevića, navodno ordonans-oficira Kralja Petra II u emigraciji za vrijeme Drugog svjetskog rata. Jerotije je odlučio da se vrati u Jugoslaviju. No, čim je prešao granicu uhapšen je od strane OZNE, osuđen na smrt ali je, intervencijom 'jedne komunistkinje', njegove simpatije iz gimnazijskih dana, smrtna kazna zamijenjena jednogodišnjom robijom.

Već u sljedećem pasusu te knjige autor Miroslav Todorović piše da je Jerotije u Beogradu, za vreme okupacije, tu 'komunistkinju' spasao sigurne smrti, usmeravajući Nedićevu Državnu stražu koja joj je bila za petama, u pogrešnom smeru. Prema ovoj verziji istog slučaja, Jerotije je za vrijeme okupacije bio u Beogradu, a ne ordonans-oficir kralja Petra u Londonu.

U apologetici ratnog zločina dr. Pavle Dušanić se osvrće na nastojanja *Novosti* (12. XI 1999.), *Danas* (13. IX 1999.), *Blic* i drugi printani mediji, te SPC-a, Udruženja književnika Srbije, Srpske garde *Đorđe Božović Griška* da posmrtno Momčila Đujića, raspopa, interpoliraju u ikonostas srpskih velikana. Pored ostalog, tvrde da je Đujić *ukazom kralja Petra II i Vlade iz Londona dobio visoko priznanje srpskog četničkog vojvode*. Činjenice su drugačije. Đujić je, uistinu, to visoko priznanje srpskog četničkog vojvode dobio od vojvode *Ilije Trifunovića - Birčanina, onovremeno (1941-1943) stalnog stanara splitskog hotela 'Belvi', čije je troškove snosio Paolo Zarbini, prefekt italijanske provincije 'Di Spalato'*. Tvrđilo se da je zajedno sa Đujićem 1945. godine stiglo u emigraciju 12.000 boraca četničke divizije. Istina je drugačija: Đujić je u maju 1945. godine preveo 2.912 boraca četničke Dinarske divizije uz pomoć ustaškog poglavnika Ante Pavelića.¹¹⁷⁵ Netačna je tvrdnja da se Momčilo Đujić u prvim danima ustanka... stavio na čelo pokreta otpora, da je formirao 'Dinarsku četničku diviziju koja je do kraja rata uglavnom štitila Srbe na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije'. On nije zbog navodnih već zbog stvarnih dokaza i činjenica 1947. godine proglašen ratnim zločincem. Činjenice govore drugačije. Đujić u toku Drugog svjetskog rata nije bio ništa drugo do saradnik ustaša, Italijana i Nijemaca. O tome postoje istorijski dokumenti.¹¹⁷⁶ Dokumenti pokazuju kako se taj vojvoda nakon kapitulacije Italije svrstao u njemačku službu. Njegovi zločini nisu navodni nego su počinjeni *pokoljima, mučenjima, interniranjem građana, pljačkom i silovanjem, kao i organizacijom i vođenjem vojnih formacija u službi italijanskog i njemačkog okupatora*. I pored svega toga, teško se doimaju parastosi velikodostojnika SPC-a, literarna posijela Udruženja knji-

ževnika Srbije, nacionalističko-militantne komemoracije, posvećene onome ko je optužen za genocid o čemu je nastalo više od 190 stručnih i naučnih radova.¹¹⁷⁷ *Tu su i svjedočenja 118 preživjelih svjedoka - Srba - data 'slobodnom voljom istražnim organima predvođenim okružnim sudijom istražiteljem Jovanom Cuijetićem, rodom iz Knina.* (Dr. Pavle Dušanić).

Velimir Matić je napisao osvrt na roman Ivana Ivanovića *Crni dani Rake Drainca*. Na liniji rehabilitacije kolaboracije autor romana pokušava da partizanskom pokretu ospori njegovu oslobodilačku prirodu a četničkom pripíše atribute koje on nije imao. Tako se i putem umjetničkog djela vrši revizija stvarnih istorijskih zbivanja u zemlji, u cjelini ili u jednom dijelu, u ovom slučaju na jugu Srbije. Time se stvaraju zablude kod generacija suprotno onim istinama i činjenicama koje je istorijska nauka verifikovala. Autor Dražu i njegov pokret predstavlja kao antifašistički i oslobodilački. U odnosu na partizanski, on se razlikovao maltene samo u pogledu strategije borbe protiv okupatora - *kada bude vreme*, čekanje na ustanak i odlaganje početka borbe u ime brige za spas naroda od odmazde okupatora. Zanemaruje notornu istinu da je samo partizanski pokret vodio borbu protiv okupatora za sve vrijeme rata. Četnički je bio kolaboracionistički, koji je skoro isključivo u sprezi sa okupatorima vodio borbu protiv NOP-a, a ne protiv okupacionih formacija. Partizani su predstavljeni tako što su, opterećeni komunističkom ideologijom, ubijali imućne ljude, predsjednike opština, popove i kraljevske oficire samo zato što su to što jesu. Iako je u velikoj mjeri koristio njegove zapise, Ivan Ivanović nije prikazao ni autentični lik Rake Drainca. U Drainčevom dnevniku i drugim istoriografskim izvorima poznato je da je Raka bio borac protiv fašizma još u godinama prije Drugog svjetskog rata. Bio je i pristalica partizanske antifašističke oslobodilačke borbe. Snažno je žigosao kapitulanstvo jugoslovenske vojske u vrijeme poraza u aprilskom ratu 1941. godine. Osuđivao je i nedićevsko-četničko izdajstvo, te njihovo služenje okupatoru. Ali, to nije smetalo Ivanoviću da u svom romanu Drainca predstavi kao stradalnika u *gradanskom ratu* i 'miritelja' između četnika i partizana. Tako je svoj roman sveo na pripovijest o istorijatu četničkog pokreta. Valjda zbog toga se istoričar i publicista K. Milosavljević našao pobuđenim da na tu knjigu odgovori knjigom naslovljenom *Četnici i partizani u romanu I. Ivanovića Crni Dani Rake Drainca*.

I sociolog Branko Kosić je objavio kritiku knjige *Svetac... ruku* u autorstvu Radovana Blagojevića (izd. Štampa Mladenovac '94, 1998.). Knjiga je pravljen na liniji diskreditacije Tita izmišljotinama koje ne zaslužuju nikakvu pažnju, a pogotovo odgovor *knjigom na knjigu*. Primjerice, *Tito je imao zločinačke oči, bio je gnjida, što je radio to je grozno, strašno, stravično, jezivo, ne postoji jača reč od monstruma, izumitelj je zločina i plašio se Draže* itd.

1174 Šire u Osvrt na publikacije o rehabilitaciji i saradnji četnika sa okupatorima, Beograd, 2002.

1175 Vidjeti Naredbu Glavnog stana Poglavnika br. 11345, tajno, od 211. prosinca 1944, AVI U-228/2.

1176 Arhiv VIS AVII 195, 12/6-1, MF-H-34/493; 83 B/1, 83 B/1-19, AVII, MF-H-801450, itd.

1177 Dr. Branko Latas, dr. Jovan Marjanović, dr. Fikreta Jelić Butić, dr. Uroš Kostić, dr. Dušan Plešić, dr. Petar Kačavenda, dr. Radoje Pajović, dr. Jozo Tomashević i dr.

Istorijska svijest neće i ne može biti potisnuta i uništena time što bi bila izbačena iz kodeksa istorijske nauke iz manipulantskih političkih razloga. Već dugo traje ta politička manipulacija istorijskom naukom u društvenoj praksi. Ne samo da ne može biti uništena nego ne može biti ni otjerana u zaborav. Nacionalistička turbulentna propaganda nekadašnje prvake kolaboracije kiti slavom čojstva, bunta i hrabrosti; proglašava ih herojima i besmrtnicima; podiže im spomenike vječne zahvalnosti.

Za šta i u ime čega?¹¹⁸⁰

Iskazuje se, pri takvom tumačenju, nesumnjiva nemoć revizionističke istoriografije i publicistike. Usto i odsustvo dobre namjere, te stvaralačkog htijenja da pronikne u suštinski smisao i objašnjenje povijesnih pojava i kretanja. Političke polemike o ključnim, ali još više o izmišljenim pitanjima i iskonstruiranim dilemama, potpaljivane su na podlozi žestokih talasa nacionalne euforije, antikomunizma, nacionalizma i populizma. U tom kontekstu krivaca za ustrojavanje socijalističkog poretka u Jugoslaviji, za suspenziju četništva i njegove ideologije, čak i više od Britanaca, kao prvih i glavnih krivaca, otkriven je u *boljševičkoj vrhuški u Kremlju*. Zastupnici toga shvatanja govore i pišu kako je ta vrhuška *pomogla nesebično i bratski*, poduprla je Tita i komuniste, a odgurnula kraljevsku izbjegličku vladu u Londonu, Dražu i ravnogorce.

Na površini se ispilila, u tim okvirima, i treća teza. Ona za četnički slom *odlučujuću ulogu* pripisuje *unutrašnjim snagama*. Pod njihovu kapu je podmetnula *srpski nacionalni element*. Te *unutrašnje snage* kao svoje ogorčene protivnike sagledava u onim Srbima koji su, po toj tezi, *ubedljivo najbrojniji bili u Titovim partizanima*. Argumente kao potporu za tu postavku nalaze u njihovom visokom procentu u oslobodilačkoj armiji, koja je istjerala porobljivače zemlje. Kažu da je taj procenat *znatno prevazilazio udeo Srba u strukturi jugoslovenskog stanovništva*. Na pitanje: kako i zbog čega se to desilo - nudi dva moguća odgovora. Prvi seže u aprilsku kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i fašističku okupaciju zemlje 1941. godine. Tada su Srbi u znatnom dijelu zemlje bili ugroženi od fizičkog istrebljenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH). Zbog izloženosti genocidu i ustaškim zločinima masovno su odlazili u šume. A tamo su ih, vele, dočekivali komunisti. I uz dobrodošlicu postrojavali u redove partizanskih odreda. Drugi odgovor je sadržan u angažovanju Rusije, odnosno SSSR-a, na strani antihitlerovske koalicije, a time i NOP-a. Za Srbe, a pogotovo Crnogorce, ta ruska zemlja je bila veliki i glavni ratni orijentir. U prve dvije godine rata NOP i njegove formacije su u Rusiji imale jedinog saveznika u međunarodnim okvirima. Direktna vezanost partizana za Moskvu

1180 Spomenik je, kao jedan od mnogih, podignut Radoslavu Radiću, komandantu Baranjskog vojnno-četničkog odreda. Ustrajni istraživači su utvrdili da je taj Radić 14. juna 1942. godine sa predstavnikom oružane sile NDH (Nezavisne države Hrvatske) potpukovnikom Jankovičem potpisao sporazum o bezrezervnoj saradnji protiv partizana u operaciji *Westbosmen* (Ofanziva na Kozari).

obezbjedivala im je u startu odlučna preimućstva u narodu spram konkurentskih formacija, u prvom redu četničkih. Još kažu da su u poimanju mnogih pristalica NOP-a, a takvih je u narodu bilo podosta, od sekundarne važnosti bili partizanska ideologija i politički programi sa formulisanim jasnim strategijskim ciljevima. Umjesto spomenutih programa, ciljeva i ideologije, kao presudna je bila uloga Rusije kao primamljive teže za opredjeljivanje i vezanost velikog broja Srba i Crnogoraca za partizane i Moskvu.

Saglasno zastupnicima ove teze, prema tome, vezanost partizana za Rusiju - a ne njegov antifašistički karakter, strategija, programski i politički ciljevi toga pokreta - osiguravali su im prednosti kontra protivničkim postrojavanjima. Ta vezanost je, dakle, predstavljala glavni orijentir za srpski nacionalni element u pristajanju za njegovim formacijama.¹¹⁸¹

Ko je i gdje, kako i zašto počeo prizivanje aveti prošlosti i krvoprolića rehabilitacijama četništva sa pogibelnim posljedicama? Najprije su čelnici velikosrpskog nacionalizma ušančeni u SANU-u, Francuskoj 7 i SPC-u počeli podgrijavati javno mnijenje protiv NOP-a i AVNOJ-a. Optužili su ih da su *raskomadali srpstvo avnojskim granicama*. Okrivili su i druge narode za antisrpstvo. Zahtijevali su od srbijanskog režima da ispravi te nepravde i da *poniženom srpskom narodu vrati dostojanstvo*. Velikosrpski hegemonizam je pribjegao sili u nakani da zaokruži Veliku Srbiju do Virovitice i Karlobaga. U tim ratovima, koje je vodila *Srbija koja nije učestvovala u ratovima*, pogromskim u osnovi, nanesene su stravične štete zemljama i narodima.

Zahtjevi za reviziju istorijskih činjenica prevladajući su na javnoj i društvenoj sceni, a ispostavljaju se i oblikuju od početka 80-tih godina XX vijeka. Zagovornici *nove krivice* za slom i sudbinu ravnogorskog pokreta tim shvatanjima prilagođavaju svoju neodrživu interpretaciju istorijskih zbivanja i uloge glavnih aktera u njima.

Argumentovani pogledi, utemeljeni na novim povijesnim saznanjima, izuzetno su korisni za stvaranje objektivne slike, recimo, o tome kakva je uloga Vinstona Čerčila i Amerike u razrješenu jugoslovenske ratne drame; ili *boljševičke vrhuške u Kremlju*, kako je nazivaju, u svim procesima; pa i *Rusije kao privlačne teže za vezanost Srba i Crnogoraca za partizane i Moskvu*, odnosno kakva je u svemu uloga *srpskog nacionalnog elementa i 'unutrašnjih snaga'* među Srbima i njihovom opredjeljivanju za NOP i partizane itd. Na činjenicama zasnovana istoriografija i publicistika zasigurno se rasterjećuju jednostranosti i jednoobraznosti u interpretaciji.¹¹⁸²

1181 Dr. Đoko Tripković, *Titovi putari*, Duga, br. 457, septembar 1991.

1182 Iznoseći dosad nepoznate argumente i građu Jože Tomasevich, primjerice, u svom vrijednom djelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu* potpomaže sticanje novih saznanja i ocjena. Naspram drugim djelima, Tomasevich i još jednog značajnog broja časnih primjera, ostali fabrikuju i sebe u naučnoj, stručnoj i široj javnosti legitimiju netačnim ili iskonstruisanim podacima. Oni zaspaju i listove, časopise i druge publikacije pristrasnim presudbama o pokretanju, toku i ishodu NOP-a, o

Normalno je da istoriografija i istoričari, prirodnom svojom djelatnosti, preispituju poglede i dosegnete rezultate istraživanja i obrade određenih zbivanja u pojedinim povijesnim fazama. To čine i za period Drugog svjetskog rata. Razumljiva je i njihova težnja da dopru do novih saznanja. Prevažadno onih što pouzdano, na temelju sigurno utvrđenih činjenica, vode ka verifikaciji nove naučne istine. Ne samo o ratnim zbivanjima nego i o ulozi pojedinih istaknutih ličnosti, organizacija i pokreta u tom razdoblju. U takvom pristupu su neosporna pregalačka svojstva istorijske struke i nauke. Iskustva otkrivaju da oni pri tome mogu i da mijenjaju svoja ranija gledišta i ocjene. Pravo na to im se ne može osporavati. Dakako, a da brane svoja naučna uvjerenja, pored ostalog, i na osnovu do sada nedosegnutih otkrića. Tu spadaju i preispitivanja prijašnjih saznanja. S njima i gledišta što su ranije bila opštevažeca kao nepobitna za jedno vrijeme i njegove domete.

Potpuno protivno takvom pristupu i iskustvu istoriografije, međutim, predstavljaju pojave falsifikovanja istorijskih činjenica. U tim domenima je i praksa činjeničnog redukcionizma s tendencijom da te činjenice sračunatom selekcijom postanu saglasne unaprijed postavljenim tezama i nakanama. Baš tako se već dugi niz godina čini radi toga da bi se istorijska nauka dovela u poziciju da rehabilituje one društvene snage koje je istorija porazila, a epohalna zbivanja pregazila nogama, takoreći da bi se istorijska realnost u prošlosti promijenila sukladno željenoj stvarnosti.

FIKTIVNE ČINJENICE PO DRAŠKOVIĆEVOJ ODI ČETNIŠTVU

Još prije Koste Nikolića i poplave njegove skribomanske apologetike ravnogorcima u izdavaštvu Srbije zapamćena su i mnoga druga izdanja u kojima se, nenaučno, neistinito i neodmjereno, veličaju četništvo i Draža Mihailović. O Draži kao protagonisti političke strategije *čekanja* i odlaganja oružane borbe protiv okupatora i kvilinga; kao vojskovođa one vojske koja se surovo obračunavala sa svim što nije srpsko, odnosno velikosrpsko na prostorima Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije; kao saradniku okupacionih formacija u vremenu Drugog svjetskog rata Vuk Drašković je iscrpljivao svoju žurnalističku, feljtonističku i dnevopolitičku darovitost u svojoj knjizi *Noć đenerala*. To je kvaziroman u nakladi *Srpske reči* u Beogradu pod direktorskom palicom njegove supruge Danice Drašković i glavnog urednika Ljiljane Šop. Ta Ljiljana u ime izdavača piše da je to roman *toka svesti najkontraverznije i najtragičnije figure srpske istorije XX veka*. Kaže da je Drašković htio da napi-

dogadajima i ličnostima iz toga perioda, o partizansko-četničkim relacijama, pa i o politici Velike Britanije, njene vlade i premijera Čerčila prema ratnim zbivanjima u Jugoslaviji.

še roman o posljednjoj noći života đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića. *Noć đenerala* je zamišljena kao spoj dokumenata i činjenica, s jedne strane, te Draškovićevih uvjerenja i slutnji, s druge strane. Zamišljen je, kako je rečeno, kao velika freska istorijskih i fiktivnih ličnosti. U prvu grupu spadaju kralj Petar II Karadorđević, Miloš Minić kao javni tužilac u sudskom procesu protiv Draže Mihailovića, pa Slobodan Penezić - Krcun, Mihailovićev isljednik i šef posljeratne OZNE u Srbiji, onda Josip Broz Tito, Dražina supruga Jelica i djeca đeneralova. Među fiktivne ličnosti autor je smjestio stražare, mučitelje i *odabrane* slušatelje kao sudionike sudjenja 1946. godine. Iz piščevog košmarnog pristupa i povijesnim dokumentima i činjenicama izrasla je košmarna noć pred pogubljenje đenerala kao glavnog junaka romana te Draškovićeve ode četništvu *Noć đenerala*. Draža u toj noći preuzima ulogu tužitelja. On za svoj istorijski, vojni i politički slom i poraz optužuje sve i svakoga a krivca ne vidi u sebi, svojoj ideologiji i ukupnom usmjerenju ravnogorskog pokreta. Za njihov i njegov debakl stoga su krivi Vinston Čerčil i Staljin, zapadna alijansa, pa i srpski seljaci koji nikada neće razumjeti svoje vođe. Okrivljuje i Kralja Petra, pa De Gola, Ruzvelta, srpski kukavičluk, rođenu djecu kao predratne skojevce i pripadnike partizanskog pokreta, ženu Jelicu i nesudenu ljubavnicu Nataliju. Bilo je, dakako, još i drugih krivaca koji su kumovali njegovom političkom i vojnom porazu. Draža se nalazi naspram svih onih koje optužuje za svoj slom. S njim je, naravno, i autor Vuk Drašković sa svojim naizvrat okrenutim ubjedenjem o Dražinoj i ulozi četništva u cjelini. Vođen tim svojim uvjerenjem, Drašković u *Noći đenerala* priziva imaginarnu pravdu i uzvikuje: *Ima pravde, Dražo. Na Sutjesci četrdeset i treće sjebasmo Nemce, a na Sutjesci četrdeset i pete sjebasmo tebe.*

U psovačkom rječniku, pri korišćenju dokumentarne građe u romanu, saplita se u košmaru istoriji nepoznatih fiktivnih činjenica: minornih autora, lokalnih novina ili časopisa kao izvora bez ijedne potvrđene činjenične istine. Prikazi te knjige od 300 stranica isticali su ne samo kontrukcije u fabuli i dijalogima nego, uz psovke i obmane, obilje falsifikata. Krivotvorenje mu je poslužilo kao pokriće tvrdnje prema kojoj su borbeni uspjesi četnika pripisivani partizanima. *Od Foče do Tuzle, padali su nemački garnizoni pod mojim trupama, ali je Radio-London drobio gluposti o Titovoj epopeji na Sutjesci, a moje pobe pripisivao partizanima. A što se druge Sutjeske tiče... Važan je krajnji rezultat.*

Tako Drašković stavlja u Dražina usta misao o uroti nepravednog svijeta prema njemu. Iz toga i tvrdnja: *Kraja nema. Kao što nema ni Đeneralovog groba. Istina ima!* - uzvikuje autor slavodobitno u toj knjizi.

Nije da nema pravde i istine. Ima je, zacijelo. Ona stoluje izvan i podaleko od sadržaja knjige *Noć đenerala* Vuka Draškovića u nakladi beogradske *Srpske reči* (1977. godine).

Draža je istorijski idol Vuku Draškoviću. Tom lideru Srpskog pokreta obnove koji je pokrenuo mobilizaciju Srbije u četnike 60 godina poslije istorijskog sloma fašističke koalicije u Evropi. Od njega i njegovog pokreta potiče zahtjev da se zakonski izjednače četnici i partizani u pogledu prava na penzije i invalidnine. Tim zakonskim aktom, usvojenim u Skupštini Srbije, ustanovljena je i *Ravnogorska spomenica 1941*. Time su pripadnici četničkog ravnogorskog pokreta od 1941. do 1945. godine stekli ista prava kao i partizani.¹¹⁸³

Jednoglasje pri usvajanju toga zakonskog projekta objašnjavano je željom za *istorijskim pomirenjem* Srba. Prema reagovanjima šire srbijanske javnosti moglo se vidjeti da je pomirenje više izgovor nego ozbiljan argument. Po tim reakcijama je moguće nedvosmisleno zaključiti da je izjednačavanje partizana i četnika više obnovilo i produbilo podjele nego što je doprinijelo pomirenju u srbijanskom društvu. Višednevna parlamentarna debata zapodjenula je gotovo svade među građanima i njihovo dijeljenje na antifašiste i profašiste. Reafirmacija četništva u Srbiji ne može ostati bez posljedica u odnosima te zemlje sa susjedima, kao i na *put Srbije u Evropu* koja je kao svoj dan promovisala baš datum pobjede nad fašizmom.

*Srbija je ovog utorka (21. decembar 2004. - o.a.) postala u Evropi jedina zemlja u kojoj su fašisti izjednačeni sa borcima protiv fašizma i tako napravila još jedan korak ka udaljavanju od demokratskog svijeta koji je okružuje.*¹¹⁸⁴ Berić piše da se srpska politička elita, uz nesebičnu podršku nacionalističke intelektualne bulumente i pravoslavnog klera, *udarnički trudi da propusti sve vozove koji vode u moderno evropsko društvo i nastavi da, uz šljivovicu, pivo i harmoniku, hrće u balkanskoj krčmi.*

Nimalo nije neobično što je Vuk Drašković bio taj koji je istrajavao na donošenju pomenutoga zakona. Vuk je pola svoga života uložio za rehabilitaciju

¹¹⁸³ Skupština Srbije je 21. decembra 2004. godine usvojila izmjene Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica kojim su izjednačena prava četnika i partizana. Za prijedlog Srpskog pokreta obnove glasalo je 176 poslanika, protiv su bila 24 poslanika Socijalističke partije Srbije i Socijaldemokratske partije. Uzdržana su bila četvorica poslanika, a devet ih nije glasalo. Zakon je usvojen po hitnom postupku, uz obrazloženje da je utemeljen na *istorijskoj istini*, pa je neophodno da se izjednače u pogledu prava svi koji su se borili protiv okupatora, fašista i nacista. Na taj način su, izvan zdrave pameti, *Čiča* – kako Draži tepaju sljedbenici – i četnici bili antifašisti, a ne domaći izdajnici i saradnici okupatora. Tim propisom je pripadnicima ravnogorskog pokreta od 1941. do 1945. godine priznato da su bili antifašisti i da im *kao takvima* pripadaju ista prava kao i partizanima. Nezadovoljstvo usvajanjem Zakona iskazao je poslanik Ivica Dacić konstatacijom da se njime *praktično brišu razlike između onih koji su se borili za slobodu svog naroda i onih koji su saradivali sa okupatorom*. Potpuno suprotno stanovište je izrazio predlagatelj zakona Srpski pokret obnove (SPO). On je u obrazloženju naveo da je zakon *utemeljen na istorijskoj istini i da je neophodno izjednačiti prava svih koji su se borili protiv okupatora, fašista i nacista*. Takvo objašnjenje su prihvatili i pripadnici Demokratske stranke Srbije (DSS Vojislava Koštunice), te poslanici Demokratske stranke (DS Borisa Tadića).

¹¹⁸⁴ Gojko Berić, *Srbija u četnicima, Oslobođenje*, 23. 12. 2004.

lika i djela generala Draže i njegovog četničkog pokreta, – piše Gojko Berić. *Proglasivši ga prvim antifašističkim borcem u porobljenoj Evropi, Vuk je napisao roman o svom istorijskom idolu i podigao mu spomenik na Ravnoj gori, gdje se svakog maja održava masovno saborovanje bivših i novopelenih dražinovaca. Vukov dolazak i njegov zapaljivi govor najavljuje eksplozija stotina truba, koje grme svirajući četničku himnu 'Od Topole, pa do Ravne gore...' Medutim, ovaj borbeni aktivista za izjednačavanje dva ideološki i politički potpuno suprotstavljena pokreta – partizanskog i četničkog – nije se pokazao naročito inteligentnim. Drašković je u svojoj zajapurenosti zanemario činjenicu da je šef srpsko-crnogorske diplomatije i da Evropa, shodno tome, motri na njegove postupke. Da je Draža Mihailović bio 'prvi antifašistički borac u porobljenoj Evropi' valjda bi se 6. juna u Parizu u nekom čošku našlo mjesto i za nekog ostarjelog dražinovca na svečanosti posvećenju godišnjici savezničkog iskrcavanja u Normandiji... Što se tiče dosad važeće istorijske istine, koju Vuk Drašković – a radi, evo, i gotovo cijela zvanična Srbija – proglašava 'istorijskom neistinom' postoji mnoštvo dokumenata koji svjedoče o ratnoj bliskosti Mihailovićevih četnika sa Nijemcima i Italijanima. Istorija je zabilježila i masovne zločine četnika nad Bošnjacima i Hrvatima. Od njihove kame stradalo je na hiljade srpskih partizana, njihove rodbine i pristalice. Je li to antifaziizam? Može biti, ali samo kao slika preradene povijesti.'*¹¹⁸⁵

LITERATURA O ČETNIČKOM POKRETU I MIHAILOVIĆU

O Draži Mihailoviću kao pukovniku od septembra 1935. godine do danas postoji veoma obimna literatura. O njemu postoje veliki arhivski fondovi različite provenijencije. Jozo Tomasevič o njemu takođe piše u svom djelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, str. 125, i d.; Mikrofilm T-314, rola 1437, snimci 1203-1207; Knjiga o Draži sa člancima Purkovića i Milosavljevića sv. I, i Stojanović *Kako je kažnjavan Draža Mihailović*.

O četničkom pokretu i njegovom vođi D. M. takođe postoji obimna literatura. Tu su djela bivših četnika i njihovih inostranih simpatizera. Među tim naslovima su i dva sveska članaka i sjećanja (izdao Radoje L. Knežević pod naslovom *Knjiga o Draži*). Napisali su ih četnički veterani i vatreni četnički pristaše. Iako pristrana i nedostatna djela važan su izvor informacija. S manama i predrasudama pisana je i serija članaka Radoja Kneževića pod zajedničkim naslovom *Jugoslovensku vlada i Draža Mihailović* objavljena u šest brojeva londonskog časopisa *Poruka* u vremenu između novembra 1952. i novembra 1954. godine. Radojev brat, potpukovnik Živan L. Knežević, pod naslovom *Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailovich* i

¹¹⁸⁵ Gojko Berić, *Isto.*

General Mihailović i U. S.S.R. (1945.). U istoj kategoriji su i četiri Topaloviće-ve knjige *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945* (izdata 1958.), *Kako su komunisti došli u vlast u Jugoslaviji* (1964.), *Borba za budućnost Jugoslavije* (1967.) i *Srbija pod Dražom* (1968.). Tu je i knjiga Konstantina Fotića *The War We Lost*. Ostala upotrebljiva djela su: David Martin, *Ally Betrayed*, New York, 1946.; Albert Seitz, *Mihailović: Hoax or Hero*, Columbus, 1953.; Branko Lazich, *La tragedie du General Mihailovich*, Paris, 1946.; Sergije M. Živanović, *General Mihailović i njegovo delo*, Chicago, 1962.; Stevan Vučetić, *Gradanski rat u Crnoj Gori 1941-1945.*, Detroit 1947.; Radoje Vukčević, *Na strašnom sudu*, Chicago, 1968.; kompletan broj časopisa Glasnik SIKD *Njegovi koji objavljuju četnički emigranti* za juni 1966. posvećen je Mihailoviću.

Jozo Tomasevich navodi i literaturu autora onih Srba koji su u emigraciji a u toku rata bili na strani Ljotića i generala Nedića. U toj literaturi je Bor. M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji 1941-1945*, Cleveland, 1958 i Krakov Stanislav, *General Milan Nedić* (Minhen, 1962.) od hrvatskih ekstremista Jozo upućuje na Omrčaninovo djelo *Istina o Draži Mihailoviću*.

Za službeno tumačenje jugoslovenskih komunista o četničkom pokretu Savez udruženja novinara, *The Trial of Dragoljub - Draža Mihailović*; Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, sv. I, i *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*; Miloš Minić *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Enciklopedija Jugoslavije II. Itd.

Neobjavljeni osnovni materijali su zaplijenjeni. Njemački i italijanski ratni dokumenti dostupni na mikrofilm u Nacionalnom arhivu SAD-a (United States National Archive) i u drugim arhivima. Jozo Tomasevich se služio i mikrofilmskom serijom 9771 koje je dobio od britanskog Foreign Officea sa dokumentima iz njemačkog ministarstva vanjskih poslova, te mikrofilmova italijanskih ratnih dokumenata. U arhivu Hoover Institution, Stanford University, šapirografisani su izvještaji njemačkih oficira nakon njihovog zarobljavanja od američkih oružanih snaga.

Umjesto pogovora Prvoj knjizi

GRADANSKI ILI OSLOBODILAČKI RAT 1941-1945?

Dva suparnička tabora: okupatorski i antiokupatorski

Istorija gradanskih ratova, još od Spartakovih vremena, ne zna da su takvi ratovi počinjali i vođeni u okupiranoj zemlji! Da li je gradanski rat, ako se jedna od dve ratujuće strane - u našem slučaju partizanska - za čitavo vreme okupacije, odlučno i dosledno, bori protiv okupatora, a druga ratujuća strana - u ovom slučaju četnički pokret - povede borbu i vodi je, sve do sloma okupatora, protiv one prve, tj. partizanske? Odista, da li je to gradanski rat ili je, pak, ta druga ratujuća strana bila u eklatantnoj saradnji i na svakovrsnoj pomoći okupatorima? Jasan dokaz da se nipošto nije radilo o gradanskom ratu jesu i uporna nastojanja predstavnika partizanskog pokreta da privoli četnički pokret Draže Mihailovića na zajedničku borbu protiv okupatora.¹¹⁸⁶

Kako je vođa Francuskog pokreta otpora Šarl de Gol gledao na gradanski rat u okupiranoj Francuskoj? Njemu je u avgustu 1944. godine, pošto je oslobođen Pariz, u zvaničnu posjetu i na službeni razgovor došao predstavnik maršala Petena. Imao je i ovlašćenje da sa de Golom *promade način kako bi se izbegao gradanski rat u Francuskoj*. De Gol je odgovorio: *Ja sam udaljio tog izaslanika. Gde je gradanski rat?*¹¹⁸⁷

Za razliku od onih prostora u doskorašnjoj Jugoslaviji, u kojima se čine pokušaji reafirmacije ravnogorskog pokreta i Mihailovića, u Francuskoj niko normalan ne pomišlja na rehabilitaciju kolaboracije i kvislinštva okupatoru. I tom Petenu, koji je osuđen na smrt, oduzeto je zvanje maršala dodijeljeno mu za njegove zasluge u Prvom svjetskom ratu.

Glavna borba protiv Tita vodi se sada na području Nezavisne Države Hrvatske. Glavne snage, koje u toj borbi uzimaju učešća, bore se pod ustaškim amblemom... Tito, prema tome, ima mogućnost da tu borbu u inozemnim krugovima prikaže kao borbu sa Njemačkom i njenim saveznicima i da joj oduzme karakter gradanskog rata, koji bi jedino mogao biti razlogom jedne angloameričke intervencije.¹¹⁸⁸

1186 Dr. Pero Damjanović, *Knjiga protiv ukrovljavanja istorijskih istina*, prikaz knjige dr. Branka Lataša, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustasama (1941-1945)*, časopis *Socijaldemokrat*, Sarajevo, septembar/rujan 2000., str. 239.

1187 Šarl de Gol, *Ramé memoari*, Spas 1944-1945., Prosveta, Beograd, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1968., str. 478.

1188 *Memorandum delegacije Četničkog nacionalnog komiteta* od 27. aprila 1945. Vladku Mačeku, predsjedniku HSS-a, o potrebi ujedinjavanja svih snaga radi borbe protiv NOP-a. Arhiv VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3, VK-P-642/2.

Vodstvo četničkog pokreta insistira da se oružani sukobi u Jugoslaviji predstave ne kao oslobodilački nego kao građanski rat. Smatralo je da se samo u tom slučaju Angloamerikancima pruža mogućnost da se umiješaju i uspješno intervenišu u korist nacionalističkih snaga.

I komandanti na terenu su smatrali da se može zatražiti intervencija saveznika s tim ciljem. Potpukovnici Zaharije Ostojić i Petar Bačović depešom od 12. IX 1944. upozoravaju Mihailovića: *Smatramo da je potrebno zatražiti od saveznika da nas okupiraju i spreče građanski rat, u protivnom mi smo izgubili bitku i vojnički i politički.*¹¹⁸⁹ Svi su izlaz tražili u kvalifikaciji građanskog karaktera rata da bi se spasili. Ni tada nisu pomišljali na mogućnost anti-fašističke antiokupacijske vlastite borbe u zemlji.

Članovi četničkog CNK u svom Memorandumu od 27. aprila 1945. godine upućenom Vladku Mačeku, predsjedniku HSS-a, ukazuju na potrebu ujedinjavanja snaga radi borbe protiv NOP-a.¹¹⁹⁰ Šalju ga 15. mjeseci nakon održanog kongresa u selu Ba. *Prema izjavi ličnog izaslanika pok. gospodina Predsednika Roosevelta, gospodina sveučilišnog profesora Roberta Mac Douella-a, glavni argument Tita, u političkoj borbi sa protukomunističkim snagama na našem području, bio je taj da je on jedini čimbenik, koji može obnoviti Jugoslaviju u bilo kojoj formi, jer su nacionalističke snage, posle događaja 1941. godine pu nadalje, međusobno konačno i nepovratno zavađene.*

Oni priznaju da mu je razvoj prilika u zemlji davao, sve do sada, za pravo i on ga je vrlo uspješno koristio. *Protukomunističke snage nisu bile u stanju suprotstaviti Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije nikakvo slično tijelo, koje bi uspješno predstavljalo sve narode i narodne slojeve na području Jugoslavije, nego samo politička tijela u kojima je zastupljen jedan narod ili čak samo pojedini dijelovi jednog naroda.*

Glavna antifašistička snaga u zemlji (NOP) nije htjela da prihvati vođenje građanskog rata već je borbu protiv okupatora i njegovih pomagača odredila kao svoj glavni strateški cilj. Na toj osnovi se vršilo osnovno grupisanje društvenih snaga u dva suparnička tabora: okupatorskog i antiokupatorskog. *Komunisti su našli snage da vode rat na dva fronta: protiv okupatora i protiv četnika od jeseni 1941. kao njegovog saradnika.*¹¹⁹¹ Ako je tako, onda to nije bio građanski rat. Karakter NOR-a može se utvrditi po cilju rata i praksi ostvarenja cilja. Cilj NOR-a je postavljao zadatak da narodi Jugoslavije izvoju oslobodjenje sopstvenim snagama. NOP je stoga morao stvoriti brojnu i moćnu oružanu silu, koja je mogla da izvodi krupne operacije, da skrši snagu neprijatelja i da oslobodi zemlju.

1189 XIV, 4, dok. br. 74.

1190 VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3.

1191 B. Petranović, Isto, str. 750.

Znao je da se u II svjetskom ratu svijet svrstao u dva tabora: fašistički i antifašistički. Između zaraćenih strana otpočela je borba na život i smrt. Rat je za branioce bio oslobodilački i antifašistički. Takav njegov karakter je davao pečat ratnim zbivanjima. Od snaga otpora u okupiranim zemljama očekivalo se da će doprinijeti pobjedi nad fašizmom. To je bio njihov glavni zadatak.

Da načine taj zaokret od četnika ka partizanima i da izmijene svoj stav prema NOP-u Saveznike nisu nagnali ni ideološki ni politički razlozi. Rukovodili su se prvenstveno vlastitim interesima u ratu protiv Njemačke. Da je u Jugoslaviji vođen građanski rat oni bi učinili sve da podrže četnički pokret u borbi protiv partizanskih snaga. Zato njihova podrška NOVJ-u, uz ostalo, otkriva oslobodilački i antifašistički karakter NOR-a. Na taj način ratna praksa opovrgava tvrdnje da je to bio građanski rat.

Okupator je oružana dejstva u Jugoslaviji tretirao kao građanski rat. Pri tome je prikrivao pravo stanje stvari u svojoj okupacionoj zoni da bi opravdao svoje mjere pacifikacije. I četnici su tvrdili da je to građanski rat. Njihova propaganda je stalno isticala da su im taj rat nametnuli komunisti. Time su pravdali i svoju saradnju sa okupatorima i kvsilinzima. I u emigrantskoj literaturi, stvaranoj poslije Drugog svjetskog rata, zastupano je to gledište okupatora i četnika. Takvu tezu su zastupali i pojedini oficiri iz misije zapadnih Saveznika pri četničkim štabovima.

Tvrdnja ravnogorskog pokreta da je u pitanju građanski rat provejavala je nametljivo kako u četničkoj propagandi tako i u drugim četničkim dokumentima, u naredbama četničkih komandanata. Mihailovićev štab 2. IX 1944. depešom traži od potčinjenih komandi da informišu Vrhovnu komandu koja mora *svakodnevno obavještavati Saveznike o toku građanskog rata. Komandanti će organizovati da nam se šalju podaci o svakoj ma i najmanjoj borbi.*¹¹⁹² Poput ove depeše bezbroj je drugih dokumenata, letaka i proglašenja koji svjedoče o tome. Mada insistira *samo na tačnim izveštajima* i sam Draža je sklon da domjetne ponešto ili preuveliča kakav podatak.

Na prigovore saveznika da u zemlji ne vodi politiku u skladu sa ciljevima zemalja antifašističke koalicije, jer se ne bori protiv njemačkih i italijanskih trupa, on 1. juna 1943. u depeši predsjedniku jugoslovenske vlade u Londonu piše *da za građanski rat u zemlji nisam kriv ja već komunisti... Oni su u Hercegovini i Crnoj Gori pobili na najgrozniji način oko pet hiljada, ponavljam pet hiljada, ljudi i žena i čistih nacionalista.*¹¹⁹³

U svim četničkim glasilima u toku rata, ali i nakon Drugog svjetskog rata u četničkoj emigraciji i na tlu ex-Jugoslavije sve do danas, rasprostiru se teze da je u Jugoslaviji vođen građanski rat od 1941. do 1945. Na toj osnovi se optužuju komunisti, kako se naziva čitav partizanski pokret, da njima nije stalo

1192 VII, Ča, k. 301, reg. br. 5/1.

1193 ZB, III/3, str. 157.

do oslobođenja porobljene domovine ispod fašističke okupacije. Saglasno toj propagandi, oni su bili samo slijepi izvršioци nekih naloga Kominterne sa ciljem da se domognu vlasti. O tome da li je u Jugoslaviji vođen građanski ili oslobodilački rat objavljena je značajna naučna literatura. Više naučno fundiranih radova objavio je profesor Jovan Marjanović. Izdate su i nove knjige drugih autora. U 1992. godini i Miloš Minić je objavio djelo *Građanski ili oslobodilački rat 1941-1945*.¹¹⁹⁴ Svi oni podastiru mnogobrojnu argumentaciju koja upućuje na zaključak da je to bio oslobodilački rat.

Je li rat u Jugoslaviji 1941-1945. građanski, kako ga je tumačila četnička propaganda, ili oslobodilački? Pitanje je suštinsko i moglo bi biti tema naučnih rasprava istraživača koji se bave istorijom ratova. Aktualizuje se i u političkim borbama za osvajanje vlasti. Ono je i političko pitanje. Pokreću ga nasljednici pokreta i formacija koje su saradivale sa fašističkim okupatorima. Oni nastoje da opravdaju svoju kolaboraciju i da se rehabilituju. Računaju da to postizu tumačenjem da je u pitanju građanski rat. U toj sferi oni lome koplja sa nasljednicima, saradnicima oslobodilačkog rata i baštinicima antifašističkih tradicija.

Mnogi bi da *revidiraju* istoriju, da *otkriju* nove istorijske istine, da bace *novi tračak svjetlosti* na taj rat, da *izmire* one koji su bili bitke na suprotnim stranama u tom ratu koji neutemeljeno nazivaju građanskim.

Većina istoričara sa prostora bivše SFRJ usvojila je gledište da je NOR oslobodilački antifašistički rat sa elementima građanskog rata. Time je iskazana njegova priroda, samosvojnost i identitet. U toj kvalifikaciji sadržano je i saznanje da je nacionalnooslobodilačka (antiokupatorska) komponenta preovlađujuća i glavna. U tome nalaze prisustvo klasno-revolucionarne komponente koja se manifestovala najviše kroz međusobnu političku i oružanu borbu NOP-a i četničkog pokreta. Ili, kako se to nazivalo, revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga. NOR je imao i određena svojstva građanskog rata. Najuporniji zagovornik te teze je Branko Petranović u svojim brojnim radovima o NOR-u.¹¹⁹⁵ On piše: *Borba NOVJ je bila najsuvjetliji političko-moralni primjer borbe protiv fašizma*. Petranović je, međutim, pred svoju smrt promijenio gledište o karakteru NOR-a. To se može vidjeti u njegovoj knjizi *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945* (Beograd, 1992.). U toj knjizi on zapostavlja oslobodilačku suštinu a građanskom ratu daje primarno mjesto. Smatra da je oružani sukob između četnika i partizana doveo do građanskog rata. Od novembra 1941. godine kao takav je glavna karakteristika zbivanja na jugoslovenskom ratištu. Ističe da je NOR bio *Građanski rat pod okupacijom*. To nije čisti klasični nego *građanski rat pod okupacijom*. I jedna i druga teza tvrde da je to bio građanski rat. Milija Stanišić otvara pitanje: da li su u

1194 MIR, Novi Sad, 1992.

1195 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, knj. II, Beograd, 1988, str. 437.

burnoj istoriji Evrope vođeni građanski ratovi u okupiranoj zemlji? Da li je taj rat pod okupacijom strane sile uopšte moguć?

Stanišić nastoji da dadne argumentovane odgovore.¹¹⁹⁶ Politička nauka tumači građanski rat unutar države između društvenih slojeva kojim se osvaja ili brani vlast. Takvih je bilo veoma mnogo. U svakoj zemlji koja ga je zapamtila rat se vodio za promjenu vlasti. Drugim riječima, za osvajanje, odbranu ili očuvanje vlasti. Vode ga društvene klase jedne zemlje, a pokreću suprotstavljene političke snage. Javlja se i kao rat između nacionalnih i etničkih grupa u višenacionalnoj državi. Takvi su ratovi i građanski i međunacionalni ili međuetnički istovremeno. Imaju i svoje posebne odlike, koje nemaju revolucije i kontrarevolucije, odnosno ratovi između društvenih klasa. Spadaju među najsirovije ratove jer u njima ponajviše strada nenaoružano stanovništvo zato što dominiraju međunacionalne i međuetničke osvete. Pojam građanskog rata nije jasno određen ni u teoriji ni u praksi. Naročito kada unutrašnji sukobi nastaju u jednom narodu ili među nacionalnim, etničkim ili vjerskim grupama kada se javljaju u situaciji spoljne agresije i okupacije jedne države od strane druge države, kad jedna ili više strana u unutrašnjem sukobu stupaju u spregu sa agresorom, tj. okupatorom, i u saradnju s njim u borbi protiv druge strane koja vodi borbu protiv okupatora i za oslobođenje zemlje od okupacije, za uspostavljanje slobode, nezavisnosti i suverenosti zemlje. U tom slučaju ne može biti spora da jedna strana vodi oslobodilački rat, a da druga strana pomaže okupatoru. Rat one strane koja je u službi okupatora ne može ni po kakvom kriteriju biti oslobodilački rat. Njen rat je sastavni dio rata koji vodi okupator protiv strane koja ratuje protiv okupatora. Da li se može smatrati da ta strana vodi građanski rat pitanje je oko koga se vode rasprave, pošto se takav građanski rat ne može svrstati u kategoriju klasičnog građanskog rata, kakvih je bilo i koji nisu nepoznati u istoriji. Javljali su se kod naroda i država i u milenijumima i u stoljećima, zatim kao seljački i vjerski ratovi u doba feudalizma, revolucije u XVIII, XIX i XX stoljeću sve do danas.¹¹⁹⁷ Različiti su im povodi i uzroci. Javljali su se zbog sukoba interesa društvenih klasa koji se nisu mogli prevazići mirnim putem, a zajedničko im je borba za klasne interese i za vlast ili prevlast sukobljenih strana u nekoj državi.¹¹⁹⁸ Ali, evropska istorija ne pamti građanske ratove pod okupacijom. Jer, u okupiranoj zemlji

1196 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije 1941-1945.*, USI, Beograd, 1999.

1197 Vidjeti Političku enciklopediju, izd. Savremene administracije, Beograd, 1975.

1198 Priroda i karakter građanskih ratova opisani su u književnim i djelima istoričara, primjerice *Rimski građanski ratovi* od Apijana (izd. Kultura, Beograd, 1976). Ono do čega je došla politička teorija u pogledu odrednica građanskog rata dato je i u *Političkoj enciklopediji* (izd. Savremena administracija, Beograd, 1975.).

Građanski rat se vodi u granicama jedne zemlje, premda u istoriji i osobito modernoj nema primjera da jedan građanski rat nije, na jedan ili drugi način, angažovao i društvene snage van granica zemlje u kojoj se vodi, i to na jednoj ili drugoj strani, a često na obje (str. 304-305, *Politička enciklopedija*, izd. kao gore).

ne postoje objektivni uslovi za vođenje takvog rata. Okupator je obezbijedio čvrstinu svog okupacionog sistema. Domaće snage nisu mogle voditi glavnu riječ, koja je pripadala okupatoru. Njemu pripada i vlast. Ta vlast, doduše, nastoji da uključi što više domaćeg stanovništva. *Gradanski rat pod okupacijom* je moguć uz dva preduslova: da su obje sukobljene strane voljne da vode takav rat i da ni jedna od njih ne vodi oružanu borbu protiv okupatora. To je, dakako, teorijsko-apstraktna teza. Događaji u okupiranoj Jugoslaviji uzeli su drugi tok i smjer.

Rat sila Osovine je osvajački rat za *novi poredak*. Hitlerova Njemačka, Mussolinijeva Italija i Japan su htjele, na evropskom kontinentu i u svijetu, da dominiraju međunarodnim odnosima. To je značilo dominaciju fašizma, rasizma, naroda *više rase* nad drugima koje su smatrali *nižom rasom*. Dominacija znači i preotimanje kolonija tadašnjih kolonijalnih velikih sila. Ona predstavlja i pretvaranje u kolonije ili polukolonije do tada nezavisnih zemalja Evrope i Azije kako bi se proširio *životni prostor* te tri sile koje su u Osovini Berlin-Rim-Tokio i povele Drugi svjetski rat.

Protiv tih sila Osovine stupile su u odbrambeni rat tri saveznika: Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez i Velika Britanija. One su ga povele da bi porazile sile Osovine kao fašističke agresore, oslobodile zemlje i narode koji su bili okupirani, uspostavile svjetski mir i bezbjednost na principima Atlantske povelje 1941. godine i razvijenim u Povelji Organizacije ujedinjenih nacija 1945. godine. Njihov rat protiv Njemačke, Italije i Japana bio je, prema tome, i odbrambeni i oslobodilački. Njegovi rezultati su imali svjetski istorijski značaj. Opređijelili su svjetski razvoj krajem prve i u toku druge polovine XX stoljeća. Jedan od rezultata ili posljedica toga rata je i raspad svjetskog sistema kolonijalizma u procesu antikolonijalnih oslobodilačkih revolucija i ratova, koji su doveli do postanka stotinjak novih nezavisnih država. Tri savezničke sile su pregovarale i sporazumijevale se međusobno o tome kako da budu uređeni ne samo Evropa nego i čitav svijet nakon rata. Pri tome su sagledavali i svoju ulogu u tom novom sistemu međunarodnih odnosa, doprinijele stvaranju OUN-a ali i dogovarale se o interesnim sferama svake od tih savezničkih sila. Iz toga će kasnije nastati i podjele među njima u dva vojno-politička i ekonomska bloka, dovesti do hladnog rata, do brojnih lokalnih ratova koji su pomagani sad od jednog sad od drugog bloka, do produbljivanja razlika između razvijenih i zemalja u razvoju. Otvoriće se i proces grupisanja velikog broja nezavisnih zemalja u pokret nesvrstanosti koji se protivio podjeli svijeta na blokove, jer je uvijek dio opasnosti od blokovske podjele kako za mir u svijetu tako i za nezavisnost mnogih zemalja. Trajalo je to sve do raspada istog vojnopolitičkog bloka i prestanka hladnog rata.¹¹⁹⁹

1199 Miloš Minić, *Oslobodilački ili gradanski rat u Jugoslaviji, 1941-1945.*, Agencija Mir i IP Cvetnik Novi Sad, 1993., str. 17-20.

PORICANJE SUŠTINE RATNE DRAME

Sušтина je u antifašističkom i oslobodilačkom karakteru NOR-a

Kad god su istorijski poražene snage ponovo nastupale na društvenu scenu uvijek su radi revanšizma, na razne načine, nastojale da poreknu i potru pobjedu i djelo onoga i onih snaga koje su ih u prošlosti porazile. Posljednjih godina naglo buja pristrasno tumačenje zbivanja iz Drugog svjetskog rata na jugoslovenskom prostoru. Falsifikuju se činjenice i šire neistine o NOR-u da bi se negirala njegova uloga i doprinos u pobjedi nad fašizmom. Glavno težište je usmjereno na izmjenu ocjena o karakteru NOR-a: poriče se njegova antifašistička i oslobodilačka suština, te nameće stav da je to bio gradanski rat. Današnji ideološki i politički pluralizam u društvu neizbježno rada razlike i nesuglasice u sagledavanju i ocjenjivanju najnovije, pa i skorašnje prošlosti. Jedan broj istoričara napustio je svoje prijašnje gledište i svrstao se na stranu onih koji smatraju da je NOR bio gradanski rat. Koji je pouzdan teorijsko-metodološki pristup i koji su objektivni kriterijumi pomoću kojih se može odrediti karakter NOR-a - da li je to bio oslobodilački ili gradanski rat?

Po nastanku i toku NOR je posebna i izuzetno složena pojava i u odnosu na *ratove i pokrete otpora u okupiranoj Evropi 1941-1945*. U njemu su sadržani nacionalnooslobodilačka i revolucionarna komponenta, te izukrštani ideološko-politički i vojni činioci. Brojni su sukobljeni subjekti. U politici raspačavanja Jugoslavije i obezbjeđenja okupacionog sistema vidnu ulogu su odigrali kvislinzi.¹²⁰⁰ Stavili su se u otvorenu službu okupatoru. Iz njihovih redova i iz redova njihovih pristalica formirano je 12 vrsta oružanih formacija. Nigdje u Evropi nije bilo toliko kvislinga - piše Terzić. Najkrupnija je bila kvislinška tvorevina NDH.¹²⁰¹

Zamršenu stvarnost u Jugoslaviji 1941-1945. je knjigom *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*¹²⁰² ponuđeno razumijevanje po ključu - načelu borbenosti. Po njemu su i četnički i partizanski pokret antifašistički. Pobijedio je onaj koji je bio borbeniji prema okupatoru. Načelo borbenosti je značajno, ali ne objašnjava kako su i zbog čega grupisane društvene grupe pod okupacijom. To zahtijeva objašnjenje prirode i karaktera okupacije. Okupator je uspostavio okupacioni sistem da bi obezbijedio svoje vojne, političke i ekonomske interese. Osigurao je potpunu dominaciju i kontrolu u svim oblastima života. Vojnom silom primoravao je narod na pokornost. Političkim, privrednim i propagandnim mjerama i djelovanjem nastojao je da zadobije lojalnost i podršku što većeg dijela stanovništva. U okupiranoj zemlji mijenjali su se odnosi

1200 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, drugo izdanje, Beograd-Titograd 1984., knj. 2, str. 604 i 605.

1201 Kvislinzi su društvene snage koje otvoreno i organizovano stupaju u službu okupatoru, djelujući kao sastavni dio okupacionog sistema.

1202 Peto izdanje, Beograd, 1992., knj. 1, str. 17

u društvu. Stav prema okupatoru uz ostatke predašnjih, ostaje osnovni društveni odnos. Sve društvene grupacije i svi pojedinci su morali da se odrede prema okupatoru. Na jednoj su strani oni koji pomažu okupatora - to su kvislinzi i kolaboracionisti a na drugoj oni koji mu pružaju otpor. Jedan broj građana pokušava da stoji po strani. Pouzdan je onaj metodološki pristup koji zamršenu jugoslovensku stvarnost razjašnjava odnosom prema okupatoru. Time se određuju mjesto, karakter i uloga svih sudionika ratne drame od 1941-1945. godine. Odnos prema okupatoru duboko zasijeca i u karakter NOR-a.¹²⁰³ U karakteru rata iskazuje se njegova društvena i vojna suština, te njegovi ciljevi.

NOP je jasno formulisao politički i vojni cilj rata: sopstvenim snagama izvojevati oslobođenje zemlje od okupatora i ostvariti društveni preobražaj. NOR se razvijao kao jedinstven proces oslobodilačke i revolucionarne borbe. Dvije magistralne komponente rata - nacionalnooslobodilački ciljevi i zadaci omogućili su široko okupljanje rodoljubivih snaga. Socijalni ciljevi davali su jači podsticaj borbi, istrajnost i prodornost. Obje komponente su krčile puteve ka ostvarenju krajnjeg ratnog cilja. Radi oslobođenja zemlje NOP je morao da stvori brojnu i moćnu oružanu silu. Ta snaga je rasla i mijenjala odnos snaga na jugoslovenskom ratištu: 1941. godine 9,2:1 u korist neprijatelja (okupatora i kvislinga); 1943 - 2,4:1; 1944. - 1,3:1, a krajem rata 1,7:1 u korist Jugoslovenske armije.¹²⁰⁴ To je omogućilo izvođenje krupnih operacija. Time je kršena snaga protivnika i dosegnuto oslobođenje zemlje. Shvativši opasnost koja mu prijete od NOVJ-a okupator je preduzimao krupne ofanzivne operacije da bi je uništio - sedam velikih ofanzivnih operacija u kojima je učestvovalo od 50 do 70.000 okupatorskih vojnika, neuključivši jedinice kvislinga i četnika a trajale su od 30 do 75 dana. Preduzimao je i mnoge druge operacije u raznim područjima zemlje.

U vrijeme kapitulacije Italije NOVJ je razoružala gotovo 10 njenih divizija (četnici nisu razoružali ni jednu krupniju italijansku jedinicu). U redove NOVJ-a stupilo je oko 80.000 novih boraca. NOVJ je pri kraju rata vodila neprekidne borbe sa njemačkom grupacijom jačine 450.000 vojnika. U završnim operacijama za oslobođenje zemlje NOVJ je zarobila 220.000 njemačkih vojnika pa i komandanta Jugoistoka general-pukovnika A. Lera. I kvislinzi su preduzimali mnogobrojne regionalne operacije u Crnoj Gori, na Kozari i Potkozarju, u Sloveniji, Bosni i Hercegovini, u Srbiji i drugim područjima.

1203 M. Stanišić, Isto, 247.

1204 Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Beograd, 1969.

KLJUČEVI DO ODGOVORA NA PITANJE O KARAKTERU RATA

Teze o građanskom ratu u Jugoslaviji su u osnovi pokušaja rehabilitacije ravnogorskog četničkog pokreta

Pri iskrivljavanju istorijskih istina niču i teze po kojima je u Jugoslaviji vođen građanski rat u toku Drugog svjetskog rata. Partizani ili, po njima komunisti, stavljaju se na optuženičku klupu pod optužbu da njima nije stalo do oslobođenja zemlje nego do cilja da se jedino domognu vlasti po nalogu Kominterne. O tome da li je u Jugoslaviji vođen građanski ili oslobodilački rat publikovana je bogata naučna literatura. Od analitičnih knjiga Jovana Marjanovića i Jovana Radovanovića do Miloša Minića i mnogih drugih istoričara i svjedočenja. Pitanje, očigledno, nije jednostavno. Dr. Pero Damjanović smatra da bi razjašnjavanje karaktera toga rata zahtijevalo još širi zahvat povezan i sa nekim osobenostima savremene epohe u razvitku čovječanstva uopšte.¹²⁰⁵ Taj još širi zahvat o kojem govori dr. Damjanović podrazumijeva sagledavanje ukupne istorije građanskih ratova još od Spartakovih vremena i antičke Grčke. Nije poznato da su takvi ratovi počinjali i vođeni igdje u okupiranoj zemlji. Može li se uopšte građanskim ratom okarakterisati vladajuće ratno stanje u Jugoslaviji? U toj zemlji se partizanska strana kao jedna od dvije ratujuće strane za cijelo vrijeme okupacije dosljedno borila protiv okupatora. Druga ratujuća strana, u ovom primjeru četnički pokret, od početka toga rata poveo je i vodio borbu, dok nisu slomljeni okupatori, protiv one prve - partizanske ili NOP-ovske. Ta druga strana je, osim toga, išla na ruku i svakodnevno pomagala okupatorima. Vodstvo partizanskog pokreta je uporno nastojalo da privoli Dražu i njegov pokret na zajedničku borbu protiv okupacionih sila. Prve inicijative u tom smjeru preduzeo je dr. Dragan Jovanović u svojstvu predstavnika Valjevskog partizanskog odreda. Zatim je i Miloš Minić, sa legitimacijom rukovodstva NOP-a, u više navrata u neposrednom dijalogu na Ravnoj gori, u ljeto 1941., ubjeđivao Dražu i njegove saradnike da prihvate tu borbu u zajednici sa partizanima. Nakon Minića te napore i nastojanja je preduzeo i Tito čim je u septembru 1941. izišao na oslobođenu teritoriju. Tito je komandantu vojno-četničkih odreda pukovniku g. Draži Mihailoviću, kako ga oslovljava u svom pismu od 20. oktobra 1941., nudio zajedničku borbu, zajedničku komandu i višestruku saradnju u organizaciji vlasti, zajedničku opremu i ishranu boraca, zajednička komandna mjesta i dr. Tito se u tim kontaktima sa Dražom jedino nije saglašavao sa mobilizacijom ljudstva za borbu. Smatrao je da ta borba mora od početka biti zasnovana na dobrovoljnom opredjeljivanju ljudi za zajednički cilj. Tito je to formulisao kao

1205 Dr. P. Damjanović, Isto.

postignuće našeg najvećeg cilja, koji se ovog momenta stavlja pred nas, a to je: osloboditi otadžbinu od mrskih okupatora i njihovih slugu.¹²⁰⁶

Sva ta nastojanja su bila uzaludna. Kao što su bili uzaludni i mnogi kasniji pozivi četnicima da ne saraduju sa okupacionim vojnim formacijama, vlastima i ustašama, da se odreknu takve rabote i pristupe antifašističkom oslobodilačkom pokretu.

Da Dražu i njegov pokret odvrate od te saradnje i okrenu protiv okupatora i kvislinga na jugoslovenskim ratištima nisu pomogla ni sva upozorenja i nastojanja onih koji su ih štitili u prvim godinama rata - zapadnih saveznika. Dr Jovan Marjanović u svojim knjigama posvećenim tom fenomenu piše da se Draža od štićenika Britanaca, koje je izigravao dok se nalazio pod njihovim kišobranom, pretvorio u njemačkog partnera.

Teze o građanskom ratu u Jugoslaviji su u osnovi pokušaja rehabilitacije ravnogorskog četničkog pokreta.

Političke teorije i međunarodno pravo su veoma određeni u definisanju odrednica oslobodilačkog rata, ili rata koji jedan narod ili više naroda vode za izvojevanje svoje slobode i nezavisnosti i za formiranje svoje samostalne ili zajedničke suverene države. Takvim se definišu i ratovi koje jedan ili više naroda vode za odbranu svoje nezavisnosti, suverenosti i teritorijalnog integriteta od spoljne agresije od strane neke tuđe države ili udruženih tuđih država. Te ratove spomenute teorije i međunarodno pravo smatraju pravednim, a opravdanom i dozvoljenom pomoć drugih naroda i država, narodima i državama koje su žrtve agresije. Sporovi ne nastaju oko toga šta se smatra oslobodilačkim ratom. To je, kao princip, sadržano i u Povelji OUN-a.

Šta karakteriše situaciju u toku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji? Na tim prostorima, u zemlji raskomadanoj i pod okupacijom, nastali su, ratovali i razvili se mnogi pokreti, vojne i političke, državne organizacije i formacije. Svaki od njih je imao različite političke, vojne i ratne ciljeve i programe, strategije i politike ne samo u toku rata nego i poglede za uređenje zemlje nakon rata. O tome je do sada objavljeno bezbroj studija i rasprava. Mnogi historičari, domaći i strani, u djelima koja su nastala u minulih šest decenija, posebno oni neopterećeni predrasudama, političkim afinitetima i vannaučnim razlozima, jedinstveni su malte ne u ocjeni da je u Jugoslaviji pod okupacijom u Drugom svjetskom ratu jedino NOP uspio da stvori snažne oružane formacije - NOV i POJ. Te snage su ratovale na tlu Jugoslavije od 1941. godine do kraja rata protiv oružanih snaga dviju od tri sile Osovine - Njemačke i Italije, ali i protiv svih drugih okupatora pridruženih Osovini, uključivši njihove kvislinške marionetske režime i domaće saradnike.

1206 J. B. Tito, *Sabrana djela*, izd. Centar Komunist, Beograd 1982., tom 7, str. 166-168.

Uz NOP se i ravnogorski pokret Draže Mihailovića u svojoj domaćoj i propagandi iz inostranstva u početku deklarirao kao antifašistički. Na riječima, u usmenoj i pisanoj propagandi, izjašnjavao se za borbu protiv okupatora. Ta njegova borba, međutim, imala je zadržku: počće kad za tu borbu dođe vrijeme. Kad kućne odsudni čas koji će signalizirati vodstvo toga pokreta i izbjeglička vlada u Londonu. Taj pokret je od jugoslovenske izbjegličke vlade prihvaćen i proglašen njenom *jugoslovenskom vojskom u otadžbini*. Vlada ga je pomagala svim čime je stigla - propagandno i materijalno, politički i diplomatski. Uz vladu ga je pomagala i Velika Britanija do polovine 1944. te SAD do 1945. godine. Historičari do danas nisu mogli da igdje otkriju niti da opišu *bilo kakve bitke 'Jugoslovenske vojske u otadžbini'* - *JVUO*, to jest četnika Draže Mihailovića *protiv okupacionih trupa, bilo nemačkih, italijanskih ili drugih*. (Miloš Minić).

Kao oruđe za održavanje svoga režima okupatori su na tom tlu formirali druge formacije, vojne i državne: Nedićevu Srbiju, Pavelićevu NDH, Rupnikovu u Sloveniji, Ljotićeve, policijske, upravne, političke u službi održavanja mira i reda u pokornosti naroda okupacionim vlastima. Kao marionetske države, upravni aparati ili policijske i vojne snage sastavni su dio državnog, policijskog i vojnog okupacionog aparata. U toj funkciji taj aparat je ostao sve dok okupatori nisu bili primorani da napuštaju dio po dio zemlje. Te snage su bile kolaboracionističke, pomagale su okupatore, ratovale na njihovoj strani, ili zajedno s njima protiv NOP-a.

U krizi koja je 80-tih godina zahvatila sve te jugoslovenske prostore na površinu su isplivali nasljednici tih kolaboracionista. Oni pokušavaju da rehabilituju Nedića i sve one koji su slijedili njegov režim u Srbiji, ustaški pokret i njegovo vodstvo u NDH, Rupnikove domobrane. Proglašavaju ih patriotima koji su se borili protiv *komunista*, a ne protiv narodnooslobodilačkog pokreta svoga naroda. Nedić se proglašava za *spasitelja srpskog naroda*, Pavelić za *ostvarenje tisućgodišnjeg sna Hrvata*, Rupnik za *opstanak Slovenaca*. Ti pokušaji njihove rehabilitacije su prolazna pojava. Oni ne mogu opovrgnuti istorijsku istinu - da je rat protiv okupatora i njegovih saradnika i pomagača, koji je vodio NOP u Jugoslaviji, bio oslobodilački rat. Srbi su u partizanskim jedinicama vodili rat protiv Nedićevih i Ljotićevih formacija u Srbiji, Hrvati u partizanskim jedinicama protiv ustaša i domobrana, ili Slovenci u partizanskim jedinicama protiv Rupnikovih domobranskih jedinica.

Pitanje: građanski ili oslobodilački rat? - na prvi pogled zamršeno i složeno - tiče se četničko-partizanskih odnosa i rata između četnika, s jedne, i partizana, s druge strane. Nameću ga i aktuelizuju branioci Mihailovića i njegovog pokreta, pojedini historičari, te snažna propaganda nasljednika i pristalica četničkog pokreta. Htjeli bi da taj rat tumače kao građanski. Pokreću se rasprave i nameću sudovi po kojima su četnici ratovali protiv *komunista*, jer su se borili da nametnu komunizam, da su *Srbi pucali na Srbe, Srbi ubijali Srbe*. Ako se prihvate ti sudovi, po njima, može se postići *da se taj rat završi*, da se

izvrši *izmirenje* međusobnih neprijatelja u građanskom ratu. Neki te poglede proširuju na sve kolaboracioniste - nedićevce i ljotićevce u Srbiji, ustaše u NDH, Rupnikove domobrane u Sloveniji kao da oni nisu pomagali, ratujući na strani okupatora u otporu i borbi protiv onih koji su nastojali da unište i istjeraju okupacione trupe radi oslobođenja zemlje da onemogućće nesmeta- no pljačkanje plodova truda i prirodnih bogatstava jugoslovenskih naroda za potrebe njemačke fašističke ratne mašine. Okupatori su, uz pomoć kvislinga i kolaboracionista, držali vlast, a partizani ratovali protiv njih i njihovih vlasti.

Oni što su slijedili sile Osovine i pomagali im u održavanju vlasti u zem- lji optuživali su partizane da borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja naroda. Pri tome im nije smetalo da vrše masovna ubistva - Srba partizana od četnika i drugih kvislinga, pripadnika NOP-a i hiljada ta- laca sa parolama *spasavanja srpskog naroda*. Vjerovali su u pobjedu Njemačke i drugih okupatora, spremni da vežu i svoju i sudbinu svoje *države* - Nedić u Srbiji, Pavelić u NDH, Rupnik u Sloveniji itd. Vjerovali su da brane i svoju vlast, ratujući s okupacionim jedinicama za uništenje partizana i NOP-a. Iz- među Nedića, koji je formirao vladu 29. avgusta 1941. godine i Mihailovića uspostavljena je veza koja je održavana cijelo vrijeme rata. U osnovi te veze je računica da će, ako pobijede tri savezničke sile, biti prihvaćeni od pobjednika. Jedan na jedan, drugi na drugi način su igrali dvostruku igru. I na sastanku između Nedića i Mihailovića u Ražani 12. i 13. avgusta 1944. godine posti- gnut je sporazum da ujedine snage, da uz pomoć njemačkog oružja, municije i drugih sredstava, pruže otpor NOP-u i njegovim snagama, te pripreme svoj prelazak na stranu anglo-američkih saveznika u nadi da će uz njihovu pomoć preuzeti vlast u svoje ruke u Jugoslaviji. Ta dvostruka uloga se završila slo- mom. Ni saveznici ni narod nisu zaboravljali to što su oni u toku cijelog rata svoj rat vodili na strani okupatora i njihovih saveznika.

Ključna su pitanja: kakav je karakter rata koji su vodili Mihailović i njegovi četnici, a kakav onaj koji su vodili NOV i POJ? Za koje ciljeve su se borili jed- ni, a za koje drugi? Ko su bili neprijatelji četnika, a ko NOP-a? Ko su jednima, a ko su drugima bili saveznici? Ko je sve podržavao četnički a ko partizanski pokret? Svako ko postavi ta pitanja dobiće i odgovore na osnovno: kakav rat je vođen između četnika i partizana u periodu od 1941. do 1945. godine i da li je to bio oslobodilački ili građanski rat? Ili, možda, neki treći? Primjerice, oslobodilački prožet građanskim, odnosno oslobodilački koji se preplitao sa građanskim ratom?